

Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma
Ungvári Nemzeti Egyetem
Ukrán-Magyar Oktatási-Tudományos Intézet
Magyar történelem és európai integráció tanszék

Zubánics László

AZ ÓKORI KELET TÖRTÉNELME ÉS KULTÚRÁJA

Oktatási-módszertani kiadvány
Módszertani javaslatok és tantárgyi program
III-IV. akreditációs szintű felsőfokú taintézmények diákjai számára

Ungvár- 2023

*Magyar Történelem
és Európai Integráció Tanszék*

2005 óta magyarul

**Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma
Ungvári Nemzeti Egyetem
Ukrán-Magyar Oktatási-Tudományos Intézet
Magyar történelem és európai integráció tanszék**

Zubánics László

AZ ÓKORI KELET TÖRTÉNELME ÉS KULTÚRÁJA

Oktatási-módszertani kiadvány

Módszertani javaslatok és tantárgyi program

III-IV. akreditációs szintű felsőfokú taintézmények diákjai számára

Képzési szint:	alapképzés (baccalaureus)
Szakirány:	01–Oktatás/Pedagógia
Szakosítás:	014 – Középfokú oktatás
Szak:	014.03– Középfokú oktatás. Történelem
Oktatási program:	Történelem (a szaktantárgyak magyar nyelvű oktatásával)
Oktatás nyelve:	magyar

UNGVÁR- 2023

**Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
Українсько-угорський навчально-науковий інститут
Кафедра історії Угорщини та європейської інтеграції**

Зубанич Ласлов Лавслович

«Історія та культура стародавнього Сходу»

**Навчально-методичний посібник
Методичні рекомендації та робоча навчальна програма
(за вимогами кредитно-модульної системи)**

Рівень вищої освіти	перший (бакалаврський)
Галузь знань	01–Освіта/Педагогіка
Спеціальність	014–Середня освіта
Предметна спеціальність (Спеціалізація)	014.03–Середня освіта. Історія
Освітня програма	Історія (мова навчання фахових дисциплін – угорська)
Мова навчання	Угорська/українська

Ужгород - 2023

УДК 94(31/35)(076)

3-91

Зубанич Л. Л. Історія та культура стародавнього Сходу. Навчально-методичний посібник. Методичні рекомендації та робоча навчальна програма (ОП «Історія (мова викладання фахових дисциплін угорська)». – Ужгород, 2023 – 212 с.

Zubánics László. Az ókori Kelet történelme és kultúrája. Módszertani javaslatok és tantárgyi program (Szak: “Történelem (a szaktantárgyak magyar nyelvű oktatásával)”). – Ungvár, 2023. – 212 old.

RECENZENSEK:

Aszlanov Sztellasz professzor, a politikai tudományok doktora

Pavlisin Ljubov docens, a történelemtudományok kandidátusa

Kiadását ajánlotta:

- a Magyar Történelem és Európai Integráció Tanszék (2023. június 13-i ülésén, 11. sz. jegyzőkönyv);
- az Ukrán-Magyar Oktatási-Tudományos Intézet módszertani bizottsága (2023. június 24-i ülésén 8. sz. jegyzőkönyv);
- az Ukrán-Magyar Tudományos-Oktatási Intézet Tudományos Tanácsa (2023. június 27-i ülésén, 2. sz. jegyzőkönyv).

© Zubánics László, 2023

© UNGVÁRI NEMZETI EGYETEM, 2023

TARTALOM

A tantárgy leírása	8
Bevezetés	9
A tantárgy tematikus tervének leírása.....	10
A gyakorlati foglalkozások vázlata és témái	10
Önálló munka.....	13
A tantárgy tartalma.....	14
Gyakorlati foglalkozások témái	
Előadások	17
Vizsgakérdések	194
Tesztfeladatok	196
Ajánlott szakirodalom.....	205
A diákok tudásszintjének felmérése	207

A TANTÁRGY LEÍRÁSA

Megnevezés:	Óramegoszlás a tanterv szerint	
	Nappali tagozat	Levelező tagozat
Kreditszám – 5 (EKTC)	Képzési év:	
Óraszám (összesen) – 150	1	1
Modulok száma – 1	Szemeszter	
Heti óraszám a nappali tagozatos hallgatók számára: – tantermi: 74 – önálló munka: 76	1	1
	Előadások:	
	56	20
	Gyakorlati foglalkozások:	
	18	0
Az ellenőrzés típusa: vizsga	Laboratóriumi foglalkozások:	
A záró ellenőrzés formája: kombinált	Önálló munka:	
	76	130

BEVEZETÉS

"Az ókori Kelet története és kultúrája" című tantárgy oktatásának ***célja és feladata*** olyan magasan képzett szakemberek elméleti-gyakorlati és tudományos-módszertani képzése, akik a képzés során mély alapismereteket szereznek az analitikus jellegű szakmai feladatok és kompetenciák ellátásához. A történelem szakos képzésben részesülő hallgatók számára széles körű elhelyezkedés lehetőséget biztosítanak a munkaerőpiacon: a diákokat felkészítik az oktatási, tudományos és módszertani, szervezési tevékenység ellátására; megfelelő kompetenciákat alakítanak ki a szakmai továbbképzéshez és a személyes fejlődéshez.

"Az ókori Kelet története és kultúrája" című tantárgy fő feladatai:

Az ókori kelet története szerves része az ókori világ történetének, amely magában foglalja a primitív társadalom történetét, az ókori Görögország és az ókori Róma történetét is. Tanulmányozza az ősi keleti civilizációk kialakulásának és fejlődésének történetét, amelyek nyugatról keletre a modern Tunéziától a modern Kínáig, Japánig, Indonéziáig, valamint délről északra - a modern Etiópiától a Kaukázusig és a Kaukázus-hegységig terjedő területen léteztek. A tantárgy célja az ókori Kelet népei történelmének és kultúrájának bemutatása. Feladata a források és a szakirodalom elemzése révén megismerni ősi keleti civilizációk történelmét és kulturális hagyatékát.

A tananyag elsajátítása eredményeképpen a diáknak alapvető elméleti tudást kell kapnia, amely nélkülözhetetlen az ókori Kelet történelmének és kultúrájának megismeréséhez szükséges gyakorlati munkához.

A tananyag elsajátítása eredményeképpen a diáknak tudnia kell felhasználni a gyakorlatban szerzett elméleti tudását:

- a rendelkezésre álló tényanyagok birtokában elemezni az ókori Kelet civilizációinak fejlődését; Ismernie kell a címerek, zászló, pecsétek stb. kialakulásának történetét, azok gyakorlati használatát, a kronológiai, metrológiai szabályokat, azok alkalmazásának különbségeit;
- Ismernie kell az ókori Kelet történelmének és kultúrájának kutatásával foglalkozó alapvető szabályokat;
- összefoglalnia tanulás folyamata alatt megszerzett információt;
- tájékozódni a legújabb kutatási eredmények között.

A javasolt kurzus egy szemeszter alatt olvasandó ki, 150 órát foglal magába, ezekből 56 óra előadást, 18 gyakorlati foglalkozást és 76 óra önálló munka (nappali tagozaton).

A TANTÁRGY TEMATIKUS TERVÉNEK LEÍRÁSA

A modulok és témák megnevezése	Órák száma					
	Oktatás típusa (nappali, levelező)					
	Összesen:	Ebből:				
Előadások:		Gyakorlati foglalkozások	Laboratóriumi foglalkozások	Egyéni felkészülés	Önálló munka	
1. szemeszter						
1. modul						
1. sz. részmodul						
Az ókori Kelet történelmének tárgya és kronológiai határai.	17/11	3/1	1			13/11
Az ókori Egyiptom története.	23/17	9/2	5			9/17
Az ókori Mezopotámia története.	25/17	9/3	7			9/17
Kis-Ázsia és Kaukázusontúl az ókorban.	16/17	7/3				9/17
Irán és Közép-Ázsia az ókorban.	18/17	7/3	2			9/17
Az 1. sz. részmodul elsajátításának felmérése	99/79	35/12	15			49/79
2. sz. részmodul						
A Kelet-Mediterránium és Arábia az ókorban.	16/17	7/2				9/17
Az ókori India.	18/17	7/3	2			9/17
Az ókori Kína.	17/17	7/3	1			9/17
A 2. sz. részmodul elsajátításának felmérése	51/51	21/8	3			27/51
Mindösszesen:	150	56/20	18			76/130

GYAKORLATI FOGLALKOZÁSOK TEMATIKÁJA

Nr.	Téma	Óraszám	
		Nappali	Levelező
1.	Az ókori Kelet történelmének forrásai.	1	
2.	Írásbeliség és kultúra az ókori Egyiptomban.	1	
3.	Egyiptom politikai rendszere az Újbirodalom idején.	2	
4.	Egyiptom külkapcsolatai az Újbirodalom idején.	2	
5.	Mezopotámia társadalmi szervezettségének sajátosságai a Gimgames eposz alapján.	2	

6.	Babilónia társadalmi fejlődése Hamurapi törvénykönyve alapján.	2	
7.	AsszírIA társadalma a közép-asszír törvények alapján.	2	
8.	AsszírIA – az első birodalom.	1	
9.	A perzsa állam belső szervezettsége I. Dareiosz uralkodása idején.	2	
10.	India Manu törvényei alapján	2	
11.	A „sárgaturbánosok” és a „vörösszemöldökűek” felkeléseinek összehasonlító jellemzése az ókori Kínában	1	
	Összesen	18	0

Tartalom modul 1.

1.sz. téma. Források az ókori kelet történetéből

1. Tárgyi emlékek: épített örökség.
2. Írásos emlékek:
  - a) hieroglifák és ékírások megfejtése,
  - b) egyéb írásos feljegyzések,
  - c) irodalmi emlékek.

2. sz. téma. Irodalom az ókori Egyiptomról

1. Az ókori egyiptomi irodalom műfajai és művészi sajátosságai.
2. A társadalmi és politikai viszonyok tükrözése a szépirodalomban.
3. A vallási meggyőződés tükröződése a műalkotásokban és az irodalomban.

3. sz. téma. Egyiptom politikai rendszere az Újbirodalom idején

1. Az államirányítás felépítménye és funkciói.
2. A tisztviselők és katonák helyzete az ókori egyiptomi társadalomban.
3. A templomok helyzete Egyiptomban és helyük Egyiptom politikai rendszerében.
4. IV. Amenhotep (Ehnaton) vallási reformja: kiváltó okok, intézkedések, eredmények.

4. sz. téma. Egyiptom külföldi kapcsolatrendszere Újbirodalom idején.

1. Az egyiptomi külpolitika sajátosságai.
2. Egyiptom kapcsolatai Kelet-Ázsia országaival.
3. Egyiptom és Babilónia kapcsolatai.
4. Egyiptom és a hattita királyság viszonya:
  - a) a hattita-egyiptomi konfliktus okai,
  - b) főbb eseményei,
  - c) szerződések, azok tartalma.

5. sz. téma. Az ősi Mezopotámia társadalmi szervezettségének sajátosságai a Gilgames eposz szerint.

1. A Gilgames eposz, mint történelmi forrás.
2. Az ókori Mezopotámia társadalmi rendszerének jellemzői.
3. Az ókori Mezopotámia politikai szerkezetének sajátosságai.

4. A gazdaság és az élet sajátosságai az ókori Mezopotámiában.
5. Az özönvíz mítosza (az epikus és a bibliai változat közötti különbségek).

6. sz. téma. A babilóniai társadalom Hammurapi törvényei szerint

1. "Hammurabi törvényei", mint történelmi forrás: szerkezete, létrejöttének körülményei, hogyan zajlott egy tárgyalás az ókori Babilónban, milyen büntetési formák léteztek?
2. A gazdasági rendszer a "Hammurabi törvényei" szerint:
  - a) a földtulajdon és a földhasználat formái,
  - b) gazdasági tevékenység (mezőgazdaság, kézművesség, kereskedelem).
3. Babilónia társadalmi berendezkedése:
  - a) rabszolgaság (források, típusok, jellemzők),
  - b) szabad lakosság (avelum, mushkenum, egyéb kategóriák),
  - c) családi kapcsolatok (a család jellege, a férj, feleség, gyermekek jogai, öröklés).

7. sz. téma. Az asszír társadalom a közép-asszír törvények szerint

1. A közép-asszír törvények, mint történelmi forrás.
2. Asszír gazdasági rendszere (földművelés, szarvasmarha-tenyésztés, kézművesség, kereskedelem).
3. Társadalmi rendszer (a népesség főbb kategóriái, közösség).
4. Családi kapcsolatok.

8. sz. téma Asszír – az első birodalom.

1. Asszír politikai fejlődésének főbb állomásai.
2. Az Asszír Birodalom létrejötte: szakaszai, módozata, belső szervezete, a meghódított területe kizsákmányolásának módozatai.
3. Az Asszír Birodalom megszűnése: főbb okok, események és következmények.

9. sz. téma. A perzsa állam belső szervezettsége I. Dareiosz uralkodása idején

1. I. Dareiosz hatalomra jutása (a behisztuni felirat és más források szerint).
2. I. Dareiosz reformjai: közigazgatás, katonai, monetáris stb.
3. A meghódított területek irányítási rendszere:
  - a) a birodalom összetétele,
  - b) a perzsa szatrápiák lakosságának adói és illetékei,
  - c) a lakosság különböző rétegeinek helyzete a birodalomban.

10. sz. téma India Manu törvényei szerint.

1. Manu törvényei, mint történelmi forrás.
2. A gazdálkodás sajátosságai.
3. A társadalmi rendszer jellemzői:
  - a) a kasztrendszer,
  - b) a rabszolgaság jellemzői.
4. Az ókori India államrendszere.

11. sz. téma. A „sárgaturbánosok” és a „vörösszemöldökűek” felkeléseinek összehasonlító jellemzése az ókori Kínában

1. A felkelések kirobbanásának előzményei és okai.
2. A felkelések mozgatórugói.
3. A felkelések menete: cél, program, a felkelők igényei, cselekvési módok, szervezet, eredménye.
4. A vereség okai és a felkelések jelentősége az ókori Kína történetében.

ÖNÁLLÓ MUNKA

№ 3/II	Téma	Óraszám	
		Napp ali	Lev elez ő
1.	Az ókori Egyiptom forrásai és történetírása. Az állam kialakulása és fejlődése a korai és az Óbirodalom időszakában. Egyiptom a Középbirodalom időszakában. A XVIII. dinasztia fáraóinak korszaka (politikátörténet, társadalmi-gazdasági viszonyok). IV. Amenhotep (Ehnaton) vallási és politikai reformjai.	6	10
2.	Egyiptom a XIX. dinasztia fáraóinak korszakában: belpolitika, gazdaság, társadalmi viszonyok, hódító hadjáratok. Egyiptom a XX. dinasztia idején: bel- és külpolitika, gazdaság, a papság megerősödése. Egyiptom politikátörténete a késői királyság idején.	5	10
3.	Az ókori egyiptomi kultúra, írás, oktatás, irodalom, mitológia és vallás, technika, tudományos és gyakorlati ismeretek, építészet, színház, zene fejlődése.	5	11
4.	Sumer városállamainak kialakulása és fejlődése. Mezopotámia az akkád királyság uralma alatt. Sumer és Akkád államai, a III. Uri dinasztia.	6	9
5.	Gazdasági élet, tulajdonformák, földhasználati rendszer Babilonban – Hammurabi törvénykönyve alapján. Társadalmi viszonyok, igazságszolgáltatás, jog, katonák helyzete.	6	9
6.	Az Újbabiloni Birodalom kialakulása, virágzása és megszűnése. Az ókori Mezopotámia népeinek kultúrája.	5	9
7.	AsszírIA az óasszír és középasszír korszakban. (politikátörténet, gazdaság, társadalmi viszonyok). Az Újasszír Birodalom kialakulása, virágzása és megszűnése.	5	9
8.	A hettita állam kialakulása, politikátörténete, gazdasági élete és társadalma. Az ókori Palesztina: politikátörténet, gazdaság, társadalmi viszonyok. Ókori Fönícia: politikátörténet, gazdasági élet, kultúra.	5	9

9.	A Méd Birodalom az i.e. a VIII–VI. században. Az Achamenidák perzsa államának kialakulása. I. Dareiosz reformjai. A perzsa állam a görög-perzsa háborúk korában. Perzsia kultúrája és vallása.	5	9
10.	India ősi civilizációi (Harappa és Mohenjo-Daro). India a "védikus" időszakban. A Maurja állam kialakulása, fejlődése és hanyatlása Indiában. A Gupta Birodalom az ókori Indiában.	5	9
11.	A gazdasági fejlődés és a társadalmi berendezkedés sajátosságai az ókori Indiában (tulajdon- és függőségi formák, társadalmi rendszerek). Az ókori India kultúrája és vallása.	5	9
12.	A primitív közösségi rendszer összeomlása és a Shang-Yin állam kialakulása az ókori Kínában. Kína a nyugati Zhou-korszakban. Shang Yang reformjai. Központosított állam kialakulása és fejlődése Kínában – a Qin Birodalom.	5	9
13.	A Han Birodalom (bel- és külpolitika, társadalmi-gazdasági kapcsolatok).	5	9
14.	Az ókori Kína társadalmi-politikai tanításai. Ókori kínai kultúra (vallás és mitológia, építészet és művészet, tudományos ismeretek). Ókori kínai kultúra (írás, nyelv, oktatás, irodalom, zene).	5	9
	Összesen:	76	130

A TANTÁRGY TARTALMI LEÍRÁSA

I. MODUL

1. sz. részmodul

Bevezetés. Az ókori Kelet történetének tárgyi és kronológiai határai. A földrajzi környezet hatása az államok kialakulási folyamataira az ókori Keleten. Az ókori keleti társadalom és az állam jellege, sajátosságai. Források az ókori Kelet történetéből: ókori szerzők művei és a Biblia, az ókori keleti írás emlékei, az anyagi kultúra emlékei. Külföldi és hazai történészek munkái az ókori Kelet történetének problémáiról.

1. **sz. téma. Az ókori Egyiptom.** Források az ókori Egyiptom történetéből. A régészeti kutatások története Egyiptom területén. Az ókori egyiptomi írás megfejtése. Az ókori Egyiptom történetének periodizálása. Észak-Afrika természeti viszonyai és lakossága az ókorban. Az osztálytársadalom és az állam kialakulása a Nílus völgyében. Egyiptom egyesítéséért folytatott harc a Kr. e. 1. és 5. évezredben. Egyiptom az 1. és 2. dinasztia fáraói alatt. Az őbirodalom Egyiptom társadalmi-gazdasági és politikai rendszere. Piramisok építése. Az első átmeneti időszak. A Középbirodalom gazdasági és társadalmi-politikai fejlődése. A hükszosz invázió és a második átmeneti időszak. Az egyiptomi Újbirodalom társadalmi-gazdasági rendszerének sajátosságai. A XVIII. dinasztia fáraóinak hódítása. I.V. Amenhotep vallási

és politikai reformja és annak következményei. Egyiptom a XIX. és a XX. dinasztia fáraóinak uralkodása idején. Háborúk a hettitákkal, és a „tenger népeivel”. Az egyiptomi állam hanyatlása. Az ókori Egyiptom kultúrája. Az írás kialakulása és fejlődése. Irodalom. Építészet és képzőművészet. A tudomány az ókori Egyiptomban. Az egyiptomi vallás.

2. **sz. téma. Az ókori Mezopotámia.** Források Mezopotámia történetéből az ókorban. A mezopotámiai ékírás megfejtése. A Folyamköz területén végzett régészeti kutatások története. Mezopotámia természeti viszonyai és lakossága az ókorban. A primitív társadalmi rendszer korszakolása Mezopotámia területén. Sumer és Akkád a korai dinasztikus időszakban. Uruinimkina reformjai Lagasban. Sumer és Akkád egyesítése. Mezopotámia a gutiak uralma alatt. A III. Uri-dinasztia államának társadalmi-gazdasági és politikai rendszere. Babilon felemelkedése és az óbabiloni királyság kialakulása. Babilónia gazdasága és társadalmi-politikai rendszere Hammurapi alatt. Az óbabiloni királyság hanyatlása és Babilónia kasszita meghódítása. Asszíria az i.e. XX-XVI. században. III. Tiglath-Palasar reformjai. Az asszírok hódítása az i.e. VIII-VII. században. Asszíria bukása. Az újbabiloni királyság kialakulása. Az újbabiloni királyság gazdasági és társadalmi-politikai rendszerének jellemzői. II. Nabukodonozor külpolitikája. Babilon meggyengülése Babilónia perzsa meghódítása. A sumér-babiloni kultúra. Az írás, eredete és fejlődése. Irodalom. Építészet és művészet. A tudomány fejlődése az ókori Mezopotámiában. A sumét-babiloni vallás.
3. **sz. téma Kis-Ázsia és a Kaukázusontól az ókorban.** Források a hettiták történetéből. A hettita írás megfejtése. A régészeti kutatások története Kis-Ázsia és Észak-Szíria területén. Kis-Ázsia természeti viszonyai és lakossága az ókorban. A hettita királyság kialakulása. A hettiták politikatörténete. A hettita állam gazdaságának és társadalmi-politikai berendezkedésének sajátosságai. A hettita állam bukása. A hettita kultúra. Források Urartu történetéből. Állam kialakulása Urartuban. Urartu külpolitikája az i.e. IX - VIII. században. Urartu gazdasága és társadalmi-politikai rendszere. Urartu hanyatlása és bukása. Az urartui kultúra. Kolhisz, Arménia, Ibéria, a Boszporuszi Királyság.
4. **téma. Irán és Közép-Ázsia az ókorban.** Források Irán és Közép-Ázsia történetéből. Az eredeti közösségi rend felbomlása Irán területén. Elám az i.e. 5. - 2. évezredben. Északnyugat-Irán a i.e. 2. évezredben Elam a Kr.e. 1. évezredben Az iráni törzsek származásának problémája. A méd királyság kialakulása és fénykora. Az Achaemenidák perzsa államának kialakulása. A perzsák hódítása az i.e.V-I. században. I. Dareiosz reformjai. Háborúk a görögökkel, a perzsa állam megszűnése. Az ókori perzsák kultúrája. Közép-Ázsia mezőgazdasági és pásztortörzsei az i.e. V-III. évezredben. Közép-Ázsia korai városközpontjai. Közép-Ázsia határán az i.e. II - I. évezred. Az indo-iráni törzsek áttelepülésének problémája Közép-Ázsia területére. Közép-Ázsia népeinek fejlődése az i.e. I. évezred első felében. Közép-Ázsia népeinek harca a perzsákkal. Közép-Ázsia népeinek kultúrája az ókorban.

2. sz. részmodul

5. **sz. téma. A Kelet-Mediterráneum és Arábia.** Palesztina, Szíria, Fönícia és Arábia természeti viszonyainak jellemző sajátosságai, etnodemográfiai folyamatok a térségben. Források a Földközi-tenger keleti vidéke és Arábia népeinek történetéből. Az osztálytársadalom és az állam kialakulásának folyamatainak sajátosságai. A Földközi-tenger keleti térsége és Arábia államai és népei közötti kapcsolatai Mezopotámia, Kis-Ázsia és Egyiptom államaival. A régió népeinek kultúráinak és a Földközi-tenger más népeinek kultúráinak kölcsönhatása. Fönícia, Palesztina, Szíria, Arábia vallásai és mitológiája. Az ókori zsidóság története. Juda és Izrael királyságai.
6. **sz. téma. Az ókori India.** Források az ókori India történetéből. India természeti viszonyai és lakossága az ókorban. Mohenjo-daro és Harappa civilizációja. Észak-India árják általi betelepítése, társadalmi-gazdasági szintjük. Államok kialakulása a Gangesz völgyében. A varnák rendszere, eredetük problémája. Magadha az i.e. I. évezred közepén. India görög-makedón igezhódítása és történelmi jelentősége. A Maurja Birodalom kialakulása, gazdasága és társadalmi-politikai rendszere. India a Kusán-Gupta időszakban. Az ókori India kultúrája: irodalom, dramaturgia és színház, koreográfia, építészet és képzőművészet. A tudomány fejlődése az ókori Indiában. Az ókori India vallási rendszerei: védizmus, buddhizmus, hinduizmus.
7. **sz. téma. Az ókori Kína.** Források az ókori Kína történetéből. Az ókori kínai történelem korszakolása. Természeti viszonyok és ősi népesség. A primitív gazdálkodása rendszer Kína területén. A Shang-Yin állam kialakulása, gazdasági élete. A Shang-Yin állam uralkodóinak külpolitikája. A Shang-Yin állam hanyatlása. Kína a nyugati és keleti Zhou korszakban. Shang Yang reformjai a Qin királyságban. Ideológiai harc Kínában az i. e. 5. és 3. században, a filozófiai tanítások és iskolák megjelenése. Az első központosított állam Kínában a Qin Birodalom. Qin Shihuangdi reformjai, hódításai. A kínai nagy fal építése. Kína az i. e. 1. évezred végén - a Kr. u. 1. évezred első felében. Az ókori Kína kultúrája: az írásmód, oktatási rendszer fejlesztése, irodalom, építészet és művészet, az ősi kínai tudomány vívmányai. Vallás az ókori Kínában.

ELŐADÁSOK

AZ ÓKORI EGYIPTOM

Az ókori Egyiptom vagy „Óegyiptom” (egyiptomi nyelven Kemet, a Fekete) hosszú ideig fennállt ókori, nagy folyam menti civilizáció volt Északkelet-Afrikában, túlnyomórészt a mai Egyiptom területén. A Nílus völgyében feküdt a folyó középső és alsó szakasza mentén északon a Nílus-deltája és a Nílus negyedik kataraktája között, legnagyobb kiterjedését az i. e. 2. évezredben, az Újbirodalom idején érte el. Egyes korszakokban a birodalom a Közel-Keletet, a Keleti-sivatagot a Vörös-tengerig, a Sínai-félszigetet és a mai Líbiai-sivatagot is magába foglalta. Az ókori Egyiptom több mint három és fél évezreden keresztül fejlődött. Története i. e. 3150 körül kezdődött a Nílus menti települések egyesítésével és i. e. 31-ben ért véget, amikor a Római Birodalom elfoglalta az országot, bár nem ők voltak az elsők, akik megszerezték az uralmat Egyiptom fölött. Az egyiptomiak országukat számos néven emlegették, például Kemet, azaz „Fekete Föld”.

Egyiptom földrajzi helyzete, természeti viszonyai

Egyiptom területe viszonylag elszigetelt része volt az ókori Kelet világának. A Nílus országát északról a Földközi-tenger, délről Núbia hegyvidéke, nyugatról a Líbiai-sivatag, keletről a Vörös-tenger fogta közre.

Ennek a zúrt világnak a kereteit maga a Nílus-völgy törte át. A folyó torkolatvidékén, a Delta környékén nyitott kaput tárt az északról, keletről és nyugatról jövő hatásoknak, a déli folyását megszakító zuhatagot -az ún. katarakták- viszont bizonyos mértékig elzárták Egyiptomot a különlegesség homályába burkolódzó belső-afrikai országoktól. A kiszáradt folyóvölgyedben -vádikban- futó karavánutak további kapcsolatot teremtettek a külvilággal, ezek közül a Théba környékét a Vörös-tenger partjaival összekötő völgy volt a legjelentősebb. Egyiptom földrajzi elszigeteltségéből következett, hogy területe soha sem lett színtere nagymérvű népátvonulási és kicserélődési folyamatoknak.

A történeti fejlődés vonalát szinte csak egyszer törte meg idegen nép uralma, a hikszoszoké, a Nílus-völgy valójában egy nép és egy ország több ezer éves történetének szolgált színpadul. A földrajzi elszigeteltség mérsékelte az idegen hatások érvényesülését és sajátos, egzotikus gondolkodásmódot szült, amely szerint az itt élők mindent, ami nem volt egyiptomi, nemcsak idegennek és másnak, hanem kimondottan különös láttak. Az ország egész életét a Nílus határozta meg, s ezt így látta már az i. e. 5. sz.-ban erre utazó görög történetíró, Hérodotosz is, aki Egyiptomot a Nílus ajándékának nevezte. A hatalmas folyó évenkénti áradási, termékenyítő iszapja tette lehetővé az életet az esőtlen, kietlen környezetű völgyben. Az ország a folyóvölgyet kísérő 10-30 km széles termőföldsávból állt, melynek összterülete alig haladta meg a mai Belgiumét. Csak egy nagyobb oázis kapcsolódott hozzá, a Nílus mellékága és egy hatalmas tó - a Karún tava - vize által öntözött és megtermékenyített El-Fayum. Ezek az adottságok az öntözéses földművelés gyakorlatát tették lehetővé elsősorban, emellett pásztorkodással és állattenyésztéssel is foglalkoztak. A folyót kísérő gazdag növényzetű termékeny földszáv és a vele érintkező sivatagperemek és kopár hegyek viszonya az egész folyó mentén megközelítően azonos volt, az ország mégis több tájegységre tagolódott.

Alsó-Egyiptom a delta és a Faiyum-óázis közötti országrészt jelentette. Fővárosa Memphisz volt, területe két helyen is - a torkolatnál és az óázisnál - jelentősen kiszélesült.

Felső-Egyiptomnak az ország déli részét nevezték. Súlypontját Théba fővárosa és környéke képezte, déli határát az Aswannál levő első katarakta jelölte ki, ott, ahol a Nílus medrét grániterek keresztezték, s így hajózhatatlanná lett.

Közép-Egyiptom a két országrész közé esett - az ókorban külön névvel nem. nevezett, központjában Alhet-Aton városa. Egyiptomhoz tartozott történetének nagy részében az első és a második katarakta közötti, nagyon szűkösön termő vidék is: Alsó-Núbia, ahol a Nílust a hegyek teljesen szűk völgybe szorították össze. Az ország különleges földrajzi és természeti adottságai nagyon sokoldalúan befolyásolták az itt lakók életét és magát az építészetet is. A vidék fát jelentős mennyiségben nem szolgáltatott az építkezések számára, a termőföld, az iszap aranyat ért, s mivel szűkében voltak vele, nem "fecsérelhették" el az építésre. A hegyek azonban a legkülönbözőbb fajtájú, mennyiségű és színű követ kínálták felhasználásra: a kő volt Egyiptom legfontosabb természeti kincse. Rendszeres esőzés nem lévén, az eső ellen védekezni nem kellett, így az épületeket lapos tetejűre építették.

Egyiptom különleges alakja a falvak és a városok telepítése számára is különleges feltételeket szabott: a települések nem foglalhattak el nagy helyet az értékes termőföldből, de a sivatagba sem telepíthették azokat. A telepek tehát vagy a földművelésre alkalmas területekből kiemelkedő természetlen dombháton, vagy a megművelhető és a meddő föld határvonalán, a folyóval párhuzamosan, hosszanti irányban helyezkedtek el. Közvetve is érvényesült a földrajzi és a természeti környezet hatása, elsősorban magának a Nílusnak a meghatározó ereje. Az egyiptomi ember országát a Két Part névvel nevezte és a folyóhoz mérte magát, és a világot is.

Mintegy ötvenezer évvel ezelőtt Észak-Afrika éghajlata egészen más volt. Ez a jégkorszakok ideje Európában, melynek globális éghajlat-változtató hatása itt (Észak-Afrika) leginkább a sok csapadékban jelentkezett. A mai Szahara helyén fűtenger, erdős ligetek és trópusi dzsungel váltogatta egymást. Sokféle állat élt ott, olyanok, amelyek ma Afrika szavannai részein tanyáznak. Antilopok, zebrák, zsiráfok, majmok, struccok, gepárdok, oroszlánok, párducok, bivalyok és orrszarvúak. Ezidőben a Szahara folyamatosan lakott hely volt, vadászó törzsek portyáztak szerte a tájon.

Az egykori szubtrópusi Európa hegyeit gleccserek szántották fel, az állatvilág meghátrált a zord időjárás elől, tipikus hidegtűrő növény- és állatfajok terjedtek. Európa - főleg Skandinávia és a Brit-szigetek - területe a hatalmas súly alatt úgy megsüllyedt, hogy a jég elolvadásával, azaz a terhelés megszűntével felemelkedésük ma is tart. A jégsapka és a gleccserek olyan mennyiségű vizet tartottak fogva, hogy a világtengerek szintje leapadt - így juthattak át az első emberek száraz lábbal az amerikai kontinensre.

A Nílusnak akkoriban még rengeteg mellékfolyója volt, a mai víztelen sivatagokban bővizű források fakadtak, és a mai száraz wâdi bőséges patakok és folyók medrei voltak. A Nílus magas partjain, a szurdokokban és a völgyoldalakon sűrű erdők váltakoztak kevésbé sűrűekkel, a fennsík cserjés pusztáin bőven akadt füevők. A völgy ezidőtől már folyamatosan lakott volt, de nem állandó népességgel. A völgybe ereszkedő vadászok nem maradtak sokáig egy helyben a meleg, párás vidéken, ahol rengeteg betegség, ráadásul krokodilok és vízilovak leselkedtek rájuk. A

mozgó törzsek csak időnként, rövid időszakokra telepedtek le. A völgy környéke viszont ideális környezetet biztosított a mezolitik vadászainak. I. e. 15.000 tájától a Nílus magas partjain már sok állandó település volt.

Legkésőbb tizenegy-tízezer évvel ezelőtt (i. e. IX. évezred), a Dryas-III. periódus után kezdődött a máig is tartó interglaciális, mely nagy változásokat hozott Európa, Afrika, Ázsia érintkező területein éppúgy, mint a világ legtöbb részén.

A Nílus völgyét a folyó bőséges hordaléka feltöltötte, néhány száz méter széles, összefüggő mocsárvidéket alakított ki az első zuhatagtól (mai asszuáni gát) - a teljes hosszán. Vagyis az ókori Egyiptom teljes területén, hiszen e fogalom tulajdonképpen csak a szorosan vett folyamvölgyet takarja.

Az éghajlat

Az esőtlennek híresztelt, különösen Felső-Egyiptomban igen gyér; alsó részeiben azonban már gyakoribb az eső. 1798-1800. itt 15-16-szor esett egy évben és e tekintetben érezhető változás mostanig sem állott be. Alexandriában az évi esőmennyiség 226 mm., ellenben Kairóban, amely már Felső-E. klímájában participál, csak 35 mm. A száraz éghajlat egészséges az emberi szervezetre nézve és különösen jótékony hatású a mellbetegekre. Az évi középhőmérséklet Alexandriában 20,8°C, Kairóban 21,3°C, Thébában 29,6 °C. A leghidegebb hónap a januári, Alexandriában 14,9°C, Kairóban pedig 12,1°C, a legforróbb az augusztus: Alexandriában 26,8°C, Kairóban pedig 29,6°C. A tenger, miként mindenütt, a hőmérsékleti különbségeket enyhíti. Csaknem egész éven át (juniustól áprilisig) az É-i és Ny-i szelek az uralkodók és ezek hűsítőleg hatnak. A tavaszi éjnap egyenlőség után júniusig a forró, tikkasztó D-i szél, a Khamzin az uralkodó, de egy-egy évben átlag csak 11 napon át fúj; a hőmérséklet hirtelen emelkedése és a nedvességnek a levegőből való eltűnése szokott ezen szelek nyomában járni. Számom a Nílus-völgyében nem igen érezhető.

Átmeneti idők ie. 5000-től

Az átmeneti idők korában alakult ki az egyiptomi nép az itt élők és a bevándorolt törzsek összevegyüléséből. Az i. e. 4. évezred folyamán hosszan tartó háborúskodás után a nomoszok gazdasági és közigazgatási szervezete fokozatosan kifejlődött, és lazán összefüggő két nagy csoportot alkotott: Alsó- és Felső-Egyiptomot. A kezdetekben Alsó-Egyiptom emberei nomád állattartással foglalkoztak, míg Felső-Egyiptom emberei már földműveléssel foglalkoztak. Az alsó-egyiptomiak nem telepedtek le, így könnyű volt őket leigázni. Egyiptomban a rézkor az i.e. 4. évezredben köszöntött be. Ez volt a Badari-kultúra. Már fellépett a munkaszervezés igénye, az ősközösségek felbomlottak, és egyesíteni kezdték a nagyobb területeket. Az évezred végére létrejött Alsó- és Felső-Egyiptom. Ekkor készült Dzser Dzset sztéléje is.

A szó szoros értelmében vett Egyiptom a Nílus első kataraktájától (zuhatagától) a Földközi-tengerig terjedő terület. Északról a Földközi-tenger, délről a Nílus zuhatagai (kataraktái), keletről a Sínai-félsziget és a Vörös-tenger, nyugatról pedig a Szahara határolja. A Nílus rendszeres áradása termékeny iszapréteget terített a folyóvölgyre. Így jöhetett létre az élénk mezőgazdaság, öntözés segítségével. Az egyiptomiak már 4000 éve fejlett öntözőrendszereket és gátakat tudtak építeni. Mezopotámiával ellentétben itt nem a folyó szabályozása és az áradás távol tartása volt a cél, hanem épp ellenkezőleg, az áradás által hozott rendkívül termékeny iszap minél teljesebb leülepedése érdekében a kiáradt vizet tartották vissza a földeken. A gátakat

és öntözőcsatornákat a települések közösségei hozták létre, majd az egységes Nílus-völgyi állam kialakulása után a közmunkások.

Jól nyomon követhető, ahogy a települések délről észak felé haladva jöttek létre. Ez a folyómeder fokozatos feltöltődésével magyarázható. Legkorábban az első vízésés környéke, a későbbi To-Konszit kerület népesült be. Szuanu (görög Szyéné) városa egyike a legelsőeknek, valamint itt található Abu (Elephantiné), Lak (vagy Ai-Lak, Pilak, görögül Phylé) és Nubit (Ombosz) is.

Egyiptomi nyelv. Az ókori egyiptomi nyelv az afroázsiai nyelvcsaládba (korábbi nevén sémi-hámi nyelvcsalád) tartozik, annak hat ága közül az egyik.[1] A nyelvcsalád másik öt ága közül a sémi és a berber hasonlít rá, illetve a kusita ágba tartozó bedzsa nyelv.

Az ókori Egyiptom háromezer éves történelmének folyamán mind a beszélt, mind az írott nyelv folyamatosan változott nyelvtanilag is és a szavak jelentésében is. Az ókori egyiptomi nyelvet és az egyházi nyelvként ma is használt kopt nyelvet együttesen egyiptomi nyelvnek nevezik. Az egyiptomi nyelv fejlődése összesen öt nagyobb szakaszra osztható. Ezek (Gardiner alapján):

Óegyiptomi vagy óbirodalmi nyelv

Az Óbirodalom és az első átmeneti kor nyelve (I.–VIII. dinasztia; i. e. kb. 3180–2240). A legkorábbi ismert nyelvváltozat; ennek idejéből származnak az első összefüggő nyelvemlékek, melyek döntő többsége vallásos szöveg vagy sírfelirat. A leghosszabb óegyiptomi nyelvű szövegek az ún. Piramisszövegek, a nemesek sírjaiban gyakoriak az önéletrajzi írások is. Nem sokban különbözik a következő nyelvváltozattól, a klasszikus egyiptomitól.

Középegyiptomi vagy klasszikus nyelv

A IX.–XI. dinasztiák (i. e. kb. 2240–1990) vernakuláris nyelvváltozata, később új elemekkel kiegészülve. A hivatalos feliratok és az irodalom nyelve a Középbírodalom idejétől egészen a XVIII. dinasztia végéig (i. e. kb. 1300), Ehnaton uralkodásáig, amikor a beszélt újegyiptomi nyelv lett az irodalom hivatalos nyelve (a vallásos szövegeket kivéve, melyeknél még ragaszkodtak a hagyományokhoz). A núbiai és szaiszi korban (i. e. 715–535) egy időre reneszánszát élte, hieroglif és hieratikus szövegeken gyakran használták a korabeli nyelvváltozat helyett.

Ez az egyiptomi irodalom klasszikus nyelve, több műfajban is jelentős alkotások születtek: 1) halottkultusszal kapcsolatos szövegek, köztük a legjelentősebb a Koporsósövegek, 2) intelmek (Ptahhotep intelmei, Merikaré intelmei), 3) prózai történetek (Szinuhe, A hajótörött története, A paraszt panaszai), 4) himnuszok.

A középegyiptomi az egyiptológusok által leginkább vizsgált nyelvváltozat, mert rengeteg különféle dokumentum maradt fenn ebből a korból, itt a legkisebb az eltérés a hivatalos és irodalmi szövegek nyelvváltozata között, helyesírása pedig következetesebb a többi nyelvváltozaténál.[6] Az első középegyiptomi nyelvtankönyvet Adolf Erman adta ki 1894-ben, ezt Alan H. Gardiner műve követte 1927-ben. A 20. század közepére az egyiptológusok úgy gondolták, a középegyiptomi nyelvet teljesen sikerült megismerni, és az óbirodalmi felé fordultak, Hans Jakob Polotsky elmélete azonban 1944 után újraélesztette a vitát bizonyos kérdésekben.

Újegyiptomi vagy későegyiptomi nyelv

A XVIII.–XXIV. dinasztiák (i. e. kb. 1573–715) vernakuláris nyelvváltozata. Az Amarna-korban készült feliratokon látni először, főleg levelekben, üzleti

dokumentumokban és irodalmi szövegekben szerepel, de a XIX. dinasztától már templomi feliratokon is. Kevés szöveg van, ahol nem keveredik a klasszikussal. Jellemző a kölcsönszavak megjelenése.

Vallási és szekuláris irodalmi művek nagy számban maradtak fenn ezen a nyelvváltozaton, köztük Wenamon története, a Chester–Beatty I papirusz szerelmes versei, valamint Ani intelmei. A ramesszida kor adminisztrációjának a nyelve is volt.

A klasszikus és újegyiptomi közt lévő különbség nagyobb, mint ami az a középegyiptomit választja el az óegyiptomitől. A nyelv szintetikusból analitikussá vált. A két nyelv különbözőségét a latin és olasz vagy az ómagyar és a mai magyar közti különbözőséghez lehet hasonlítani.

Az írott újbirodalmi nyelv pontosabban írja le a kor beszélt nyelvét, mint a középbírodalmi. Az 3, w, i gyenge mássalhangzókat, valamint a nőnemű .t végződést egyre gyakrabban elhagyták, valószínűleg mert szóban is leoptak. A p3 (hímn.), t3 (nőn.) és n3 (tbsz.) mutató névmásokat határozott névelőként kezdték használni. A régi s $\overline{d}$ m.n=f igeformát felváltotta a s $\overline{d}$ m=f, ami prospektív és perfektív is volt. Múltidőt az ír segédigével is képezték, pl. ír=f s3h3=f (ő megvádolta őt). A főnevek jelzőjeként használt mellékneveket gyakran főnevek váltották fel.

Démotikus nyelv

A XXV. dinasztia idejétől a késő római korig (i. e. kb. 715 – i. sz. 470) démotikus írással írt szövegek (közigazgatási és irodalmi) nyelve.[4] Nyelvtanilag közel áll a későegyiptomihoz. Fontos irodalmi emlékei a Szetna-regény és Ankhseonki intelmei.

Kopt nyelv

A kopt nyelv az egyiptomi nyelv utolsó változata. Az i. sz. 3. századtól használták, de Egyiptom arab hódítása (640) után az arab nyelv háttérbe szorította, beszélt nyelvként a 16. században kihalt, bohairi dialektusát azonban a kopt ortodox egyház és a kopt katolikus egyház liturgikus nyelvként használja, ahogy a katolikus egyház a latint. Módosított görög ábécét használ. Mivel ez az egyetlen egyiptomi nyelvváltozat, melynek írásos dokumentumaiban a magánhangzókat is jelölik, tanulmányozása közelebb visz az ókori egyiptomi nyelv kiejtésének megfejtéséhez. Az egyiptológusok a szaidi dialektust tanulják, mivel ennek van a legkevesebb olyan jellegzetessége, ami elválasztja a többi dialektustól; a szaidi és bohairi mellett még az ahmími dialektusa jelentős.

Az első általunk ismert írás az i. e. 4. évezredből származó egyiptomi írás és ékírás volt. Minthogy a jelek nagy része szavakat és fogalmakat jelölt, az írás igen nagyszámú jelet tartalmazott. Elsajátítása nehéz feladat volt, az ezzel a tudással rendelkezők ezért nagy társadalmi presztízst élveztek. Az egyiptomi kultúrában az írást kezdetben gazdasági célokra, később történeti események feljegyzésére, vallási célokra, tudományos és szépirodalmi művek lejegyzésére egyaránt felhasználták. Az első írásos emlékek agyagba metszve vagy kőbe vésve maradtak fenn. Egyiptomban jelent meg a papirusznádból készült papirusz, mint íráshordozó. A papirusztekercsek sokkal könnyebben voltak kezelhetők, mint a kőtáblák vagy agyagtáblák. A tekercsek tárolására létrejött a könyvtár és levéltár intézménye.

Az írásbeliség szerepe a társadalomban

Bár a legrégebbi általunk ismert írás Mezopotámiában alakult ki, Egyiptomban ezzel majdnem egy időben jelentek meg az írott emlékek, eleinte kőbe vésve, később

már papiruszon is. Az írott dokumentumok létrejöttével szükségessé vált ezek tárolása, így jöttek létre az első könyvtárak, melyek létét biztosra vehetjük, bár ásatások leletanyaga ezt még nem támasztja alá. Az egyiptomi írás megszületésének idejéből nem maradtak fenn írásos emlékek. Az első ránk maradt írástörödékek – főként királyok és helységek neve – az egyiptomi történelem hajnalán keletkeztek, az első egybefüggő szövegek a III. dinasztia uralkodásának korából származnak (i. e. 27.–26. század), ezek azonban már egy teljesen kialakult írásrendszert mutatnak. Több más íráshoz hasonlóan az egyiptomi írás eleinte tiszta képirás lehetett – erre több hieroglifa formája is utal –, sajnos azonban a régészek nem találtak olyan írásos emlékeket, melyből az írás kialakulásának egyes állomásaira következtethetnénk.

Egyiptom több ezer éves történelme folyamán az írásnak három különböző formája alakult ki. A hieroglif írás, melyet napjainkban mindenki az ókori egyiptomi írás fogalmával, csak az egyik ezek közül, mellette, vele egy időben használták a hieratikus írást, a későbbi korokban pedig fokozatosan teret nyert a démotikus is.

A hieroglif írás

A hieroglif írás elnevezés a hieroglifa nevű írásjeleiről kapta a nevét. A hieroglifa görög szóösszetétel, fordítása: „szent véset” (hierosz: szent, glüfein: véteni). Maguk az egyiptomiak írásukat a medu netjeru, „az istenek szavai” névvel illették, ezzel is utalva a legendára, mely feltalálását Thot istennek tulajdonítja. A három írásmód közül ez a legkorábbi, kialakulásának pontos ideje a történelem homályába vész, de az i. e. 4. évezredből már maradtak fenn írott emlékek – ekkor uralkodtak Egyiptom első olyan királyai, akiknek neve fennmaradt, köztük az országegyesítő Narmer. A hieroglif írást Egyiptom egész történelme folyamán használták. Mivel rendkívül dekoratív, ezt alkalmazták olyan helyeken, ahol a külcsín is számított – a templomok és sírok falain, az obeliszkeken és sztéléken –, köznapi használatra azonban bonyolultsága miatt kevésbé volt alkalmas.

A hieroglif írás a köztudatban élő elképzeléssel ellentétben nem képirás, hanem ideogrammákkal és determinatívumokkal teli szótag- és betűírás. Egyes jelek többféle funkciót is betölthettek, például a napot jelentő hieroglifa jelenthette a napistent és magát az égitestet is, de determinatívumként is előfordult, elsősorban a fénnyel, ragyogással, illetve idővel kapcsolatos szavakban. A hieroglifákat jobbról balra és balról jobbra is írták, illetve olvasták. Az általános olvasási mód szerint a szöveg arról kezdődik, amerre a benne szereplő hieroglifák ember- és állatalakjai néznek, egyes helyeken azonban – főleg istenekről vagy királyokról szóló szövegekben – előfordul, hogy ugyanazon a feliraton belül jobbról balra és balról jobbra is írtak.

Az egyiptomi nyelv írásjeleit nem rendezték ábécésorrendbe, típus szerint azonban osztályozták őket: állat- és emberalakok, növényi formák, épületek stb. Ezt több, papiruszon fennmaradt írásjellista bizonyítja, melyet valószínűleg az írnoktanulók képzésénél használtak.

A hieroglif írás, hasonlóan a többi ókori keleti íráshoz, ritkán jelölte a magánhangzókat, emiatt az egyiptomi nyelv pontos kiejtése a mai napig nem ismert, de a kopt nyelv magánhangzóiból, illetve más ókori forrásokból (például akkád írásjelekkel írt levelek) lehet rá következtetni.

A hieratikus írás

A hieroglif írásból kialakult ún. hieratikus írás szintén végigkísérte Egyiptom történelmét; első előfordulása a IV. dinasztia idejére tehető (i. e. 2570–2450). Nevét a görög hieratikus szóból kapta, ami papi írást jelent, mivel az első Egyiptomba látogató görög történétírók a papoknál látták, a köznapi használatban már kezdte kiszorítani a démotikus. A hieratikus írást hivatali, adminisztrációs célokra használták. Leegyszerűsödött formái is mutatják, hogy míg a hieroglifákat elsősorban falakra, vésővel írták, addig a hieratikus papiruszra, írónáddal. Napjaink gyorsírásához hasonlóan az írásjelek gyakran több jel összevonásából keletkeztek. A hieroglifákkal ellentétben a hieratikus írást csak jobbról balra lehetett írni és olvasni.

Démotikus írás

A démotikus írás egy ókori egyiptomi írás, amely a hieratikus íráson keresztül fejlődött ki a hieroglifákból az i. e. 8.–7. században. Körülbelül ezer éven át (a XXV. dinasztiától egészen a római uralomig) használták, amíg a kereszténység terjedésével az egyiptomiak át nem vették a görög ábécét. Az egyiptomi írás a maga idejében a legfejlettebb írás volt, bár a mai értelemben vett ábécé feltalálása nem az egyiptomiak, hanem a föníciaiak érdeme. Az egyiptomi írásban 24 mássalhangzójel volt, ám a többi keleti néphez hasonlóan a magánhangzókat ők sem jelölték, ezért hangérték nélküli, determinatív értelmező jegyeket is alkalmaztak. A hieroglifák csak kitüntetett helyeken és meghatározott, kiemelkedő események alkalmával voltak használatosak. Alapvetően szóírás volt, de a szinte művészi formált jeleket szótagok, mássalhangzó-csoportok és betűk jelölésére is alkalmazták. Mivel ez a fajta írásmód a mindennapi élet számára túl bonyolult lett volna, ezért kialakították a kézíráshoz jobban alkalmazkodó hieratikus (papi) jeleket. Ezeknek a továbbegyszerűsítésével jött létre a démotikus írás, mely sok összevonást és rövidítést tartalmaz, ami nehézkessé teszi az olvasását. A démotikus írást és nyelvet a saisi dinasztia korától kezdték használni.

Az egyiptomi neolitikum

Nomád és félnomád állattenyésztők hullámai érkeztek minden irányból - délről a „Fekete-Afrika” népei (talán a mai nobaták ősei), keletről és nyugatról Észak-Afrika népei, végül északról europid típusok, akik ezidőtájt megjelentek Mezopotámiában is. A neolit Egyiptomban nehezen datálható, mert a radiokarbon (C14) meghatározáshoz szükséges szerves maradványok a legritkább leletek közé tartoznak. Az eddig talált legrégebbi települést kábi kultúrának nevezik (el-Kab falu mellett), mikrolitikus technikájával még a késő mezolithoz tartozik, kora kb. i. e. 8000-6000 év. Az óegyiptomi Neheb (vagy Nekheb, ma el-Kab), eszköztára a mikrolitnak nevezett kultúrszint, azaz egészen kicsiny és finom, mezolitikus eszközöket gyártottak. Ez a középső kőkor legvége. Az ezt nem sokkal követő kultúráknál már bizonyítható a földművelés, mely az újkőkor sajátos fejleménye. Ezek az érett neolit eszköz kultúrájával rendelkeztek, háziállatokat tartottak, kőkapákkal művelték a földet. A badari és taszai kultúrák (egyesek szerint e kettő lényegében ugyanaz, és badari jellegű lelőhelyekről beszélnek) rendkívül magas művészi színvonalú tárgyai már a kőrézkor (calcholithikum, vagy más periodizáció szerint késői csiszoltkő-kor) termékei. Rendkívül gyors fejlődés figyelhető meg, hiszen az első (badari) körülbelül az i. e. VI. évezredre tehető. Mint ilyen, egyidős a Faiyum-A, a Jerikó II., és a haszúnai kultúrákkal. Ez azt mutatja, hogy a „Termékeny Félhold” egész területén nagyjából azonos kultúrszintek léteztek egymás mellett, egymástól nem függően, sőt

Khartoumban agyagedényeket gyártottak jóval Jerikó előtt. Már a badariak széles körű kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeztek, a bazalt például a mai Kairó mellől származik, vagy a Szinájról (Sínai-félsziget), sőt feltűnik az első zuhatag környéki gránit is. Elefántcsontot is használtak, melyet bizonyára szintén délebbi, és/vagy nyugatabbi népektől szereztek. Keletről, a Vörös-tenger vidékéről kagylóhéjakat és korallt importáltak. A Szinájról nemcsak a bazalt származott, hanem drágakövek és féldrágakövek is (türkiz, malachit, stb.), sőt réz is, melynek ugyan kevés bizonyítéka került elő: egy rézár és néhány rézgolyócska - nyilván túlságosan drága volt a réz ahhoz, hogy a halottakkal eltemessék. Ezzel vette kezdetét az itteni kőrézkor.

Az i. e. 5. évezred végén (a neolitikum vége, rézkor) elterjedt a rézeszközök használata. Az i. e. 4. évezred második felében kialakult az öntözéses földművelés.

Az egyiptomiak magukat két ősi városból, Nehebből (vagy Nekheb) és Nehemből (vagy Nekhem) származtatták, az effajta legendás eredetmondákat a régészeti adatok is megerősíteni látszanak. E városok már az Óbirodalom kezdeti szakaszában is megvoltak. Az egyiptomi „vörös bőrű” nép eredete genetikai szempontból vitatott, lényegében ismeretlen, nyelvüket az afroázsiai nyelvcsaládba sorolják.

A badari emberek halottaikat zsugorított, ősi testhelyzetben temették el, s mellé helyezték mindazokat a személyes holmikat, melyeket a túlvilági életben hasznosítani tudott. Felfedezhetők a halottcsonkítás jelei is. Élelmet és edényeket is temettek mellé, hogy semmiben ne szenvedjen hiányt - talán azért is, hogy ne járjon vissza az élők közé élelmet keresni. (Ez utóbbi hiedelem Egyiptomból is ismert, de a šumerekre jellemző maradt később is.) A sírmellékletek minden helyen azonos jellegűek, a feltárók nem találtak olyan sírhelyet, mely kitűnt volna azzal, hogy a többinél akár csak valamennyivel gazdagabb mellékletű lett volna. Ezt azzal magyarázták, hogy az ősközösség tulajdonviszonyai nagyrészt még fennálltak, valamint nem volt sem választott, sem öröklődő irányító réteg. De az is elképzelhető, hogy az előkelők jobban elrejtett sírhelyeit nem találták meg, ami annál is valószínűbb, mert ha másnak nem is, de a varázslónak (pap?) mindenképp jellegzetes eszköztárú sírjának kellett lenni. A mágus-varázsló nem valószínű, hogy hiányzott volna a badari kultúra embereinek közösségéből, mivel a varázsló intézménye általános minden korai népnél. Az egyik sírban egy férfi keze mellett jogarszerű tárgyat leltek, egyetlen bizonyítékaként a differenciálódásnak. Nem megoldott továbbá az a talány, hogy a temető egy részén miért kizárólag férfiak lettek eltemetve, míg a többi területen vegyesen a férfiak és nők. Ez mindenképp valamiféle elkülönülést feltételez. Talán e férfiak feleségei voltak a vezetők? A matriarchátus eléggé elterjedt a kőrézkori - sőt későbbi - kultúrákban.

Egyébként maga a halotti kelengye léte is azt mutatja, hogy az ősközösségi társadalom ekkor már felbomlóban volt. Hogy milyen fokon, nem tudni, de a halottakkal kizárólag magántulajdont képező tárgyakat temettek el, így jelenhettek meg először a közvetlen használati eszközök, ruházat, majd pedig a nem közvetlen használati tárgyak, melyek az ingó vagyon létét bizonyítják. A folyamat már a múlt század óta ismert, Morgantól Kovalevszkijen át Engelsig sokan tárgyalták. Természetesen földmagántulajdon, vagy földközösség létéről sem pro-, sem kontra érveket nem lehet felhozni. A badariak ugyan már földművelők voltak, melyet a sírokban talált kőkapák és gabonamagvak bizonyítanak, de a földművelés közösségi vagy individuális voltára, illetve a föld tulajdonviszonyaira nem találhatni utalást.

Valószínűleg a föld előzetes megmunkálása nélkül, közvetlenül a nedves talajba vetettek, s mivel sarlót nem találtak, gyökerestül kitépve arathatták az érett kalászosokat (ezt nevezik ékes magyar nyelven nyűvésnek). Ez persze nem túl hatékony, de kisszámú népességet jól elláthat. A terményt sekély gödrökben tárolták.

A badari kultúra mintegy előképeként jelenik meg a későbbi jellegzetes egyiptomi kultúrának. Ők dolgozták ki azt a finom ornamentikát, mely a későbbiekben oly jellemző lesz Egyiptomra, náluk található meg először az állatkultusz, mely Egyiptomban egészen a Ptolemaioszok koráig, sőt a keresztény-bizánci korig élő hagyomány maradt. A már domesztikált állatok - kutya, kecske, tehén, juh - éppoly fontosak, mint a vadállatok - oroszlán, sakál, krokodil, víziló. Jellegzetes módon nem szerepelnek e totemisztikus imádatban részesülők között az élelem céljából vadászható állatok. A badari kultúrában jelentek meg azok a hajítófegyverek, melyek még az Újbírodalom korában is kedveltek - a különböző bumerángok. A badari bumeráng a világ legrégebbi ismert ilyen fegyvere.

Egyéb faeszközöket is használtak, valamint csontból is dolgoztak. A ruházat, ékszerek, fonott kosarak és egyéb háztartási eszközök gyártásában magas művészi színvonalat értek el. Már szöttek és fontak is. Szerszámaik közül a kitűnően csiszolt kőbalta, az íj és a nyíl, az agyagedények említendők, mely utóbbiakat korong nélkül készítették el, és rendszeres, elmaradhatatlan sírmellékletekké váltak.

Az egyiptomi kultúrák következő lépcsőfokának tekinthető taszai (kb. i. e. 3500-ig), majd a Nagada I. és II. (más – közelebbről francia – terminológiával amratien és gerzéen kultúrák, 3600-3300, ill. 3400-3100)*, sőt ezekhez számolható a dinasztikus időkbe nyúló Nagada III-nak nevezett is. E helyek ugyan mind felső-egyiptomiak, de máshol is előtalálható jellegzetes település, mint Merimde Beni Szalam (Alsó-Egyiptom), El-Faiyum (Középső-Egyiptom), stb. A mai El-Faiyum oázis környékén akkor még mélyföld volt, s a badarihoz igen hasonló népesség élt itt. Neolit típusú szerszámaikkal földet műveltek, eszköztárukhoz a csiszolt kőbalta, kétoldalt retusos nyílhegyek, korong alakú buzogányok, bumerángok, csontszigonyok, árok és chopperek tartoztak. Egyszerű agyagedényeket is gyártottak. A Merimde Beni Szalam melletti település nagyon hosszú időn keresztül volt lakott, területe eléri a 30 hektárt. Ez a telep azért különösen fontos, mert a Deltavidékről még a sokkal későbbi korokból is ritka a régészeti anyag. Itt nem találtak temetőt, mert a halottakat elszórtan, közel az egykori lakóházakhoz temették el. A halotti kelengye néhány gabonaszemből és edényekből állt.

Az egyiptomi történelem korszakolása

Egyiptom az egyik legrégebbi ismert írásbeliséggel rendelkező terület, az írás megjelenése természetesen elsődleges fontosságú adatokkal szolgál. Innen ismertek a leghosszabb egybefüggő, illetve részben egybefüggő listák királyok neveivel, uralkodásuk idejével, évenként számba véve azt. Ezek az Évkönyvek, melyek ma is a legfontosabb kronológiai források. E királylisták legalább az i. e. 3100-as évekig visszavezetnek.

Egyiptom kronológiája így a történelemtudomány egyik legmegbízhatóbb korai kronológiája. Azonban több olyan egyiptomi királylistát is ismerünk, amelyek a mai szemmel egyértelműen hibásak - nem lehet tudni, hogy szándékosan vagy szándékolatlanul, de a nevek helytelen sorrendben, sőt kihagyásokkal szerepelnek. Ezután viszont semmi biztosíték nincsen arra vonatkozóan, hogy a palermói kő, a

torinói papirusz vagy bármely más királylista objektív lenne. Az egyiptomi történelem szakaszolása az egyik újbirodalmi uralkodó, I. Széthi (1304-1290) egyik feliratos emléken bukkan fel. Három királynevet találhatunk kiemelve: Meni (I. dinasztia), II. Mentuhotep (kb. 2061-2010, XI. dinasztia) és I. Jahmesz (1552-1527, XVIII. dinasztia). Ugyanez a metódus megismétlődik a Rámesszeumban, azaz Széthi fiának, II. Ramszesz királynak templomában. Tehát már az óegyiptomi tudatban kialakult az a hármas tagolása a történelemnek, melyeket ma Óbirodalom, Középbírodalom és Újbirodalom néven ismerünk. Eme - az i. e. 14-13. század fordulóján keletkezett, nem kevés ideológiai töltésű - korszakolást használta Manethón, sőt Hérodotosz is. Manethón lelkiismeretes szerző volt, de írásának keletkezése időben nagyon távol esik a korai egyiptomi koroktól, ráadásul műve még az i. sz. 1. század előtt teljesen elveszett. Amit ma tőle ismerünk, csak az őt kivonatoló szerzők töredékeiből származik. E kivonatolók pedig leginkább az anekdotikus részletek iránt érdeklődtek, elhagyva szinte minden fontosnak mondható részletet.

Széthinél Mentuhotep és Jahmesz személye a fennálló rendszer legitimizálásának eszköze. Listáján mindhárom kiemelt uralkodó olyan, aki valamilyen módon saját erejéből vívta ki hatalma elismerését, vagyis a szakrális királyság folyamatosságának időnkénti megszakadására hívta fel a figyelmet.

Az újkori egyiptológia kezdetben nemigen tudott mihez nyúlni, csak Hérodotosz művéhez, és Manethón néhány töredékéhez, melyek utalásokban maradtak fenn, valamint a hieroglifák megfejtése után a templomfeliratok csatlakoztak ehhez. Így szinte természetes, hogy Széthi korszakolása átkerült az egyiptológiába is, sőt még ma is azt a dinasztia-számozást és -beosztást használjuk, amit Manethón hagyott ránk. Azóta - az ismeretek bővülésével együtt - mindössze annyi változás történt, hogy az Óbirodalomról leválasztották az ún. Archaikus kort (I-II. dinasztia), mely egyre nyilvánvalóbban különült el az Óbirodalom klasszikus korától, az egyes szakaszok közé két „átmeneti időszakot” iktattak be, valamint a Széthit nem sokkal követő időt Késői kornak nevezték el (XXI-XXX. dinasztia).

Korai dinasztikus kor: I. és II. dinasztia

A felső-egyiptomi predinasztikus kultúrák egyik legfontosabbika a Nagada II. A Nagada I még éppolyan szekuláris jelenség, mint a többi egykorú. Utódja, a Nagada II viszont már erős terjeszkedést mutat. Úgy tűnik, a Nagada II - vagy a befolyása alatt álló terület - alkotta a felső folyamvölgyet egyesítő első államot, vagy államkezdeményt. Az i. e. 4. évezred végén a folyamvölgyben kialakult és lassan megszilárdult az államszervezet. A déli részekben több központtal korai államok jöttek létre, valószínűleg Nehem (vagy Nekhem), Neheb (vagy Nekheb) is ezek közé tartoztak. A Hérodotosz által Ménésznek nevezett Meni, a felső-egyiptomi király 2900 körül, északi riválisait legyőzve egyesítette a két területet és létrehozta az I. dinasztíát. E király az egyiptomi feliratokon szereplő Narmer vagy (Hór-)Aha királlyal is azonos lehet, az egyiptológia néha Aha-Meninek is nevezi.

Az írás is a korai kőkor találmánya, mikor a késői kőkorból kilábalva és a rézkor felé haladva az emberiség igényei hirtelen megnöttek. Az egységes termelésirányítás szükségszerűen vezetett az írás kialakulásáig. Hogy az írás konkrétan mikor és milyen előzmények után jelent meg Egyiptomban, nem tudni. Ebben a korban még egyszerre használták a legfinomabban csiszolt kőszerszámokat a rézeszközökkel. A kőzkori kultúrák nagy többségében találhatók írásra utaló

nyomok a Közép-Európa-Észak-Balkán területtől a nyugat-európai neolitikumig, vagy éppen Türkmenisztánig.

A kereskedelem egyre távolabbi vidékeket hálózott be. A Nílus-völgyben Szudánból származó elefántcsont, ébenfa, s Szinájról érkezett réz található. A Folyamközben kaukázusi obszidiánt is találtak. A kereskedelem és az intenzív földművelés lehetővé tette immár a nagy vagyonok felhalmozását. A csere, a terményfelesleg és az anyagi javak egyéb magánformái már a legkorábbi időkben rablóháborúkhöz vezettek. A magántulajdonban levő tárgyak egyre értékesebbek lettek, ezzel egyidőben egyre inkább kifizetődővé vált a háborúk indítása ezen javak megszerzésére. Az egyes települések közti vitás kérdések elrendezésére is a fegyveres megoldás látszott a legcélszerűbbnek, a haszon tripla: a legyőzött város javainak megszerzése, az emberek munkaerejének megszerzése, valamint a művelhető földterület bekebelezése. A társadalmi osztályok elkülönülése ilyen körülmények között szükségszerű, s a Folyamközben és Nílus-völgyben körülbelül egyidőben végbe is mentek. A földművelés irányítása, az öntözés megszervezése és a katonai védelem mind olyan tényezők, mely valamiféle irányító réteg kiválasztódását sürgette.

Ez az a kor, melyet John Keegan hadtörténész a preheroikus és heroikus hadviselés közti fordulópontként jelöl meg, amikor a nézeteltérések nem érnek véget a senki földjén rendezett erődemonstrációkkal, hanem az ellenséges erők végleges letöréséig tartanak. Ugyanakkor természetesen állandó hadseregnek nyoma sincs, sőt nem is lesz egészen a XVIII. dinasztia koráig. A hadsereg nem más, mint törrel, bárdal felszerelt közmunkás-sereg, azaz a földművelő parasztság alkalmi sokasága. Ezidőben a földművesek irányítását békében és háborúban egyaránt ugyanazon a személyek intézték.

Thiniszi kor

Egyiptom történelmében az I. és II. dinasztia uralkodását thiniszi kornak (i. e. 3065-2686) is szokták nevezni. I. e. 3000 körül déli kezdeményezésre megszületett az egységes birodalom. Hogy miért Felső-Egyiptom volt az egyesítés ösztökélője, arra a kérdésre a természeti viszonyokban találjuk meg a választ. Az évenkénti áradás, mely az egyiptomiak vetését táplálta vízzel, Afrika egyenlítői vidékén, a Nílus forrásvidékén kezdődött. Késő tavasszal az Indiai-óceán felől érkező monszunok felhőiből óriási esőzések formájában irdatlan mennyiségű víz zúdult alá Kelet-Afrika fennsíkjaira, s ez a víz a Kék-Nílust duzzasztotta, ami Kartúm mellett egyesült a Fehér-Nílussal. A két folyó találkozása után hat egymást követő zuhatagos szakaszon – kataraktán – zúdult alá a víz; ezek közül a legészakibb – az első katarakta – jelentette Egyiptom földrajzi határát.

Kevéssel a nyári napéjegylenlőség után az árhullám elérte a Nílus völgyét. Az Első katarakta és a Nílus-delta mocsarai közötti termékeny földsávnak – Felső-Egyiptomnak – a lakói szerencsések voltak, mert a Nílus mentén természetes dombszerű gátak, ún. „teknősbékahátak” húzódtak. A vidék lakói a dombtetőkre építették sárkunyhóikat, s itt várták ki az árhullám levonulását, többnyire biztonságban. Az áradás után, ahogy a Nílus apadt, a kiöntött víz visszamaradt a teknősbékahátak menti természetes bemélyedésekben. A parasztok ekkor láttak neki a munkának: közösen gabonát ültettek, és a zsendülő vetést ezeknek a természetes víztározóknak a vizével öntözték.

Mivel mindenkinek érdekében állott, hogy az öntözés egyre nagyobb területen és egyre komolyabb formában történjék, egyre szorosabb társadalmi szálak fűzték össze a Nílus partjai mentén lakókat. Idővel a falusias települések csoportjaiból tartományok – nomoszok – szerveződtek, melyek a nomarkhésznek nevezett főember, azaz kerületi kormányzó alá tartoztak. I. e. 3400-3300 körül Felső-Egyiptom nomoszai egységbe tömörültek, s már egyetlen uralkodóé volt a hatalom az egész vidék felett.

Északon, a Nílus-delta mocsaras vidékén mások voltak a természeti feltételek. Itt a mocsárból kiemelkedő homokdombokra épült településeket egész évben elszigetelte egymástól a mocsár. Ezért eléggé természetes, hogy Alsó- és Felső-Egyiptom egyesítését a Nílus völgyének társadalmilag egymáshoz szorosabban kapcsolódó közösségei kezdték szorgalmazni.

A dinasztikus állam

Az állami egység megteremtése, a dinasztikus állam létrejötte a Thiniszből származó Meni nevéhez fűződik. Az ország déli részén (Felső-Egyiptom) Nehen (Kóm el-Ahmar) központtal létrejött törzsszövetség állama Narmer és fia, Ménész idején meghódította a nagy kiterjedésű mocsarak miatt földművelésre kevésbé alkalmas, ezért gazdasági szempontból fejletlenebb deltavidéket. Ménész hadjáratokat vezetett a núbiaiak és a líbiaiak ellen is, és kereskedelmi kapcsolatokat létesített a Közel-Kelettel, továbbá megalapította Memphiszt (óegyiptomi nyelven: Men-nefer-Pepi, később Menfé). Memphisz jelentőségét ebben a korai időszakban háttérbe szorította két város, Nehen és Thisz; az utóbbi a győztes királyi ház székhelye, innen származik a thiniszi kor vagy thiniták elnevezés. Az első dinasztia kezdetét két fontos változás jelzi, éspedig az íráshasználat elterjedése, valamint Memphisz megalapítása. Az első dinasztianak Ménésszel együtt aki kb 60 évig uralkodott nyolc királya volt. Ménész fia Athothisz 27 évig uralkodott. Ő építtette a memphiszi királyi palotát. Ennek fia Kenkenész 39 évig uralkodott. Uenephész, 42 évig. Őt követte 20 évig Uszaphaisz, Niebaisz 26 évig, Szemempszész, végül Ubienthész ismét 26 évig. A történészek alig megoldható problémája az, hogy ezek a királynevek Manethón töredékeiből származnak. Ha összehasonlítjuk a dinasztia egykorú emlékanyagával akkor kiderül, hogy a nevek nem mindig egyeznek a korabeli királynevekkel. A baj az, hogy ie. 3000 táján az uralkodókat majdnem mindig Hórusz néven emlegetik, az újbirodalmi királylisták viszont az uralkodói nevet tüntetik fel. Ezért is nehéz az azonosításuk.

Az első és a második dinasztia uralma idején (i. e. 2780-ig) minden hatalom az istenkirály személyében összpontosult, aki a kettős birodalom jelképeként fehér (felső-egyiptomi), ill. vörös (alsó-egyiptomi) kettős koronát viselt. Ménész utódai igyekeztek megerősíteni a Felső- és Alsó-Egyiptom közötti politikai és közigazgatási egységét, ám a II. dinasztia idején viszályok támadtak a trónutódlás körül. Egyazon időben két király kormányzott, Memphiszben és Thiniszből, de végül Peribhszen Thinisz (a mai Girga) nevezte ki fővárosnak, és kinyilvánította, hogy ő Széth isten megtestesülése. Peribhszen volt az egyiptomi történelem egyetlen királya, aki a Hórusz-név helyett Széth nevét viselte. Haszekhem, aki követte őt a trónon, erélyes eszközökkel helyreállította az egységet, és lefektette az Óbirodalom központosított államának alapjait.

A II. dinasztia utolsó királyával, Haszekhemmel kapcsolatos leletek zöme Hérakleopoliszból származik. Itt talált két szobra azt bizonyítja, hogy a király valóban járt a Delta-vidéken is. Haszekhem legyőzte a felső-egyiptomi hagyományörző

arisztokráciát is, amely szembeszegült az állam központosításával, s így sikerült egyesítenie Felső- és Alsó-Egyiptomot. Nevében is azonosulni akart a Két Országgal, ezért Haszekhemuira változtatta, ami azt jelenti: „Felkel a Két Hatalom” (Hórusz és Széth). Elődjéhez, Peribszénhez hasonlóan ő is Abüdoszban építtette meg síremlékét. Egyébként ez a város lett idővel Ozirisz kultuszának központja.

Az I. és II. dinasztia idején készül az archaikus kor művészetének kiemelkedő emléke, Dzset fáraó (i. e. 2952/2902–2939/2889) Abüdoszból származó mészkő sztéléje, amely egykor az uralkodó sírtemplomának bejáratát díszítette. E periódusban épül Felső-Egyiptom fővárosában, Hierakónpolisban az iszaptéglából épített, II. dinasztia kori „Erőd” Haszekhemui fáraó (i. e. 2734/2684–2707/2657) gránit kapubejárájával; ugyanitt álltják fel az uralkodó i. e. 2720. körül faragott szobrát.

Ebben a korszakban keletkeztek a királyi masztabasírok Abüdoszban és Szakkarában. A sír, mely a fáraó testét befogadta Abüdoszban, egy „masztaba” néven ismert nagyméretű építmény volt. Örök időkre épült napégette agyagtéglából, teteje lapos volt, négy oldala lejtős. A belsejében található fülkéket a legkülönbözőbb áldozati tárgyakkal - élelmiszerekkel, bútorral, szerszámokkal és fegyverekkel - rakták tele, hogy mindez a fáraót segítse a túlvilágon. Az építmény alatt egy járaton át egy föld alatti kamrához lehetett jutni, amelyet a sziklás talajból véstek ki, falait pedig téglákkal borították. Létrejött a szervezett öntözés, a központosított államrendszer, a fejlettnak mondható közigazgatás és kialakult Ré kultusza. Kialakultak a fáraó hivatalos titulussai. Évenként népszámlálást tartottak.

Az egységes királyság mitológiája és túlvilághite

A thiniszi királyok biztos ideológiai támaszt is igyekeztek teremteni maguknak, uralkodói neveik a déli és északi mitológia szinkretizmusát mutatják. Eme egységesítés ugyan felülről indult, s a mítoszok legkorábbi formái ellentmondásosak, mégis jó alap lett a szakrális királyság tekintélyének megerősítéséhez. Az egyiptomiak nem kedvelték a determináltság elképzeléseit, főképp a Középbirodalmat megelőző időkben - bár voltak sorssal kapcsolatos vonatkozásai egyes isteneknek, mint például a Hathórok-nak (a többes szám itt jelképes). Az istenek és a Sors közti viszony gyakran változott. A másvilághit ismert legrégebbi dokumentumai azt mutatják, hogy a lelkek haláluk után a csillagok közé igyekeztek kerülni. A király lelke egyenesen a Pusztulást Nem Ismerők, azaz a cirkumpoláris csillagok társa lett. A másvilág leggyakoribb jele, a körbe zárt csillag is ezidőből származik. Ezen elképzelés későbbi formája szerint az uralkodó lelke a Napbárkába száll. Az Óbirodalom közepéig, nevezetesen az V. dinasztia koráig úgy tűnik, a Másvilág, illetve az istenek társasága csak az uralkodót illette meg, ettől kezdve fokozatosan a királyi család, a tágabb előkelőség, majd a közemberek is reménykedhettek a Túlvilágra jutásban. Csak később, a szinkretizált mitológia hatására került a Másvilág a föld alá, mint Ozirisz (Ušire) alvilági birodalma. Az első és második dinasztia alatt jelentős fejlődés figyelhető meg a kerekoszobrászatban, amely talán a mítoszok egységesítésének köszönhető, illetve a folyamat része, hiszen legtöbbjük mitikus tematikájú.

Az, hogy a legelterjedtebb mítoszokban mely istenek jutnak főszerepre, talán közvetve megmutatja, hogy mely városok játszották a legnagyobb szerepet a korabeli politikában. A mítoszok főszereplői közül talán csak Ozirisz (Ušire) és Hór származási helye ismeretlen, bár gyanítható, hogy az előbbi alsó-egyiptomi (a legkorábbi ismert időkben is oly széles körben tisztelték, hogy származását nem lehet megállapítani), az

utóbbi déli, sőt nehem. A legfontosabb városok ezek szerint: Neheb-Nehem (Nehbet - és Hór), Tarir (más néven Junet, Hathor), Abüdosz (Abdzu, Hentiamenti), On (vagy Junu, Ré), Nubit (Széth, Szuteh) és Pe (Vádzset). E sorozat egyébként egybevág a régészeti adatokkal, hiszen éppen e városokból ismert a legtöbb korai emlék.

A Nagada-II. korára tehető az asztronómia megjelenése is, mely a fentiekből következően mindenképp kapcsolatba került a másvilághit elemeivel is, de lehetővé tette az időszámítás alapjainak kidolgozását is. Az állatövhez közeli csillagképek közül kiválasztották azokat, melyek egyenletes időközökben keltek fel az év egy bizonyos szakaszában. Ezek alapján számolták az órákat, mely dekán-csillagképek később mind a csillagászat, mind az asztrológia, mind a vallás fejlődésében nagy szerepet játszottak. A dekánek közül eddig csak keveset sikerült azonosítani - főképp azért, mert egészen másképp osztották fel az eget csillagképekre, mint mi. Biztosnak látszik például a Szah (Orion) és a Szah oszlopa (Orion öve) dekánek azonosítása, de a legtöbb dekán-csillagkép azonosítása eddig nem sikerült. A dekán-istenek és a dekánekhoz kapcsolt egyéb istenek aktív sorsformáló erővé léptek elő a későbbi korokra. Az évkönyvek megjelenése úgyszintén az egységes időszámítás, s annak hivatalos nyilvántartása igényének kifejeződése. A megelőző korokban csak a királyok neveit jegyezték fel, míg ekkortól az uralkodók minden egyes éve sorszámot és nevet is kapott az adott év valamely jelentős eseménye alapján.

A thiniszi királyok (I-II. dinasztia) ideje alatt kezdődött meg az új típusú közigazgatás megszervezése is. E korból datálódik az első ismert vagyon-számbavétel, mely később két évenként ismétlődött. Ez kapcsolatba hozható a szepatok (nomoszok) felállításával, melyek a vagyoni cenzus mérvadó területei lettek. A szepat-kormányzókat (ismert görög szóval: nomarkhész) egyenesen a király nevezte ki, ami talán a helyi nemesség hatalom-korlátozásának eszköze volt. A szepat néhány városból és faluból álló egység, fővárosa, a nuit vezetése alatt. A nuitban az Óbirodalom korára egyesült a szepat mindenfajta irányítása - civil és katonai, kulturális és gazdasági. Ide folytak be az adók, amelyekkel a szepat-kormányzó számolt el a királyi kincstár felé.

Az első két dinasztia idején az északi közigazgatás néhány korábbi eleme tovább élt, így például a legnagyobb hatalmú hivatalnok Az Északi ország királyának pecsétőre címet viselte. A III. dinasztiaira ez a cím üres, tényleges hatalommal nem járó kitüntetéssé vált, többek közt Imhotep is viselte.

A thiniszi állam

Az I-II. dinasztia idejének végére egy két részből álló, még nem szilárd egységű perszonálunió jött létre. A felső-egyiptomi hódítók a leigázott északot, a Deltavidéket nem csatolták közvetlenül a birodalomhoz, hanem csak annak trónját foglalták el, talán a függetlenség látszatát kívánták így őrizni. Ez a forma Egyiptom egész további történetében fennmaradt. Két és fél évezreden át két különálló állam, Ta-meh és Tareszi perszonálunióban egyesített területe jelentette a tulajdonképpeni Egyiptomot, azaz Kemetet. Az uralkodók a trónra lépés alkalmával, valamint a hebszed-ünnepen (a koronázás 30 éves évfordulóján) diadalként ülték meg újra és újra Alsó-Egyiptom elfoglalását. Később ugyan némileg változott a helyzet, Észak egyre nagyobb hangsúlyt kapott, egészen addig, hogy még az uralkodók eredeti Felső- és Alsó-Egyiptom királya címe is megfordult Alsó- és Felső-Egyiptom királya formára, de ez már csak a ténylegesen északon, Ineb-Hedzs városában székelő óbirodalmi királyok idejében történt.

Az állam kettőssége minden külső és belső megnyilvánulásában jelentkezett. Külsőség például a kettős korona (pszent), az egyesített alsó-egyiptomi fehér- és felső-egyiptomi vörös korona. Ezen mindkét országrész védnöke megtalálható, a déli Nehbet és északi Uto (Jaret, Vádzset), akiknek együttes megjelölése immár a Két Hatalmas. Az intézményrendszer két központú maradt, még a királyi kincstár is: a déli a Fehér Ház, az északi a Vörös Ház. Az első dinasztia közepétől az uralkodó címe: Neb Niszut Biti (Két Ország Ura), majd Nád és Méh Ura.

A Két Birodalom Korában állandó hadsereg még nem létezett, a királyság politikai támasza az előkelő réteg volt, akik névleg korlátlan hatalmat ruháztak a királyra, de nem hagyták szabadon cselekedni. A szakrális királyság kezdete afféle arisztokratikus köztársaság volt, élén egy reprezentatív uralkodóval. A királyi hatalom csak úgy válhatott egyszemélyivé, ha apránként kiépített egy királyhű hivatalnokrendszert, akik már csak a királynak tartoztak felelősséggel. A hivatalnokréteg a királyság gazdasági alapjait szilárdította meg az adók rendszeres behajtásával, mely folyamat végül a politikai fundamentum megerősödésével is járt.

Az első dinasztia állama kezdetben meglehetősen szilárdságnak örvendett. A források csupán az uralkodóházon belüli viszályokról számolnak be - persze ettől még lehetett más természetű probléma is, hiszen az I. dinasztia végétől már minimum két független északi uralkodóról tudunk. A II. dinasztia ennyire sem volt szerencsés. Ennek elején a hagyományos abüdoszi temetkezések láncolata megszűnt, később, mikor a tradíciókhoz visszatértek, az uralkodók már új címeket viseltek, mint például az Akivel Mindkét Isten Megbékélt. A korábbi uralkodók a származási helyük istenének, Hórnak nevét vették fel, illetve használták a szerek-keret felett. Peribsen viszont Hór ellenségének, Széthnek (Szuteh) képét rajzoltatta a szerek-keret fölé, ami nyilván szimbolikus megfogalmazása a viszálynak. Ez teljesen meggyőző módon utal az ország helyzetére. Hasehem idejéből nemcsak a szobortalapzatok maradtak fenn a lázadás emlékével, hanem két köedény is, melyeken jól olvasható a keltezés: Alsó-Egyiptom leverésének évében. Ezeken a felső-egyiptomi koronát viselő királynak Hór nyújtja át a Két Ország egyesítésének emblémáját. Hasehemui (vagy Khaszekhemvej) jelentős adományokat és rengeteg fogadalmi „letétet” küldött Nehem ősi templomába is, melyek innen elő is kerültek - Narmer tárgyaival együtt. (Haszehemui valószínűleg azonos Haszehemmel, és észak legyőzése után vette fel a Két hatalom felkelése jelentésű nevet.) A gazdaság a II. dinasztia végére gyökeresen átalakult. Nem tudni, Egyiptom földje milyen módon ment át kizárólagosan a király tulajdonába. Tény azonban, hogy az Óbirodalom korára minden termőföld a király személyes tulajdona, néhány önálló faluközösséget kivéve.

Államforma

A legkorábbi államforma valószínűleg a történészek által főnökségi rendszernek nevezett alakulat volt. „A főnökségek alapja a rang, az emberek eltérő társadalmi státusza. A különböző nemzetségeket presztízszük mértéke szerint osztályozzák. A vezető nemzetséget - és vele együtt az egész társadalmat - a nemzetségfő, a főnök irányítja. A presztízst és a rangot az határozza meg, milyen közeli rokonságban áll valaki a főnökkel. Ennek következtében nincs igazi társadalmi osztályokra tagolódás. A termék- és élelmiszer-felesleget időről időre kötelező érvénnyel beszolgáltatják a főnöknek. Ő ezt kíséretének fenntartására, néha pedig az alattvalói közti újraosztásra (redisztribúció) használhatja. A főnökségnek általában van hatalmi központja, gyakran

templomokkal, a főnök és kísérete szálláshelyével és szakosodott kézművesekkel. A főnökségek nagysága jelentősen eltérhet, de lélekszámuk rendszerint 5000 és 20000 között mozog. A főnökség egyik legfontosabb jellemvonása az állandó rituális és szertartási központ, mely egyben az egész politikai szervezet szellemi központjává szolgál. Ez azonban nem az állami társadalmakból ismert, hivatásos bürokráciával rendelkező állandó városi központ (főváros). A főnökségi társadalmak személyes ranghoz kötődő jellegzetességeit azonban nemcsak településszerkezetben, hanem a temetkezéseket gyakran jellemző kivételesen gazdag sírmellékletekben is meg lehet figyelni.”

Valamennyi itt felsorolt ismerv megtalálható a korai Egyiptomban - egészen a III. dinasztiáig tisztán, majd fokozatosan halványodva. Talán csak a népesség számadata lóg ki, ám e periódusnak feltehető városkiráltságai, illetve a nagyobb államkezdemények ettől sem túlzottan térnek el, később a permanens egyesítési folyamat duzzasztotta fel a lélekszámot. Az V. dinasztiáig roppant fontos volt az uralkodóházhoz való rokonság foka: egy vezető nemzetség feje volt az ország főnöke. Egyiptomban nincsenek valódi társadalmi osztályok az V. dinasztiáig. A kétévenkénti vagyon-számbavétel sem adót ír elő, hanem kötelező beszolgáltatást. A befolyó jövedelmek a szerény udvartartásra fordítódtak, valamint valódi redistribúcióra, hiszen a királyi birtokokon (a IV. dinasztia végéig tehát a teljes Nílus-völgyben!) a dolgozók (parasztek, munkások, kézművesek és munkavezetők egyaránt) feltehetően egy központi raktárból kapták természetbeni ellátmányukat. Az uralkodó székhelye még egyáltalán nem főváros-jellegű, a temetkezések pedig egyértelműen hasonlatosak a főnökségi rendszerek temetkezéseihez, ahogy a monumentális, közmunkában készült építmények is.

„A korai államok a főnökségnek sok jellemvonását megőrizték, de az uralkodónak egyértelmű joga van a törvények meghozatalára, és azoknak az állandó hadsereg segítségével történő betartatására.”[1] Egyiptomban viszont a XVIII. dinasztia koráig nem volt állandó hadsereg, az uralkodó a III. dinasztiáig csak afféle primus inter pares volt - egy reprezentatív, talán szakrális személy, de tényleges hatalom nélkül. Törvényhozási jogköréről pedig a leghalványabb fogalmunk sincs. Bármilyen furcsa, Egyiptomban még a dinasztikus korokban is főnökségi rendszer volt, mely csak az Óbirodalom második felében kezdett oldódni, talán annak is inkább a végén: ahhoz mindenképp későn, hogy az Első átmeneti kor poklát el lehetett volna kerülni.

Az Egyiptomi Óbirodalom

Az Óbirodalom az ókori Egyiptom történelmének egyik jelentős korszaka. Bár időszakát többféleképpen is meghatározzák - egyesek szerint i. e. 2778-2260, más forrásokban i. e. 2686-2173, abban viszont a történészek többsége egyetért, hogy a korszak a III. dinasztiától a VI. dinasztiáig számíthat. Vannak azonban, akik ide sorolják még a VII-VIII. dinasztiát is.

A III. dinasztia

A III. dinasztia Kr.e 2778-2723-ig tartott. Hat fáraó uralkodott ezekben az években. Közülük a legjelentősebb Dzsószér fáraó, aki új székhelyre költöztette udvarát, a Meni által alapított Ineb Hedzs (= Fehér Falak, később Men-nefer-Pepi, görögül Memphisz) városába. Ő építette az első lépcsős piramist. Az utána következő

fáraókról- Szechemhet, Szanaht, Haba, I. Neferkaré, Huni- nem sokat tudunk. Huni Mejdúmban építtetett piramist (Mejdúmi piramis)

Dzsószer (Netjeri[er]khet, **d**śr n**tr**.j **ht**) (i. e. 2750-2680 körül) az egyiptomi Óbirodalom III. dinasztiájának fáraója, piramisépítő.

Dzsószer, a III. dinasztia alapítója Haszehemui király utódjaként lépett Egyiptom trónjára. Egyes vélemények szerint az előző fáraó fia volt, de mások[1] szerint Haszehemui és Dzsószer között még Szanaht is uralkodott. Anyjáról, Nimaathapiról csak annyit tudni, hogy a trónelőd felesége volt, de hogy e trónelőd ki volt pontosan, nem derül ki. Ezért Nimaathapi férjét három személlyel is azonosítják, úgymint Haszehem, Nebka és Szanaht. Szanaht személyéről semmilyen egyéb információval nem rendelkezünk, Nebka egy III. dinasztiabeli, de közelebbről azonosíthatatlan név. Egyes egyiptológusok Dzsószer és Nebka azonosságát teszik fel. (Nimaathapi státuszára nézve még Dzsószer anyósa is lehetett.)

Uralkodását Felső-Egyiptomban kezdte meg, de hamarosan Memphiszbe tette át székhelyét, ami az Óbirodalom egész idején a birodalom fővárosa maradt. A korabeli feliratokon Neterikhet (isteni testű), vagy Neterierkhet (istenibb a testnél) uralkodói néven szerepel. A Dzsószer talán a születési neve, de először II. Szenuszer legalább 800 évvel későbbi szoborfeliratán nevezték így. E jelző a Felsőleges vagy a Szent szinonímája. Ma az egyiptológia ez utóbbi néven tartja nyilván.

Az egyiptológia Dzsószer-t tartja az Óbirodalom első királyának. Már az ókori Egyiptomban is kiemelt tisztelettel kezelték uralkodása után: a torinói papirusz királylistáján nevét ritka kivételként piros tintával írták, Manethón pedig Kr. e. 3. században keletkezett, az ókori Egyiptom történelmével foglalkozó munkájában az Óbirodalom leghatalmasabb fáraói közé sorolta. Dzsószer az egyiptomi királyok közül elsőként viselte a „Nub Ré” (Arany Nap) nevet, és ezáltal magát Ré napistennel azonosította. E forma még nem igazi titulus, inkább csak állandó jelző.

A III. dinasztia, illetve Dzsószer hatalomra jutása homályos, több verzió elképzelhető. A legvalószínűbb, hogy Dzsószer fegyverrel szerezte a trónját, legyőzve Haszehemui utódját, Szanahtot. Haszehemui (vagy Szanaht) felesége és Dzsószer anyja ugyanaz a személy, Nimaathapi. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy Haszehemui jogos utódja éppenséggel Dzsószer volt, és az utolsó „függetlenkedő” északi, Szanaht legyőzése után költözött északra. E verziót többek közt az a tény támasztja alá, hogy Dzsószer uralkodásával megszűnik az Északi király pecsétőrének hatalma, vagyis az északra költözés valójában a centralizált közigazgatás megszervezésének szüksége miatt történt. Ezek mellett feltehető olyan verzió is, hogy maga Szanaht volt a déli behatoló (vagyis a II. dinasztia jogos örököse), és a helybeli Dzsószer-t a helyi nemesség felkelése emelte trónra.

Az északi származású Dzsószer elmélete elsőre bizarnak tűnik, de ennek egyetlen érv mondhat komolyan ellent, nevezetesen, hogy Szakkarában temetkezett, ahol már több déli uralkodó kenotáfiuma állt. Mivel azonban feltehető, hogy Szanaht masztabáját sajátította ki magának, erősen tompítja a fenti ellenérv hatásosságát, hiszen ez esetben Szanaht kezdett el ott építkezni.

Dzsószer feltűnően különbözni akart az I–II. dinasztiabeli elődjeitől, sírkerülete olyan komplexum, amelyet eddig senki sem produkált. Ráadásul a felépítmény nagy magassága és alapterülete, kőanyaga miatt elkészültekor szinte uralkodott az egész

szakkarai sírvároson, így az elődök kenotáfiumain is. Az a tény, hogy Manethón Dzsószerrel külön dinasztiát kezd, közvetetten magyarázatot adhat bizonyos dolgokra.

Dzsószer államának szervezetéről, a közigazgatásról konkrétan nem sokat tudunk, de valószínű, az állam tevékenységét közvetlenül ő irányította, vagyis egymaga koordinálta a hat nagy udvar, a nomoszkormányzók, az állami raktárak és műhelyek életét. Nem kimutatható ugyanis, hogy a IV. dinasztia előtt létezett volna a tjatej tisztség (később tjati, azaz vezír), aki afféle miniszterelnökként átvette a királytól mindeme feladatokat. A nomoszok felügyelői (sok egyiptológus görögül nomarkhész néven említi őket) ebben a korban még szétszórt területek felett őrködtek – ellentétben a későbbi nomoszrendszerrel –, ami megnehezítette az önállósodást.

Amíg az előkelőségnek létezett magánvagyon, a tisztviselő a könyvelésében gondosan megkülönböztette a saját igazság szerinti tulajdonát a használatra kapott, tisztsége után járó beosztás szerinti vagyonától. A magántulajdon védelme elsődleges fontosságú, igazi vagyonnak a saját erőből szerzett vagyont nevezték. A magánbirtokok hierarchiája hasonló volt az államhoz, az udvarok élén a parancsoló (**h**q3) állt, aki korlátlan jogokat élvezett, de elszámolási kötelezettsége teljes körű volt. Bármiféle hibáért, hiányért, rossz termésért őt vonták felelősségre.

Dzsószer neve feltűnik egy, a Sínai-félszigeten talált feliratban. Egy római kori démotikus papirusz szerint Dzsószer Asszíria ellen viselt hadat, amely – Asszíria említésének nyilvánvaló anakronizmusa miatt – talán egy palesztinai (azidőben az egyiptomiak által Kinahhinak nevezett terület) hadjárat emléke. Egy Ptolemaiosz-korból származó Szelhel-szigeti felirat alapján feltételezik, hogy Dzsószer idejében Núbia egy része már egyiptomi fennhatóság alá kerülhetett. A IV. dinasztia idejében már bizonyosan létező buheni rézolvastzó is ezt valószínűsíti, mivel ilyen bányatelep nem alakulhatott ki frissen anektált területen.

A távolsági kereskedelem léte tagadhatatlan: arany, kő, türkiz, építő- és díszítő fa, füstölő és fűszer, ezek mind csak Egyiptomon kívülről származhattak.

Egyiptom határainak megszilárdítása mellett Dzsószer uralkodását az ország gazdasági és kulturális fellendülése is jellemezte. A változást az is jelzi, hogy a III. dinasztia székhelye az akkor már legalább 200 éves Memphisz, akkori nevén Ineb-Hedzs lett, Tinitől (görögül Thisz) messze északra, Alsó-Egyiptomban. Ennek okát egyiptológusok generációi találgatták már több-kevesebb sikerrel.

Tény, hogy az Óbirodalom kezdetével a kereskedelem hanyatlásnak indult, és a IV. dinasztia végéig csak vegetált. Míg a kereskedők az I-II. dinasztiák korában Jam országától (4. zuhatagtól délre) egészen Gubla (görögül Búblosz) városáig jártak, az Óbirodalom korából alig található meg még a belkereskedelem nyoma is. Ugyanakkor Gubla városában sok óbirodalmi királynév olvasható, ami valamilyen kapcsolatot bizonyít. A súlypont jelentősen eltolódott, már csak azért is, mert a magántulajdon korlátozott, majd teljesen hiányzó volta nem kedvezett a kereskedelemnek. A kereskedelem tulajdonképpen az uralkodó személyes monopóliumává vált. Minden ilyen jellegű távolsági ügylet nem más, mint a király személyes cserekereskedelme. A hétköznapi emberek személyes szükségleteik egy részét a helyi piacon szerezték be, a gazdálkodás visszaesett egy bizonyos naturális szintre.

Egyiptomban nem voltak fémbányák – ha lettek volna, akkor is a király tulajdonában –, a külföldről beszerzett fémek a lakosság számára elérhetetlenné váltak. Igaz ez a rézre is, így a kőrézkori és rézkori Egyiptomban tulajdonképpen nem

használtak rezet. Egyiptomban már az i. e. 3. évezred elején megjelentek a pénzgazdálkodás, a pénzforgalom egyes elemei, melyek azonban a krónikus fémhiány miatt nem fejlődtek tovább. A cserekereskedelem már ekkor úgy bonyolódott, hogy az elcserélendő árut felértékelték, mennyi rezet vagy ezüstöt ér, majd ugyanekkora réz- vagy ezüstértékű árura cserélték. Csak azért nem jelent meg pénzként funkcionáló értékmérő, mert az uralkodó háztartásán kívül igen nehéz volt fémekhez jutni. Abban a pillanatban, amikor a távolsági kereskedelem felszabadult a királyi monopólium alól, Egyiptomban a pénzt (illetve az ezt helyettesítő egységnyi súlyú fémtárgyakat) is elkezdték használni, jóval a föníciai példa előtt.

Az arany ezidőben kisebb jelentőségű volt a kereskedelemben, talán mert igen ritka volta miatt az értékmérésre alkalmatlan. Aranyhoz még az államapparátus sem jutott hozzá, így mivel hasznosítási értéke nem volt, nem lehetett értékmérő sem. Az uralkodók sokkal inkább a vagyon egyéb formáit keresték. Ugyanakkor az arany vallási jelentőséget kapott, a Nap jelképévé vált (Arany Nap később Arany Hórusz vagy Arany Hóruszok). Ez a kereskedelmi monopólium az Első Átmeneti Időszakra hozta meg gyümölcsét, amikor a természetes gazdálkodás a központi hatalom széthullása után képtelen a termelés színvonalát fenntartani, s a világ leggazdagabb talaján az éhínség ütötte fel a fejét. Ez Dzsószert alatt még messze volt, de székhelye Ineb-Hedzs városba költözésének oka minden bizonnyal a kereskedelmi útvonalak ellenőrzésének erősítése volt, ugyanakkor az északi országrész pacifikálása is megkívánhatta a folyamatos jelenlétet. Mindenesetre ezzel is hagyományt teremtett, Ineb-Hedzs az egész Óbirodalom fővárosa lett, az elkövetkező 3000 esztendőben pedig még többször avanszált újra fővárossá; Mennofer (görögül Memphisz) néven Egyiptom egyik legszentebb városává vált.

Az új vívmányok megvalósításában elsősorban főembere, a később istenként tisztelt Imhotep volt segítségére. A hagyomány szerint Imhotep tervezte Dzsószert fáraó temetkezési területét Szakkarában, illetve magát a lépcsőzetes formájú piramist, ahová Dzsószert temették. A piramisból származó szobra az első ismert életnagyságú egyiptomi kőszobor.

A IV. dinasztia

A IV. dinasztia Kr.e 2723-2563-ig tartott. Ide tartoznak a nagy piramisépítő fáraók. Az első uralkodó Sznofru volt. Núbiába, Líbiába és a Sínai félszigetre is átkalandzott. Az ő idejében még nem volt tökéletes a piramisépítés, ezért az első kettő alkalmatlanná vált végső nyughelyként. A harmadik viszont már sikerült, ez Dahsurban áll. Az ő fia volt Kheopsz, aki a gízai fennsíkra építette piramisát. Ezután egyik fia, Dzsedefré jutott hatalomra, mégpedig úgy, hogy megölte idősebb fivérét. Bosszúból a fiatalabbik, Khephrén meggyilkolta. Khephrén építette a gízai Szfinxet, mögé pedig a piramisát. Az utolsó két uralkodóról, Mükérinoszról és Sepszeszkafról nem sokat tudunk.

Hufu (ḥw.f.w, görögül Kheopsz vagy Szúfisz, Χεοψ, Σουφίς) az egyiptomi Óbirodalom IV. dinasztiájának fáraója, a Nagy Piramis építtetője. Uralkodása I. e. 2590 és 2540 között kezdődött, regnálási ideje 23 év körüli (Hérodotosz, Manethón és a torinói királypapirusz adatai ellentmondóak). A Középbirodalom korának kezdete néhány éves pontossággal i.e. 2010-re tehető.[forrás?] Az ennél korábbi dátumok a VII–XI. dinasztiák bizonytalan kronológiája miatt csak lebegő kronológiába

illeszthetők, az abszolút dátumok hozzárendelése a IV. dinasztia korában ötven év bizonytalansággal lehetséges.

Híres piramisa i.e. 2580–2530 körül épült, a munkálatok pontos időtartama nem ismert, 5 és 30 év közötti becslések olvashatók.

Sznofru fáraó és I. Hotepheresz királyné közös gyermeke, valószínűleg az uralkodó harmadik fia volt. Egyetlen képmása a Hór-nevével ellátott 7,6 cm magas szobrocska, amely Abydoszból került elő. Apjával ellentétben durva és kegyetlen uralkodóként tartják számon, ugyanakkor bölcsként is számon tartották. A hagyomány őt tartja az első hermetikus könyv szerzőjének. Kilenc fia és tizenöt lánya közül Dzsedefré lett a következő uralkodó, II. Hotepheresz pedig később királynévá vált. Személyéről ókori adat nem sok áll rendelkezésre, még családi kapcsolatait is csak Hotepheresz sírjának feliratos tárgyai tisztázták. Emellett Elephantiné szigetén és a Szinájon találhatók még feliratai.

Hufu a húszas éveiben járhatott, amikor megkoronázták. A torinói királyi papirusz feljegyzései 23 éves uralkodást tulajdonítanak neki. Hérodotosz – aki Kheopsznak nevezi – alapján 50, Manethón – aki Szúfisznek nevezi – szerint pedig 65 évig uralkodott.

Az ő nevéhez fűződik a gízai Nagy Piramis építtetése. A korabeli írásos emlékek alapján valószínű, hogy hadjáratokat indított a Sínai-félszigetre, Núbiába és Líbiába.

A Westcar-papirusz (amely jóval Hufu uralkodása után, a Középbirodalomban született) leírja, amint a fáraó szórakoztatására Hafré és Dzsedefré varázslatos történeteket mesél. Az írás alapján Hufu gonosz és zsugori. Arra törekszik, hogy dinasztíája két fia halála után is fennmaradhasson, valamint be akarja biztosítani piramisának befejezését. Hufu kegyetlenségéről népével és saját családjával szemben Hérodotosz is ír. A róla szóló írások azonban legjobb esetben is több száz évvel halála után születtek, ezért sem a Westcar-papirusz, sem Hérodotosz, sem Manethón nem tekinthető elsődleges forrásnak.

A IV. dinasztia a kormányzat hatalmi átrendeződésének időszaka, amely vélhetőleg Hufu apja alatt kezdődött. Kialakult a vezíri poszt (𓅓3tj, ejtsd: tjati), amely nem sokkal később már papi méltósággal is járt. A tjati papi címe (Báasztet, Szesemtet, a mendészi kos, a Fehér Bika, Thot kultuszaihoz kapcsolódó tevékenységek), melyet Hufu unokaöccse, Hemiunu (vagy Hemiun) birtokolt, az istenkirályság ideológiai alapjainak bomlasztását kezdte meg.[1] Azonban gazdaságilag ekkor ért be a teokratikus monarchia. A magántulajdon immár teljesen eltűnt, a földek művelői, a közhivatalnokok és főhivatalnokok mindannyian csak használói voltak az országnyi királyi birtoknak. (Hemiunu személye kérdéses. Feltétlenül a királyi család tagja volt, de nem biztos, hogy igaz a feliratos emlékeken előforduló jelzője: A király test szerinti fia. Kákosy László kizárja, hogy Sznofru fia lehetett volna, s éppígy elveti, hogy Hufué. Így nem marad sokkal több választás, mint Hufu öccse, Nefermaat, akinek fia lehetett.)

Hufut már életében istenként tisztelték, később épp istentelenségéről beszéltek. Különös ellentmondás, főképp ha a mágikus Westcar-papirusz által leírt történetet is figyelembe vesszük. Ebben olyan uralkodóként jelenik meg, akinek legfőbb érdeklődési területe a mágia. Eme igényeit Dzsedé, az öreg varázsló elégíti ki, elkápráztatva őt mutatványaival.

E paradoxon feloldására a későbbi időkbe kell tekinteni, közelebbről az V. dinasztia korába, amikor Ré kultusza vált az uralkodóházban leginkább támogatottá. Mivel Hufu idejében Ré meglehetősen háttérbe szorult - sőt még Ineb-Hedzs (Memphisz) helyi istene, Ptah is -, és inkább Hnum felső-egyiptomi kosistent emlegették (Hnum-hufui = Hnum véd engem), az V. dinasztia idejében - Ré afféle állami istenné válásával párhuzamosan - kezdték Hufu istentelenségét emlegetni. Az ellenérzés végül akkora lett, hogy Hnum kosisten az egyiptomi történelem során soha többet nem tett szert nagyobb jelentőségre, és az uralkodók rendkívül ritkán használták fel nevét saját nevükben. Annál is inkább, mert Hufu földi istensége bizonyos mértékig valamennyi istent háttérbe szorította. Ehhez kapcsolódik még, hogy késői utódja, Uszerkaf is igyekezett saját, orvul szerzett hatalmának valamiféle ideológiai alapot gyártani. Ré egykori főpapjának kitűnő alkalmat jelentett Hufu Rétől való teljes elszakadása, illetve elfordulása.[2] (Aki később pontosan ezért tette át újra Szakkarába a temetkezési helyet is, éppen Dzsószer sírja mellé, aki annak idején sokat tett a Ré-kultusz érdekében.)

Hufu katonai tevékenységéről kevés az írásos forrás, vagy közvetlen régészeti anyag, de núbiai jelenléte bizonyítható. A déli hadjáratokat még apja kezdte és a térség pacifikálása jó adag diplomáciai készséget igényelhetett. Tény, hogy Hufu alatt már működött az egyik legfontosabb núbiai kolónia, Buhen. A buheni rézolvasztó mintegy kétszáz esztendőn át folyamatosan üzemelt. Emellett a Hamet-Hufu nevű helység dioritbányái is azt mutatják, hogy a kapcsolatok alapján véve békésnek mondhatók maradtak. A IV. dinasztia sorra következő uralkodói egymás után küldték el kereskedelmi expedícióikat, melyeket legtöbbször Abu hercegei vezettek. Abu kormányzói a Dél kapujának őre sokatmondó címet viselték. Hasonlóképp a nyugati sivatag (deseret) népeihez való viszonya sem ismert, bár apja hadakozott velük. Északon a Sínai-félsziget Wadi-Maghara nevű települése közelében rövid felirat található a beduinok leveréséről.

A IV. dinasztia belpolitikai eseményei - már amennyire egyáltalán az megítélhető - valamiféle hanyatlást mutatnak mind az államapparátust, mind a belső stabilitást tekintve. A korszak uralkodói szemmel láthatóan egyre kevesebb befolyással bírtak az ország ügyeire, a kormányzat feladatai egyre inkább az uralkodócsalád egyéb tagjainak kezében összpontosultak. Hufut fia, Kawab, Merititesz fia követte volna normális esetben. Ám a trónörökös még Hufu életében meghalt. Hufu halála után egy másik fia a sok közül, Dzsedefré ült trónra. Dzsedefré állama semmivel sem volt rosszabb helyzetben, mint apjáé. Szemléletesen mutatja ezt, hogy a mai Abu-Rawash (Abu Roás) közelében az apjáéhoz hasonló nagyságrendű síremléket kezdett el építeni, 104,5x104,5 méteres oldalhosszúságú alapon (ez nagyobb, mint amire Hufu kezdetben vállalkozott). Azonban Dzsedefré mintegy nyolcévnyi uralkodás után meghalt, és sírja sosem készült el. Utódja Hufu következő fia, Dzsedefré öccse, Hafré lett. Azt ma már lehetetlen megállapítani, hogy az őt követő új uralkodó keze benne volt-e bátyja elhunytában. Nem elképzelhetetlen ez sem, főképp a dinasztia további sorsának ismeretében. Ez a Hufu halálát követő - kissé kaotikus - állapot azonban egyértelműen jelzi a belső kormányzati válságot, és előrejelzi az V. dinasztia új államapparátusát, amelyben az uralkodócsalád már megosztotta hatalmát a fővárosi arisztokráciával.

Dzsószer óta az uralkodó maga az élő isten. Hufu az utolsó valódi istenkirály, fia Dzsedefré már csak a titulátúrájába vette fel a Nap Fia (szá Ré) címet, vagyis ő már

csak az istenség fia. A cím a fáraókor további két évezredére véglegesült. Felmerül az erőszakos trónváltások lehetősége, amely miatt az uralkodó isteni címe már megkérdőjeleződött és Dzsedefrének csak az istenkirályok rokonsága maradt legitimációként.

A Westcar-papirusz szerint Hufu maga is részt vett piramisa tervezésében, ami némileg megerősíti a tudományos tevékenységéről szóló hérodotoszi adatot.

Hufu tovább fejlesztette a királyi halottkultusz elemeit. Sznofru déli piramisánál még nincsen halotti templom, helyén egy fallal körülvett áldozóhelység állt, ahol lelkének áldozatokat mutattak be meghatározott időnként. Az északi piramis környéke még olyan feltáratlan, hogy semmit sem lehet tudni áldozóhelyről, kápolnáról, vagy templomról. Hufu az áldozóhely helyett lenyűgöző halotti templomot emeltetett, s ezzel kialakította azt a szilárd hagyománnyá váló épületegyüttes-stílust, illetve rendszert, mely a völgytemplom-feljáró-halotti templom komplexuma. Ezek később is mindig a piramistól keletre készültek el, a lehetőségek által megszabott helyen. Hufu völgytemploma ma már nincs meg, helyén egy falu, Kairó egyik elővárosa fekszik, hogy létezett, azt csak a felvezető út bizonyítja. Sznofru déli piramisának völgytemploma ma is megvan: fedett bejárati csarnokból, nyitott udvarból és hat kamrából áll. Hufué hasonló lehetett, talán egy kicsit nagyobb. Utána még 800 esztendeig építettek piramist az uralkodók, s az általa teremtetett külsőségek ezután megmerevedő hagyománnyá váltak. A piramisok konstrukciója változott, a sírkamrák mérete, alakja és elhelyezése szintén, a folyosókról és bejáratokról nem is beszélve, de külsőben Khendzserig a khufui példákat követték. Csak néhány új elem jelentkezett, mint például a Piramisszövegek és egy új épület, a Naptemplom, mindkettő az V. dinasztia korában.

Egyes egyiptológusok szerint Hufu óvatos típus volt. Az építkezés közben mindig készen állt egy sírkamra, mely befogadhatta volna testét korai halála esetén. Az első kamra a sziklás altalajba vágott üreg, ezzel kezdték az egész munkát, azaz a nyitott gödör módszere tovább élt, az építkezés a III. dinasztia hagyományai szerint kezdődött. A piramist elképzelhető, hogy eredetileg kisebbre tervezték, a tervezett méretet mutathatja, hogy az első sírkamrához vezető folyosó hol éri el a talajszintet. E folyosó innen még folytatódik a felépítményben is. Kicsit feljebb is kihagytak egy sírkamrának megfelelő üreget, mikor ott tartottak, s a hozzá vezető folyosót a régihez kötötték. Ez a folyosó onnan indul, ahol az előző elérte a felszínt, ami közvetett bizonyítéka az építkezés közbeni tervmódosításnak. Ezzel a készülő sírkonstrukció már Huniéhoz hasonlított. Erre mutat az is, hogy az ezen kívül eső sziklás talajt később, és sokkal gondosabban, sőt mélyebben egyengették el. A második kamrát ma a Királyné sírkamrájának nevezik, pedig semmi köze a királyi feleség(ek)hez, sokkal inkább egy második befejezetlen, vésztartalék sírkamra lehet ez. Végül elkészítették az utolsót is, körülbelül a magasság harmadánál - nem pontosan a csúcs alatt -, ahová végül eltemették. A piramis feltörése még ma is gondot okozhatna, ha most kellene megtenni, mert az óriási gránit zárókövek talán csak robbantással lennének eltávolíthatók. A bejáratot pedig kitűnően elrejtették - a római korban már nem értettek annyira a kőépítkezéshez, mint korábban, mégis az ekkor lezárt bejárat úgy eltűnt, hogy az arabok csak falbontással jutottak be. Mindezek ellenére a Kheopsz-piramist minden bizonnyal még az Óbirodalom hanyatlásának idején (alig egy évszázad

múltán) annak rendje és módja szerint kirabolták, majd a száiszi kor után újra, és végül az arabok (al-Mamûn) teljesen feltörték és járhatóvá tették.

Van egy arab mondás Egyiptomban, mely szerint mindenki fél az időtől, de az idő fél a piramisoktól. A múlt századig inkább a piramisoknak kellett félniük, hiszen a jól megmunkált közhalmok kitűnő építőanyagul szolgáltak néhány évezreden keresztül. Az elhagyatott, kevésbé ismert építményeket már az egyiptomi királykorban elhordták újabb épületekhez, de az arab korban sorra kerültek a gizehi nagy piramisok is: Kairó számos mai épülete (mindenekelőtt mecsetek, minaretek és paloták) a legfinomabban csiszolt piramis-burkolatokból készült.

Hafré (**ḥ**^f-r^f, nevének jelentése: Ré felkel, görögül Kephren) ókori egyiptomi fáraó, az óbirodalmi IV. dinasztia uralkodója. Hufu fia, fivérét, Dzsedefrét követte a trónon. Uralkodási idejének különböző változatai: i. e. 2558-2533,[1][2] i. e. 2558-2532

Hérodotosz szerint Hufu testvére volt, de ez nem valószínű.

Hafré korát Hérodotosz zsarnoki uralomként jellemzi, miként atyja, Hufu korát is. Nem eldönthető, hogy bátyját államsínnyel távolította el, vagy annak korai halála és gyermektelensége miatt követte őt a trónon.[forrás?] A dinasztia korának további eseményei egyik változatnak sem mondanak ellent.

Hafré felesége, III. Mereszanh Dzsehti (Thot) papnője volt, s mint ilyen, az egyik első ismert papnő.[forrás?] (A nők Egyiptomban általánosan ugyanolyan jogokat élveztek, mint a férfiak.)

Nikauré herceg okmányai igazolják, hogy a IV. dinasztia e szakaszában a földbirtokok nagy része még az uralkodó saját kezelésében és felügyeletében voltak, de a monolitikus szerkezet már bomlásnak indult. Nikauré az apjától ajándékba kapott földeket sajátjaként kezelte, bár a telepek még Hafré nevét viselték. A Nílus völgyében és a Deltában szétszórt birtoktestek azt is mutatják, hogy Hafré még a saját családja esetében sem hozott létre egybefüggő nagybirtokot.

Hafré korából származó egyiptomi tárgyak kerültek elő Eblából. Az Óbirodalom folyamán a kereskedelem királyi monopólium volt, ami a természetes gazdálkodás konzerválódását eredményezte.

Piramisának méretei: 214,5×214,5 méteres alapterületen 143,5 méter magas. Oldalainak dőlésszöge 50° 10', oldalélei dőlésszöge 52° 20'. Ókori neve: Hafré Nagy. Tervezése, szerkezete letisztult: nagy tapasztalatokkal bíró építészeket feltételez.

Az újkorban Giovanni Battista Belzoni nyitotta fel először.

A piramis mellett egy korábban ismeretlen kultikus elem jelenik meg: egy nyitott udvarú építmény, amelyben az egyiptológusok az első temetkezéshez kapcsolódó Naptemplomot gyanítják. Halotti temploma a piramis keleti oldalán helyezkedik el, a fedett feljáró út a Völgytemplomhoz vezet. Ez utóbbi 45×45 méteres alapterületű, 12 méter magas, mennyezetét 16 gránitpillér tartotta és padlója alabástrom. Innen került elő az uralkodó szobra, egyetlenként az eredeti 23-ból.

A kerítésfal 3,4 méter vastag és 10 méterre húzódott a piramistól. Ezért a 145×145 méteres halotti templom a kerítésfalon kívül került. Ebben öt kápolna található, mindegyikhez külön előcsarnok, udvarán valaha 12 darab királyszobor állt.

A piramishoz még egy szatellit-piramis is csatlakozott, amelyből mára csak néhány kváder maradt a helyszínen, a többit elhordták. Eredetileg 20,1×20,1 méter alapterületű volt, egy helyben maradt sarokkő alapján az oldalélek emelkedési szöge

52° 20' volt, vagyis pontosan annyi, mint a királypiramisé. Sírkamrája 12 méter mélységben helyezkedik el.

A királysobrok egyik legszebbike kapcsolódik a nevéhez. Dioritból készült, a trónon ülő uralkodót ábrázolja, a trón háttámláján sólyom áll. Ezek a szobrok meghatározott funkcióval rendelkeztek, otthont adtak a király ka-lelkének.[forrás?] Hafré idejében megszűnt a királyi családtagok szobrainak sorozata, és hosszú ideig csak az uralkodó kaphatott szobrot.

A Nagy Szfinx olyan eleme a piramiskörzetnek, amely egyetlen másiknál sem található meg, sőt a monumentális szobrászat egyik legkorábbi és mindjárt a legnagyobb emléke ez. Maga a szfinx szó is e szobor eredeti nevéből ered: Seszep ankh (en Hafré), ami Hafré élő képmását jelenti. A Nagy Szfinxet a XVIII. dinasztia korától[4] önálló kultusz vette körül, Hórusz isten helyi formájának, Hór em akhet (= Hór a horizonton, görögül Harmakhisz) tiszteletének része lett.

Az V. dinasztia

Az V. dinasztia Kr.e 2563-2423-ig tartott. Ez volt Ré kultuszának dinasztiaja. Innentől kezdve a fáraók Ré fiának számítottak, erre utalnak a neveik is, például Szahuré, Noferikaré, Noferefré, Niusszerré. Núbiában és a Sínai-félszigeten hódítottak. Ekkor volt az Óbirodalom a leggazdagabb.

A VI. dinasztia

A VI. dinasztia 2423-kb. 2300-ig tartott. A kor elején az állam majdnem összeomlott. A nemesi hatalom egyre jobban növekedett. Az első jelentős uralkodó I. Pepi volt. Templomokat építtetett, Núbiában és Ázsiában is kalandozott. Két felesége volt, és 49 évig uralkodott. Utána fia, I. Meriné uralkodott 14 évig. Ő már Szudánba is betört seregével. A következő uralkodó II. Pepi volt. Amikor trónra lépett csak 6 éves volt, majd 94 évig uralkodott. Uralkodása alatt kereskedelmi kapcsolatok létesültek Föníciával és a Punt királysággal. Mivel nagyon idősen halt meg, egyre nehezebben viselte az állam terheit, emiatt megkezdődött az Óbirodalom hanyatlása.

Az Óbirodalomban új folyamatok indultak meg mind a királyság intézményrendszerének szerveződésében és működésében, mind a vallásban. A III. dinasztia még sajátosan átmeneti jellegű képződmény. Már egy egységes állam despotikus istenkirálysága, melyben a legnagyobb hangsúlyt a mitológiák szinkretizálása kapta - nyilvánvalóan az egység ideológiai alapjának megteremtése céljából - ekkorra datálhatók a korai helyi monoteizmusok (vagy fétis- és totemkultuszok) henoteisztikus átalakulása.[3] Ugyanakkor még a központi államigazgatás, de egyáltalán a hivatalnokrendszer átszervezéséről nincs adat. Igaz, arra sincs adat, hogy ugyanolyan módon kormányoztak volna, mint az I–II. dinasztia korában, de ez tulajdonképpen kizárható, mert az uralkodó státuszának megváltozását konkrét adatok bizonyítják, a királyi titulátúráról kezdve a királytemetkezésig. Tehát a III. dinasztia a belügyek intézésének módjában kilóg abból a sorozatból, melybe a IV–VI. dinasztia tartozik. Eme keverékjelleg miatt afféle „nulladik átmeneti időszak”-ként értelmezendő.

A Nílus völgye az első zuhatagtól egészen a legészakibb Deltavidékig egyetlen uralkodó alatt egyesült. A király egészen a IV. dinasztia végéig szabadon rendelkezett tíz sepat-kormányzója bármelyikével. Az előkelők legnagyobb része közvetlen rokonságban állt a királlyal. A királyi házat formálisan megkülönböztették az államtól, de ennek csak elvi jelentősége volt. Ettől kezdve az Óbirodalom több mint félezer

esztendő belső nyugalma és stabilitása meghozta gyümölcsét. (Az Óbirodalom a világ egyik legbékésebb periódusa. Ismereteink szerint igen kevés nagyobb léptékű konfliktus zavarta meg a békét, s bár kifelé mutatott némi katonai aktivitást néhány uralkodó, egy hadjárat sem volt nagyobb jelentőségű, illetve hódító jellegű, csak zsákmányoló.) Jellemző, hogy az Óbirodalomban családonként csak két fiú volt hadköteles, de ezeket sem mindig hívták be. A katonák csak ellátást kaptak, éppúgy, mint a közmunkában résztvevők. Fegyverzetük a legminimálisabb, döfőlándzsa és buzogány, esetenként életlen döfőkard, afféle nagyméretű tőr. A „hadsereg-parancsnokság” az úgynevezett fegyverház volt, melynek élén állandó parancsnok állt, de a nemesség csak alkalmilag, egy-egy hadjárat erejéig állt a sereg élére. A katonaság nem volt megbecsült foglalkozás, ami közvetve Egyiptom katonai potenciálját is mutatja, de az ország földrajzi helyzete lehetővé tette a nyugalmas fejlődést, a Középbírodalom végéig külső ellenség legfeljebb a környező sivatagok nomádjai képében jelentkezett, Egyiptom pedig nem hatolt messzebbre délen a Nílus 4. zuhatagánál, északon a Szinájnál. Az ország határai a lehető legszilárdabbak voltak: a szuezi földszoros és a Nílus első zuhataga állta útját a nagyobb léptékű népvándorlásoknak. Egyiptom fiatalos erejének lendülete nem tört meg a parttalan háborúskodásokban, hanem azt az egész országra kiterjedő közműhálózat, mindenekelőtt a töltések, csatornák és gátak építésére fordíthatta (a közműépítők ugyanazok a közmunkások voltak, akik háború esetén a katonák lettek volna). A klasszikus kor folyamán Egyiptom lakossága stabilan tartotta a körülbelül nyolcmillió fős lélekszámot, azaz épp annyi volt, mint az arab-Egyiptom lakossága az első világháború vége felé. Az ország gazdasága azonban mintegy 16 millió embert is eltartathatott volna, vagyis nyolcmillió ember eltartására elegendő élelem-felesleg képződött minden esztendőben - ma már nem könnyű elképzelni az uralkodó hatalmát, akinek mindez a személyes tulajdona volt.

Az Óbirodalom évszázadaiban létrejött az abszolút monarchia. Dzsószér megépíttette Szakkarában az örökkévaló házat, amely az égisz magasodik, s amit ma a világ a „szakkarai lépcsős piramis” néven ismer. Jóllehet a Lépcsős piramis több tekintetben kísérleti jellegű, és a terveket az építkezés közben többször módosították, az építmény mégis bámulatra méltó műszaki tudásról és gazdasági hatalomról ad bizonyosságot. A Lépcsős piramis építészé Imhotep volt. Ettől kezdve mintegy ezer éven keresztül a fáraók piramisokba temetkeztek, ebben főleg a IV. dinasztia uralkodói jeleskedtek, s ezért a korszakot a „piramisok kora” elnevezéssel is illetik. A sírépítkezések kapcsán terjedt el a kőből való építkezés. Hufu uralma alatt fejlődött ki teljesen a központosított királyi hatalom, létrejött az istenkirályság. Kheopsz és fia, Hefré számára épültek a legnagyobb piramisok, amelyek Gízában ma is a világ legnagyobb turisták millióit vonzó látványosságai közé tartoznak.

A gazdaság a II. dinasztia végére gyökeresen átalakult. A szabad földközösségen alapuló falvak (faluközösség) megszűntek, de a magántulajdon egyéb formái nem alakultak ki. Nem tudni, Egyiptom földje milyen módon ment át kizárólagosan a király tulajdonába. Tény azonban, hogy az Óbirodalom korának elején minden termőföld a király személyes tulajdona, néhány önálló faluközösséget kivéve. A központilag irányított öntözőrendszer folytán megnőtt a gabonatermelés. A kézművesség számottevő mértékben fellendült. A legjelentősebb exporttermékek: méz, zsír, ruha, fajansztárgyak és alabástrom vázák, a kereskedelem királyi

monopólium maradt. A gyakran rabló jellegű kereskedelmi vállalkozások során arany, réz és - kezdetben csak csekély számban - hadifogoly-rabszolga került az országba. A foglyokat házi vagy mezőgazdasági rabszolgaként alkalmazták. A gazdasági életben a földművelés és a kézművesség dominált. Már ismerték az árpa-, zöldség-, len-, gyümölcs-, bor- és olíva-termesztést. A hatalmas építkezések és az arisztokráciának nyújtott adományok és kiváltságok a korszak végére megrendítették a királyi hatalom anyagi alapját, s ez a kerületi kormányzók, a nomarkhészek függetlenedési törekvéseivel párosulva az Óbirodalom bukásához vezetett.

A Nílus mentén felépült mesterművek a fáraó isten voltát és kivételes hatalmát bizonyították. A piramis formája az egyiptomi társadalmi szervezet alapelvét tükrözte: a csúcson a fáraó állt, s a csúcs közelében található hivatalnokok, papok és írnokok zárt körének magasatos tevékenységét az odalent robotoló paraszti tömegek munkája tartotta fenn s tette lehetővé.

A fáraó a szó szoros értelmében a föld ura volt. A papok és a hivatalnokok igazgattak ugyan gazdag birtokokat, de a földre és a föld minden terményére vonatkozó jogcímük a királytól származott rájuk, aki minden föld tulajdonosa volt, és őt illette meg minden föld hozamának egy meghatározott része. A fáraónak engedelmeskedett a Nílus is, részben a király isten voltából fakadó varázshatalma hatására, részben pedig gyakorlatiasabb összefüggésben is, azoknak a gátaknak és csatornáknak a révén, amelyek szintén a király hatalma alá tartoztak. Ő volt minden egyiptomi legfőbb ura és parancsolója; a szántóvetőktől a királyi rokonig mindenki engedelmeskedni tartozott, ha a fáraó utasította valamely általa - azaz az istenkirály által - kijelölt munka elvégzésére vagy feladat végrehajtására. Ő volt a jog és az igazságszolgáltatás forrása, s mivel nem létezett törvénykönyv vagy jogi precedensgyűjtemény, a fáraó szava volt a törvény. Az ő kezéből származott minden gazdagság, s ő szabályozta a kereskedelmet is. Rövidebben, s egy Ameni nevezetű nomarcha sírjában talált felirat szavaival: a fáraó volt „mindennek a felügyelője, amit az ég ajándékoz, és a föld megterem”.

A gyakorlatban persze a király kénytelen volt másokra átruházni legtöbb funkcióját. Ezért alakult ki Egyiptomban, a világnak ebben a leginkább centralizált államában az emberiség történetének egyik leghatalmasabb bürokráciája. A kormányzati rendszer élén a vezír (tjati) állt, ez a seregnyi címet viselő és legalább harminc fontos funkciót betöltő főhivatalnok.

A vezírt rangban alatta a kancellár követte, őt pedig a tartományi kormányzók. Időről időre előfordult, hogy egyes kormányzók szövetkeztek egymással, és dacolni próbáltak a fáraó hatalmával, de többségükben hűséges hivatalnokok voltak, akik a királyi erény és igazságosság helyi megtestesítőinek tartották magukat.

Alapvető változások történtek a Nílus-völgy gazdaságában, melyek nagyrészt bizonyára az országegyesítés folyamányai, de semmi konkrétum nem ismert. A földtulajdon királyi kézbe kerülésének módja is ismeretlen. A folyamat nemcsak részleteiben, de egészében is homályos. Nem tudni, milyen jogon sajátította ki az uralkodó a területeket - erőszak jogán (ius quiritum), az istenkirály jogán, parancsszóval vagy „önkéntes” felajánlásképp -, mindenesetre az Óbirodalomra a földmagántulajdon szinte ismeretlen fogalommá vált. Az egyik lehetséges magyarázat, hogy a parasztságot gyakorta telepítették át a közvetlen királyi felügyelet alatt álló újonnan alapított városokba és falvakba. Így az eredeti földközösségek szükségszerűen

megszűntek, újak pedig nem alakulhattak. Az uralkodó a megszerzett területeket már csak használatba adta, tulajdonba sosem. Kiváltságos földek nem léteztek, minden földhasználónak azonos kötelezettségei voltak. Még nem léteztek adóbérlők, akik kiszípolyozták volna a parasztságot, az államapparátus bár szerény, de elegendő és kielégítő volt, nem túlságosan nagy igényekkel.

A despotikus királyi hatalom alapja az Óbirodalomban a hatalmas, mondhatni országnyi földbirtok. Ezzel az összes élelmiszerkészlet is a király személyes rendelkezésére állt, valamint szinte valamennyi korabeli tulajdonforma is. Alapvető elv, hogy minden termés a királyt illeti, melyet aztán ő a szükségletek alapján oszt el, ez a redisztribúció elve. E társadalmi forma, mely igen hasonlít az ún. főnökségi rendszerekhez (párhuzam az ismert megalitikus társadalmakkal) még a III. dinasztia idején is fennállt, vagyis az utolsó nagy alsó-egyiptomi felkelés után is létezett, sőt fennmaradt egészen a IV. dinasztia végéig. Dzsószer erre alapozva alakíthatta ki a saját hatalmi bázisát. De egyben gátja is volt a közigazgatás tovább fejlesztésének - így ez a forma minden bizonnyal még a harmadik dinasztiában változásnak indult, még akkor is, ha erről csak a következő korszakból, a IV. dinasztia korából van adat. A IV. dinasztia idejében ez a – korábban hatékony és rendkívül emberséges – rendszer már a fejlődés gátjává vált, és megszűnése az Óbirodalom bukásának megelőzéséhez késői volt, az Átmeneti Időszak termelési válságának orvoslásához korai.

A rendszer gazdaságának alapja a paraszti kényszermunka volt. A hatóságokat elsősorban a szolgálat kikényszerítése és a terményjárulék behajtása foglalkoztatta. Az adózás rendszere igen bonyolult volt. Az ingatlanra annak alapján állapították meg a fizetendő adó nagyságát, hogy - amint ezt egy hivatalos dekrétumból tudjuk - „mennyi csatorna, tó, kút, víziút és fa” található a birtokon. A pásztor a jószágai után, a kézműves a termékei után teljesített beszolgáltatást. De az adóbevétel legfontosabb forrásai ebben az alapvetően mezőgazdasági országban természetesen a növényi termények voltak. A pénzforgalom még nem létezett, de már elterjedt a sati elméleti pénzegység használata.

Az adó szempontjából a termőföldet sávokra osztották: arra a sávra, amely rendszeresen részesült a Nílus áldásából, arra a sávra, amely csupán néha részesült ebből az áldásból és arra a sávra, amely soha, vagy legfeljebb nagy ritkán részesült belőle. Minden évben aszerint számították ki a fizetendő adót, hogy a folyó különböző szakaszain mekkora az áradás; az első ilyen szakasz az I.katarakta (zuhatag) közelében, Elephantiné szigeténél kezdődött. Itt az I.dinasztia korától kezdve rendszeresen mérték az árhullám nagyságát, először a Nílus partja menti sziklafalba vésett egyszerű jelekkel, később viszont már az úgynevezett nilométerrel, mely a folyóba vezető, pontosan kalibrált lépcsősor volt.

Az egyiptomiak éves ciklusát a Nílus határozta meg, amely minden évben kiöntött medréből, termékeny iszappal borítva be a talajt. Az árvíz júliusban, az abesszin fennsík erős esőzései és hóolvadása után köszöntött be, szeptemberben tetőzött, majd októberben apadt. A magasabban fekvő területekre kivonult emberek ezután visszatértek, a földeket újból kimérték és ismét kezdődött a föld megművelése. A parasztok égetetlen vályogtéglából épített házakban laktak, melyeket a Nílus vize feloldott, így aztán minden tavasszal elsőként a házaikat kellett újraépíteni. A Nílus vizét nagy tárolómedencében visszatartották és csatornák sűrű hálózatán keresztül vezették a földekre. Mivel ritkán esett az eső, nagy értéke volt a víznek. Ha egyszer

elmaradt az áradás, vagy a szokásosnál kisebb mértékű volt, éhínség fenyegetett, hisz hiányzott a víz és a talajt megrágyázó iszap.

A Nílustól való függőség megkövetelte a víztározók és gátak tervszerű építését és karbantartását. A földosztást és a vízhasználati jogok kezelését a királyi hivatalnokok intézték. Hogy az áradás ne érje az országot váratlanul, már korán kidolgoztak egy megbízható naptárt. A napév 365 és egynegyed nappal állt, a 365 napos naptári évnél az évkezdést minden negyedik évben egy nappal eltolódott. Ezért a naptárt összekapcsolták a Szíriusz csillaggal, amely minden évben egy hosszabb periódus után július 19-én válik ismét láthatóvá. Egy Szíriusz periódus 1460 évig tart, ami után a napév és a Szíriusz-év ismét összehalmozik. Az asztronómia feladata Egyiptomban a naptárkészítés volt, de a Felső-Egyiptomban oázisról oázisra vándorló nomád pásztorok is a csillagok segítségével tájékozódtak.

Amíg a földeket elöntötte az ár a parasztokat gyakran besorozták a fáraó piramisépítői közé, vagy a hadseregbe, de egyébként is közmunkával tartoztak azokban az időszakokban, amikor a földeken nem lehetett dolgozni. A közmunka „intézménye” tette lehetővé az egész Nílus-völgyet behálózó gát- és csatornarendszer kiépítését és fenntartását. Majd amikor a Nílus visszatért medrébe - ezt az időszakot az egyiptomiak a föld felmerülésének nevezték -, a parasztok kivonultak a földekre, a megfelelő helyekre vezették el a vizet, faekékkel felszántották a földet, és árpát, tökebúzát és lent vetettek belé. Egyiptom három évszaka közül az utolsó - a februárban kezdődő szárazság - során a parasztok betakarították, majd nyomtató szamarakkal vagy marhákkal kicsépelelték a termést, és miután az adószedők elvették a hozam nekik járó részét, a megmaradt terményből a parasztok megsüthették a kenyerüket és megfőzhatték a sörüket; ez a kettő volt ugyanis az alapvető táplálékuk, s ezzel fizette őket a fáraó is a piramisok építésénél. A korszak eredménye az állattenyésztésben az antilop és a kecske háziasítása is.

A gazdasági és társadalmi élet minden szelvényében, a nagy háztartások életének mindennapjaitól a paraszti gabonatermelésig gondos könyvelés és nyilvántartás folyt. Ennek eszközeként alakult ki az egyiptomi írás, melynek elterjedéséhez nagyban hozzájárult a Nílus egyik adománya: a magasra növekvő papyruszárda, mely bőven termelt a folyópart mentén és a delta mocsaras vidékén.

A III. dinasztia végéig semmilyen említés nincs egyiptomi papságról. A papi feladatokat közhivatalnokok végezték egyéb teendőik mellett. Csak a IV. dinasztia folyamán (Sznofru majd Hufu alatt) tűnnek fel az első papi címek. A papság kiváltságolását a jelek szerint Sepszeszkaf kezdte meg, aki a Menkauré-temetkezési körzet papjainak adott előjogokat. Célja valószínűleg az volt, hogy az önálló papság saját erejéből teljesítse isteni atyja halotti kultuszaihoz kötődő kötelezettségeit.

A műveltség és a tudomány kútfői Egyiptomban is a papok voltak. Mivel a Napnak és a csillagoknak az egyiptomiak szemében vallásos jelentésük volt, a papok mesteri fokon művelték a csillagászatot. Rájöttek, hogyan számítsák ki azt a pillanatot, amikor a felkelő vagy a lenyugvó nap sugarai valamelyik piramis csúcsára vetülnek, és vakítóan megvillannak; ettől a villanástól ért fel érzelmi csúcspontjára a vallási szertartás. Az a nap, amikor a Szíriusz, a legfényesebb csillag együtt kel fel a Nappal, lett az egyiptomi év első napja; az év egyébként tizenkét harmincnapos hónapból állt. Öt további napot Ozirisz (wśr), Hórusz (hṛw), Ízisz (jst), továbbá Széth (swtḥ) és felesége, Nebethet (nb.t ḥt) születésnapjának a megünneplésére tartottak fenn.

Ugyanakkor a papok legfontosabb dolga nem a természet értelmezése és magyarázata, hanem a természet csodás erőinek az ünneplése volt. A korai egyiptomiak számára az istenek hatalma világosan látható volt a természet világában. Így az ókori egyiptomi vallás isteneinek jó része különböző állatok alakjában vagy azokhoz kapcsolódóan jelenik meg az ábrázolásokban. Bár az egyiptomi vallásnak nem volt szent könyve vagy parancsolatgyűjteménye, mégis megvolt a maga egységadó princípiuma, a "maat", amelyet Maat istennő személyesített meg. A fogalmat sokféleképpen fordítják: igazságosságot, igazságot, rendet és erényt egyaránt jelenthet. De ennél többet is jelent, ugyanis a kozmosz rendjére utal, amely a teremtés során jött létre. A templomokban gyakran láthatunk olyan jeleneteket, ahol a fáraó a Maatot jelképező szobrocskát ajánlja fel az isteneknek, vagy éppen átveszi tőlük. Ez azt az elképzelést jeleníti meg, mely szerint az istenek biztosítják az emberek számára a rendet, kölcsönös kapcsolatban állva az istenkirályal. Így egyúttal a fáraó isteni származását és királyi voltát is alátámasztották.

Az államvallás szerint az uralkodó volt az egyetlen főpap, akinek joga volt belépni a templomok belső szentélyébe, de mivel ezt a jogot nem tudta gyakorolni egyidejűleg minden templomban, ezért a papságot bízta meg azzal, hogy képviseljék. A papok tehát a király nevében tevékenykedtek, és nem csupán helyettesítették őt. Az egyiptomi szövegek igen világosan különítik el a fáraó két tulajdonságát: embernek született, de ő biztosítja az istenek akaratából a világ rendjét, anélkül, hogy még életében teljeseen istenné válna.

Az egyiptomi vallás vastag rétegei alatt ott rejtőzött a vallás tartós és romolhatatlan magva: a túlvilági élettel kapcsolatos hiedelmek rendszere. A fáraó maga is szüntelenül készült arra a pillanatra, amikor majd elfoglalja az őt jogosan megillető helyet az istenek között. Hogy megkönnyítsék a fáraó mennyei utazását, hatalmas halotti bárkákat helyeztek el sírjuk közelében.

Egyes isteneket, például Oziriszt és Hóruszt az egész országban egyformán tisztelték, de a politikai erőviszonyok változásainak megfelelően a fáraók székhelye istenének befolyása mindig erősödött. Így például a IV. dinasztia kezdetekor Héliopólisznak, azaz a "Nap városa" istenének, Rének. S hamarosan minden fáraó Ré fiának nyilvánította magát.

A kultúra területén is jelentős fejlődés indult meg az Óbirodalom idején. Megjelent a hieratikus írás, ami már egyszerűsített folyóírás. Kialakult az egységesnek mondható óegyiptomi nyelv. A piramisok és az Abu Gurab-i naptemplom mellett komoly eredmények születtek a szobrászatban. (Rahotep és Noferet szobra. Az ülő írnok szobra. Hafré szobra. Menkauré háromalakos szobrai. A gízai Nagy Szfinx. Kaaper faszobra.) Irodalmi alkotások jöttek létre. (Ptahhotep intelmei. Ipuver intelmei. Előkelők életrajzai. Önéletrajzok.)

A fáraók, miközben a szent építkezésekkel voltak elfoglalva, világi ügyeiket sem hanyagolták el. Az V. és VI. dinasztia királyai, elődeikhez hasonlóan, nagyszabású kereskedelmi expedíciókat szerveztek, és indítottak útjukra. Mezopotámiával ellentétben, ahol a kereskedelem igen korán egy kereskedőréteg dolgává vált, Egyiptomban az i. e. második évezred derekáig még csak a "kereskedő" szó sem létezett. A külkereskedelem a királyi jogok körébe tartozott: a fáraó kereskedelmi vállalkozásokra adott megbízást hatalmas királyi haszon reményében.

A király megbízottai főképp faanyagot igyekeztek beszerezni, mert a bútorok készítéséhez vagy a gazdagok villáinak gerendázatához szükséges fát nagyrészt importálni kellett. Egyiptom élénk forgalmat bonyolított le Búblosszal, evvel az ősi kereskedelmi központtal, mely Libanon partvidékén, cédruserdőkkel borított hegyek közelében terült el. A fát először idegen országok hajóin kellett Egyiptomba szállítani, mert egyelőre nem volt annyi faanyag az országban, hogy Egyiptom megépíthesse a saját tengerjáró kereskedelmi flottáját. Az egyiptomiak a világ legelső és legjobb hajósai közé tartoztak, akik a nagy folyót járva tanulták ki mesterségüket, de arra vonatkozólag, hogy tengerre is szálltak volna, egészen a IV. dinasztia koráig nincs adat. Ekkor viszont Sznofru király legalább hatvan kereskedelmi hajó építését rendelte el. Sznofru egyik írónoka már „negyven, cédrusfával megrakott hajó” érkezését jegyezte fel.

Más behozatali cikkek forrása délen terült el: Núbia bővében volt az aranyak, elefántcsontnak, ébenfának és prémeknek. A legnagyobb haszonnal kecsegtető kereskedelmi expedíciók Asszuán környékéről indultak karavánfőnökök vezetésével, s a kereskedőkaraván a király parancsára mélyen behatolt Afrika szívébe. Az egyik ilyen vállalkozást egy asszuáni nemesember, bizonyos Harhuf vezette II. Pepi király idején. Amikor Harhuf sikeresen visszatért útjáról, levélben számolt be a fáraónak arról, hogy a fáraót illető „nagy és szép ajándékokkal” érkezett vissza, közöttük „egy táncos törpével ...aki a szellemek földjéről való”. II. Pepit rendkívüli módon megörvendezették ezek a hírek, s egyik hivatalnoka útján a következő utasításokat adta Harhufnak: „Tüstént jöjj északra az udvarba; hozd magaddal azt a törpét, akit élve, boldogan és egészségesen hoztál el a szellemek országából, s aki az istenek táncait táncolja, s örvendeztesd meg és tedd boldoggá Felső- és Alsó-Egyiptom királyát, aki örökké él. Amikor hajódra viszed a törpét, nevezd ki jeles férfiakat, akik mindvégig mellette lesznek a hajó két oldalán; ügyelj rá, nehogy beleessen a vízbe. Amikor alszik, nevezd ki jeles férfiakat, akik mellette alszanak a sátorban: éjszakánként pedig tízszer ellenőrizd a hogylétét. Fenségem inkább vágyik látni ezt a törpét, mint Szináj és Punt minden ajándékát.”

A fáraók a határon túli hadjáratoknak köszönhetően őrzik Egyiptom biztonságát, és gyarapítják vagyonát. Núbia kiszáradt folyómedreiben feliratok tanúsítják, hogy átvonultak itt Szanaht, Hufu, Szahuré, Neuszerré, Sznofru, I. Pepi és II. Pepi hadseregei. Sznofru, a IV. dinasztia alapítója, szintén hadjáratot vezetett Núbiába a lázadó líbiaiak ellen, és a Sínai-félszigetre, ahonnan türkizzel tért vissza. Le kellett verni az Ázsiából jövő beduinok betöréseit, valamint biztosítani kellett a hajók védelmét is, amelyek az építkezésekhez nélkülözhetetlen nemesfával érkeztek Libanonból. Az Óbirodalom vége felé a hanyatló központi hatalom azonban már nem volt képes megfékezni az idegen betöréseket a Nílus deltájában.

Első átmeneti kor

Az Óbirodalom összeomlása után szomorú időszak következett Egyiptom történelmében, polgárháborúkkal, egymással viszálykodó trónkövetelőkkel, zűrzavarral, idegen hódítókkal és éhínséggel. A hanyatlás II. Pepi, a „túl kegyes fáraó” uralkodása alatt következett be, amikor is a központi államhatalom, vagyis a fáraó hatalma a nomarkhoszokkal szemben tovább gyöngült. Az agg király halálakor gyermekei többnyire már nem voltak életben, a trónutódlás körül tehát viszály tört ki. Véres felkelésekre került sor, amelyek az egyiptomi birodalmat alapjaiban rendítették

meg. A hagyományos egyiptológiai elképzelés szerint az országra ráadásul rátörték nyugatról a líbiaiak, keletről a beduinok. Tönkrement az öntözőrendszer és éhínség tört ki. Ezek azonban a kor irodalmi forrásaiból, Ipuwer leírásából, Anhtifi és Meszehti sírfelirataiból következtetett folyamatok. A régészeti anyag egyelőre nem utal arra, hogy ténylegesen éhínség lett volna, sőt a népesség növekedése figyelhető meg ebben a korban. A kor egyik irodalmi toposza volt, hogy a nemesség eltúlozta a szükségét, hogy eltúlozhassa a segítség mértékét is. Ipuwer szintén irodalmi eszközökkel élt, amikor az őbirodalmi nosztalgiáját ecsetelte.

Az állam két részbirodalomra és számos kisebb, független fejedelemségre esett szét. Mivel az északon kialakult hatalmi központ Hahninszu (Hérakleopolisz Magna) volt, ezért a korszakot egyes források hérakleopoliszi kornak nevezik. A korszak időtartamának megjelölése forrásonként más és más, de annyi bizonyosnak tűnik, hogy i. e. 2270 után és i. e. 2025 előtt volt. A körülbelül egy-két évszázados zűrzavart végül a thébai XI. dinasztia királya, I. Mentuhotep szüntette meg az újraegyesítéssel.

Az Óbirodalom összeomlása

Az Óbirodalom korában Egyiptom 42 nomoszra (közigazgatási egységre) volt felosztva. Ezek élére nevezte ki a fáraó a nomarkhészeket (kormányzókat), akik eleinte csak egy-egy feladat ellátására kaptak felhatalmazást, majd a feladat elvégzése után visszatértek Memphiszbe. Aztán az V. dinasztia idején már le is telepedtek a rájuk bízott területek központjaiban, s tulajdonképpen innentől vették fel a nomarkhész címet. Amíg az egyszerű nép halottai szerény gyékénybe csavarva a sivatag homokja alatt lelték nyughelyüket, s nem vittek a túlvilágra mást, csak egy marék datolyát, egy korsót, néha némi ékszernek minősülő csecsebecsét, addig az előkelőket és a magasabb tisztségviselőket sokszor masztabákba temették, mint az első fáraókat. A síremlékek mérete is hatalmukat és gazdagságukat bizonyítja. A VI. dinasztia alapítója, Teti király piramisa mellett Mereruka vezír egy több, mint húszkamrás masztabát építtetett. A magas funkciót betöltők egyre több földet kaptak, és fényűző építkezésekbe kezdtek.

A nomarkhészek kisajátították a királyi hatalom egy részét, a fáraó lányait vették feleségül, s így mitikus tisztelet is övezte őket. Rangjukat már élethosszig megtartották, sőt fiaikra hagyományozták, ami folyamatosan aláásta a királyi hatalmat. Kötelességeiket elhanyagolták, melynek eredményeként a Nílus delta keleti felét a beduinok foglalták el. A népet kegyetlenül gyötörték. Nomoszaikat voltaképpen saját tulajdonuként kezelték, és érdekeiket, gyakran erőszakkal, megvédték szomszédaikkal szemben. II. Pepi uralkodása alatt (i. e. 2246-tól i. e. 2152-ig) visszaesett a Punt országával folytatott kereskedelem is. A társadalmi feszültségek és az a tény, hogy II. Pepi rendkívül hosszú uralkodásának a vége felé nem tudta megfékezni a magas funkcionáriusok és a nagy méltóságviselők növekvő hatalomvágyát, sőt azt adományok és kiváltságok nyújtásával igyekezett kielégíteni, az egységes birodalom széteséséhez, független fejedelemségek kialakulásához vezettek.

A zavarok kora

II. Pepi halála után gyenge utódai sem tudták biztosítani a fáraó központi hatalmát. A források kegyetlen és véres polgárháborúról beszélnek, a gazdagok tönkrementek, javaikat elrabolták, sírjaikat kirabolták. A zavarokat kihasználva a nép egy része megszerezte magának a temetési szertartások rituális és mágikus eljárásait, amit addig a király és az előkelők számára tartottak fenn, és úgy vélte, hogy a maga

részéről is elérheti a halhatatlanságot. A korszakból származó főtisztviselők sírjaiban a szarkofágokban elhelyezett fakoporsók belső oldalára is piramisszövegeket festettek, jelezve, hogy az istenné válás a halál után már a királynál jóval szélesebb körre, az arisztokráciára is kiterjedt.

A szepatok (nomosz) kormányzói saját kerületükben sziklákba vájt sírokba temetkeztek, s úgy vették őket körül saját főtisztviselőik és udvaroncok sírjai, akár csak a királyi piramisokat Szakkarában. Ebben az időben jelentek meg a sírokban a szolgaszobrok, kezdetben mészkőből, majd fából faragva. Ezeknek a kis, gyakran alig arasznyi szobrocskáknak a megmunkálása, nélkülözi a korábbi korok miniatűr szobrászatának kifinomultságát, ami érthető, hiszen nem a királyi udvar körül élő gyakorlott művészek, hanem vidéki mesterek készítették, a kivitelezés darabosságáért azonban kárpótol a népművészet természetessége, sokszor naiv bája. A karcsú alabástromvázákat is felváltották a vaskosabb, egyszerűbb, népies stílusú terrakotta vázák. A népművészet megjelenése a sírokban is tükrözi a korábbi állami és vallási egyközpontúság valamiféle demokratizálását, a privilégiumok szélesedését. Új vallási és erkölcsi eszmék tűntek fel: ekkor terjedt el Ozirisz kultusza, ami a Deltában fekvő Busziriszből indult, s az egész területet meghódította; a köznép előtt megnyíltak az állami tisztségek is. A korabeli sírok berendezéséből kevés maradt fenn, hiszen a piramisszövegek átkai ellenére gyakori lett a sírrablás. Ez is tükrözte azt a világnézeti válságot, melyet az örökkévalónak tartott Óbirodalom rendszerének összeomlása váltott ki. A hatalom nélküli királyok marakodtak a hatalomért, s gyors egymásutánban foglalták el a trónt. A zűrzavarok következtében növekedett a jogi bizonytalanság és a válsághangulat.

A királyi hatalom szétesésére jellemző a VII. és VIII. dinasztia uralkodóinak a gyors trónváltása: Manethón egyiptomi történetíró szerint 70 nap alatt 70 király uralkodott. (Más forrásokban: 66 király 66 nap alatt.) Az Eusebiusnál fennmaradt változat szerint: „A hetedik dinasztia öt memphiszi királyból állt, akik 75 napig uralkodtak.”

A birodalom részekre szakadása

I. e. 2134-ben az állam két részbirodalomra és több fejedelemségre hullott szét. Északon a hahninszui IX. és X. dinasztia, délen pedig az uaszeti (Théba) XI. dinasztia került ki győztesen a hatalmi vetélkedésből. Kezdetben a hahninszuiak néhány évig valószínűleg az ország egész területét hatalmuk alatt tartották. Az új dinasztiák alapítóivá azok a nomarkhészek váltak, akik királlyá nyilvánították magukat, s ehhez képesek voltak elnyerni szomszédaik támogatását. A IX–X. dinasztiát Hmunu és Sziut nomarkhészei támogatták, az utóbbiban Meszehti, és III. Heti fia, Tefib igen jelentős szerepet játszott. Talán a neheni (Hierakónpolis) Anhtifi is a szövetségesük volt. Uaszet a közeli Kubti (Koptosz) uraival szövetekezett.

A kettős szuverenitás kialakulása kezdetben valószínűleg csak kis eltérést hozott a korábbiakhoz képest az ország kormányzásában, mivel a dinasztiák túlságosan gyengék voltak ahhoz, hogy a helyi politikára jelentőst nyomást gyakorolhassanak. Hatalmuk azonban fokozatosan növekedett, és a jórészt Abdzsutól (Abüdosz) északra húzódó határvonalon gyakorivá váltak az összecsapások. Uaszet a déli folyamszakasz elfoglalása után fordulhatott észak felé, és míg Tefib elfoglalta Abdzsut, I. Antef vagy II. Antef visszafoglalta azt, sőt tovább nyomultak, egészen Sziut határáig. Az erőszakos cselekményekkel terhelt idők jele a nagyszámú núbiai

zsoldos jelenléte Felső-Egyiptomban. Az általános szegénység ellenére a korszakból viszonylag nagyszámú, szerény kivitelű, sőt sokszor durva kidolgozású építmény maradt fenn, melyek nagyobb számban készültek az alacsonyabb társadalmi rétegek számára, mint korábban.

A hérakleopoliszi dinasztia gyakori uralkodóváltásoktól szenvedett, bár ebben a korban is akadtak, akik megkíséreltek rendet teremteni, erre abból következtethetünk, hogy a memphiszi királyok uralmát véglegesen megdőntő IX. dinasztia alapítóját, a hérakleopoliszi II. Hetit Manethón az egyiptomi történelem egyik legkegyetlenebb tirannusának nevezi. Ennek oka valószínűleg az, hogy ő és utódai megpróbálták helyreállítani a rombdőlt országot. II. Heti kiűzte a Delta-vidékről az ázsiai hódítókat. Fia, III. Heti már fiát, Merikarét a békére intette, hogy éljen békében Déllal, fordítsa figyelmét a Deltára s Egyiptom keleti határára. Hasonlóképpen mehetett végbe a déli terület újjászervezése a thébai királyok alatt, s a két uralkodóház között kellett eldőlnie a harcnak. A belső harcok homályába vesző hahninszui IX. és X. dinasztia alatti majd száz évig tartó megosztottságnak és polgárháborúnak a az erősebbnek bizonyult uaszeti dinasztia vetett véget.

A birodalom újraegyesítése

A szilárdabb thébai dinasztia legfontosabb királya, sorrendben a negyedik, I. Montuhotep (Nebhepetré, i. e. 2061-2010) volt, aki legyőzte az északi dinasztiát és újraegyesítette az országot. A háború közvetlen kiváltó okaként azt említik, hogy Tefib kirabolta és feldúlta Abdzsú ősi temetőjét, a mai Umm el-Kaábot. Az egyesítést és a központosított állami irányítás újjászervezését az öntözéses munkák egységes irányítása és szabályozása tette leginkább szükségessé, hisz az élelmiszertermelés, s ezáltal a népességnövekedés csak így volt biztosítható. I. Mentuhotep uralma alatt Egyiptom kiheverte az átmeneti kor csapásait, de ez már a Középbirodalom története.

Középbirodalom

Ez az időszak i. e. 2060 és 1780 közé tehető. Felső- és Alsó-Egyiptomot a XI. dinasztia uralkodója, II. Montuhotep egyesítette újra az i. e. 21. század végén, Théba városából kiindulva, az Amon-papságra támaszkodva. Az egység és a politikai bázis még nem volt szilárd, ahogy azt IV. Montuhotep uralkodásának eseményei mutatják. A XII. dinasztia uralkodói alatt jött létre a tulajdonképpeni Középbirodalom. A XIII-XIV. dinasztia korában, az i. e. 18. században ismét megszűnt a folyamvölgy egysége.

A Középbirodalom alatt a fáraó tekintélye még mindig jelentős volt, de az államszervezetben a papi és hivatalnoki réteg erős befolyásra tett szert, és a nomoszok (tartományok) vezetőinek súlya is megnőtt. A társadalom fontos változása volt, hogy megjelennek a kézművesek és kereskedők, akik a tevékenységükkel hatottak a gazdasági életre. Gazdasági fejlődés indult meg, amelyet a központi hatalom a dél felé (Nílus mentén) irányuló területszerzésekre használt fel.

A Középbirodalom az ókori Egyiptom történetében az első átmeneti kor utáni időszakot felölelő félezer éves korszak, melyben a XI-XIV. dinasztia uralkodói ültek a fáraói trónon.

Miután a XI. dinasztia első uralkodója, I. Mentuhotep fáraó újraegyesítette Alsó- és Felső-Egyiptomot, a birodalom fővárosa ismét Théba lett. Az egyesítéssel létrejött a Középbirodalom, melynek kezdetét és végét az egyes források különbözőképpen jelölik meg i. e. 2160 és i. e. 1633 között. Ez idő alatt Egyiptom második nagy virágkorát élte. Az uralkodói hatalom a XII. dinasztia alatt

megszilárdult a tartományi arisztokrácia hatalmának megtörésével. A XII. dinasztia alapítója, I. Amenemhat végrehajtotta a közigazgatás átalakítását, melynek során a főváros is átkerült a mai Listbe. Délen Egyiptom meghódította Núbiát a Nílus 2. kataraktáig. A rézben gazdag Sínai-félsziget és Palesztina déli része is egyiptomi ellenőrzés alá került. Az északnyugati határnak az ellenséges líbiai törzsekkel szembeni biztosítása azonban nehézségeket okozott. Az ország kereskedelmi kapcsolatokat tartott fenn a mínoszi Krétával, amely ezidőtájt már magasan fejlett kultúrával rendelkezett, valamint Mezopotámiával.

Az egyiptomi hitvilágban is jelentős változás következett be, Amon-Ré lett a legfőbb isten. A művészetek területén is élénk pezsgés volt, különösen a szobrászatban születtek a megelőző korokhoz képest újszerűbb alkotások. Ebben az időszakban virágzott fel az egyiptomi irodalom is. A korszaknak, s egyben a XIV. dinasztia uralkodásának a Szíria-Palesztina és Fönícia területéről érkező nyugati-sémi népcsoportok, a hükszoszok vetettek véget.

Gazdasági fejlődés, politikai változások

A XI. dinasztia utolsó két királya továbbra is Thébát tekintette a fővárosának. Közülük a másodikat, Mentuhotep Nebtaurét a későbbi királylisták figyelmen kívül hagyták, feltehetően azért, mert törvénytelen uralkodónak tartották. Uralkodásuk idején az ország nagy részén építkezésekbe kezdtek. Kőfejtőket nyitottak meg, különösen Vádi-Hammamatban, és újra forgalmassá vált a Vörös-tenger felé vezető út. Mindez arra utal, hogy Egyiptom erős volt, jóllehet a politikai rend ekkor még nem bizonyult tartósnak. A külkereskedelem a fáraó monopóliuma volt. Az időszak uralkodói élénk tengeri kereskedelmet folytattak Krétával, az Égei-tenger szigetvilágával, Punt országával és Babilonnal. Papiruszt, élelmet, bort és ékszereket cseréltek az Egyiptomban hiányzó javakért és luxuscikkekért. A mai Libanon területén lévő Búbloszból szállították Egyiptomba a faanyagot a hatalmas cédruserdőkből, ezenkívül bort, ezüstöt, rabszolgákat és egyéb javakat. A Sínai-félszigeten rezes és türkizt bányásztak. Núbia szolgáltatva a legtöbb aranyat, rezes, ametisztet és rabszolgát. A távoli déli vidékekről származó árucikkek: az ébenfa, elefántcsont, strucc tollak és leopárdbőrök szintén Núbián keresztül jutottak el Egyiptomba.

A XI. dinasztia núbiai hadjáratai, Punt földjére indított expedíciói megalapozták a következő dinasztia tekintélyét az ország határain kívül is. I. Amenemhat (i. e. 1991-1962), a XII. dinasztia megalapítója külpolitikáját Mentuhotep Nebhepetré korábbi núbiai tevékenységére alapozta, s az uralkodásának utolsó éveiben személyes részvétele nélkül folytatott egymást követő hadjáratok eredményeképpen teljesen meghódították a második kataraktáig terjedő területet. E hadjáratokat I. Szenuszert (i. e. 1971-1926) vezette, akit egyes források Szenuszert[1] néven említenek. Az I. Amenemhat és I. Szenuszert uralkodása közötti tízéves átfedés a társuralkodói intézmény kialakulását mutatja. A társuralom éveiben I. Szenuszert bizonyult aktívabbnak. I. Amenemhatot valószínűleg meggyilkolták, a saját háremében szőtt összeesküvés áldozata lett, mialatt fia éppen egy líbiai hadjáratban vett részt. Halálhírére fia, I. Szenuszert a hadjáratból hazasietett, s maga mellé vette fiát a trónra társuralkodónak, hogy megakadályozza a hasonló összeesküvéseket. A núbiai hadjáratokat I. Szenuszert is folytatta, hogy az ottani aranybányák működését biztosítsa. A líbiai törzseket féken tartották az időről időre ellenük indított expedíciók. Az ázsiai beduinok támadásai ellen fallal védekeztek a Nílus-Delta keleti határán.

III. Szenuszer a déli határokon erődöket emelt, Szíriában és Palesztinában újabb területeket hódított meg, így utódai idején a szír fejedelmek Egyiptom alávetett szövetségesei lettek. (Egyes források szerint a palesztín hadjárat nyilvánvalóan nem a terület meghódítását célozta, ám az biztos, hogy a terület a hadjáratok nyomán jelentős egyiptomi befolyás alá került.).

III. Amenemhat a hatalmas fajjumi oázisban nagyszerű öntözőrendszert építtetett, a Moerisz-tavat, a Nílus-áradások levezető medencéjét, csatornával kötötte össze a Nílussal, így újabb termékeny földekhez jutott. A vízállást pontosan nyilvántartották, számos csatornát és mesterséges tavat építettek víztárolás céljára, az országot kataszterenként árterületekre osztották, a csatornák vizét pedig vízemelő berendezésekkel vezették fel a magasabban fekvő földekre. A part menti völgyekben a futóhomokkal szemben védősáncokat építettek. Ez idő tájt lendült fel az üvegekészítés, a kézművesek céhszerű társulásokban egyesültek, az arany pedig általános értékmérő eszközzé lett.

Egyiptom a Középbirodalom idején

A központi hatalom megszilárdítása megkövetelte, hogy az új dinasztia eltörölje a kormányzói rangok örökletességét, s újra visszanyerje régi hatalmát a vezíri méltóság. Mentuhotep Nebtauré vezírje, Amenemhat valószínűleg ezt a körülményt tudta kihasználni a hatalom megszerzésére és a XII. dinasztia megalapítására. Azt azonban nem tudjuk, miként vette át a hatalmat. Annyit jegyeztek fel róla, hogy egy tekintélyes elephantinói családból származott. I. Amenemhat az új dinasztia hatalmát nem a kormányzókkal szemben, hanem rájuk támaszkodva igyekezett megszilárdítani. A hatalmas nomarkhoszok támogatására nagy szüksége is volt, hisz Mentuhotep halálakor, i.e. 1991 körül újrakezdődtek a zavargások és éhínség is fenyegetett. I. Amenemhat, hogy kiküszöbölje a kormányzók között a rivalizálást, maga szabta meg a kormányzóságok határait. A királyi udvart és ezzel a birodalom közigazgatási központját Thébából áthelyezte Iti-Tauiba, a mai Listbe. Uralma alatt a kormányzók teljesítették kötelességeiket, behajtották a király számára járó adót, előállították a királyi munkák végzéséhez szükséges személyzetet éppúgy, mint a hadviseléshez a katonaságot, rendben tartották a csatornarendszert, gondoskodtak a földek megműveléséről. A XII. dinasztia fáraói folytatták, amit a dinasztia alapító elkezdett: a birodalomhoz csatolták Alsó-Núbiát, kiaknázták a Sínai és a keleti sivatag bányáit, s hatalmas erődítményeket, az északkeleti határon „királyi falat” építettek, hogy a Két Országot védelmezzék az esetleges hódítókkal szemben. E hatalmas, téglából emelt, 5-6 méter magas erődítményeknek köszönhetően katonák őrizték a sivatagok szárazsága által már amúgy is jól védett határokat. A helyőrségek állandóan szemmel tartották a beduinokat, bár időről időre beengedték őket a Delta-vidékre kereskedni, állatokat legeltetni. Majd III. Szenuszer, a XII. dinasztia 5. fáraója teljesen átszervezte a királyi közigazgatást. Fontos reformokat vezetett be, amelyek lezárták azt a folyamatot, melyben a fáraók visszaszerezték a hatalmat a vidéki kormányzóktól. Hogy korlátozza az egyetlen vezír hatalmát, megosztotta a feladatkörét, s három miniszteri hivatalt alkotott: egyet Északnak, egyet Délnek és egyet a „Dél fejének” azaz Núbiának. Minden miniszter mellett egy előadó, egy helyettes előadó és egy tanács állt – ők döntöttek az ügyekről, s rendeleteiket továbbították a hivatalnokoknak, akik az írnokoknak parancsoltak. Ez a Középbirodalom nagy újítása: a nemesség egy nagyszámú, a királyi hatalom számára kevésbé veszélyes középosztály javára veszít

befolyásából. Az adminisztráció jó munkájához nyilvánvalóan hozzájárult az új felfogás, amely szerint a király a jó pásztor, aki gondoskodik népe jólétéről.

Változások a vallásban

Amenemhat, akárcsak a XII. dinasztia több uralkodója, Amon istentől származtatta a nevét. De már I. Mentuhotep is Amon védelme alatt vezette a hadjárait, majd Théba fővárossá válása után, mivel a thébaiak helyi istene Amon volt, Amont azonosították a régi állami istenséggel Ré-vel, s így a birodalom legfőbb istenévé Amon-Ré lépett elő. A korszak vallási felfogása szerint a legfőbb isten minden ember számára teremtette a levegőt és a vizet, ami már magában foglalja azt a gondolatot, hogy minden ember egyenlő, hogy az isten számára többet ér az igaz ember jelleme, mint a gonosztevő ökördöztetése. A sírokban a korábban szokásos fényűző falfestmények helyett, melyek a túlvilágon remélt élet jeleneteit ábrázolják, a halottak mellett egyre gyakrabban helyeztek el kis faszobrokat, melyek ugyanazt a célt szolgálták. Ezzel egyidőben egyre népszerűbb lett Ozirisz isten kultusza, aki az egyiptomiak hite szerint feltámadt halottaiból, és a hívőknek – függetlenül attól, gazdagok-e vagy szegények – földi életük igazságos elbírálását és a túlvilágon örök életet ígért. A király és alattvalóinak halála utáni teljes egyenjogúságáról alkotott elképzelés ezzel megfosztotta előkelőségétől a túlvilágba vetett hitet.

A Középbirodalom korából csak nagyon kevés épület maradt fenn. Hérodotosz leírásából tudunk a Moirisz-tó partján épült királyi palotáról, melyet III. Amenemhat építtetett és a görögök labirintusnak neveztek el. A görög történetíró szerint a palota két emeletén háromezer helyiség volt. A szám alighanem túlzás, de a hatalmas épület bizonyára joggal nyűgözte le az i.e. VI. században odalátogató Hérodotoszt. Sajnálatos, hogy a XII. dinasztia uralkodói temetkezőhelyeiket sem építtették az örökkévalóságnak, s így kevés nyoma maradt a kor elszórt maradványokból rekonstruálható fejlett építészetének. Ebben az időben ugyanis a lakóházak, s a királyok nyugvóhelyeül szolgáló piramisok építéséhez egyformán a téglát használták, ami nem állt ellen az idő múlásának. A nemesek kőbevágtatott sírjaiban a falfestmények a halászat, vadászat, a mezeti munkák, a játékok, ünnepségek korábbi korokból ismert képeit őrzik. A számos templomból, melyeket kőből építettek, csak egy maradt meg Fajjúm közelében. A XII. dinasztia alatt az egyiptomi művészet és kultúra látványos fellendülésnek indult. Különösen sok szép szobor készült, s már akadtak szobrászok, akik a korábbi idealizált képmások helyett, egyéni vonásokkal faragták meg szobraikat. Ez a nyers realizmus, a tökéletes hasonlóságra való törekvés inkább az ország déli részén volt jellemző, míg északon őrizték a piramisépítők korszakának stílusát.

Az irodalmi művek közül az intelmek, a jóslatok és az elbeszélések virágzó irodalmi életéről tanúskodnak. Ezek közül a legismertebbek: I. Amenemhat fáraó fiának írt intelmei egy palotaforradalom nyomán a hatalom gyakorlásának tapasztalatairól és az emberi hálátlanságról; Néferrohu jóvendölése a megváltó érkezéséről Améni személyében, aki nem más, mint I. Amenemhat. A korról a legtöbb érdekes részlettel azonban alighanem a nagy képzelőerővel megírt elbeszélések szolgálnak, mint „A hajótörött története” vagy „Szinuhe elbeszélése”. A fentiek alapján jogosnak tűnik a következtetés, hogy a Középbirodalom idején az udvarban és az arisztokrácia körében újjászületett az intellektuális és kulturális élet.

A hadsereg. Az Óbirodaloméhoz hasonlóan a Középbírodalom hadserege is gyalogosokból állt. Fegyverzetüket lándzsa, kard, buzogány, harci szekerce, íj és nyilak alkották. Védekezésül pajzsot használtak, páncélt nem viseltek. A fáraónak külön testőrsége és kis létszámú, hivatásos katonákból álló hadserege volt. Ha viszont egy hadjáráshoz több emberre volt szükség, hivatalnokok járták be az országot, és összeírták a hadköteles férfiakat. Ez is része volt az uralkodónak járó kötelező szolgáltatásoknak.

A középbírodalom hanyatlása. A XII. dinasztia férfiágon kihalt, így utolsó „királyává” Szobeknoferuré hercegnő lett. (Más néven Nefruszobk) . Az ország uralkodása alatt továbbra is virágzott, de a király személyén, illetve a szigorú trónutódláson alapuló, központosított kormányzati rendszer összeomlott. A XIII. dinasztia királyait gyakran nem is fűzte össze rokoni kapcsolat, és csak rövid ideig uralkodtak. Másfél évszázad alatt mintegy 70 fáraó váltotta egymást a trónon. Miután időről időre bizonyára még rivális trónkövetelők is felléptek, ebben a korszakban aligha lehet uralkodásról beszélni. Az ország azonban mindennek ellenére stabil maradt. Ilyen körülmények között azonban a királyoknak csak viszonylag kis befolyásuk lehetett. Az ország legfontosabb embereivé a vezírek váltak. Ezidőtájt elburjánzottak a különféle címek, minden bizonnyal a növekvő bürokrácia következtében. Egyiptom még i.e. 1720 táján is csak keveset veszített hatalmából és tekintélyéből. Az ország jóléte még fokozódott, ha azt tekintjük mércének, hogy ez idő tájt számos síremléket emeltek magánszemélyeknek, s mivel a királyi síremlékek száma csökkent, alighanem a vagyoni viszonyok valamelyest kiegyenlítődték. Ekkortájt nagyszámú bevándorló érkezett Palesztinából, akiket az egyiptomi társadalom legalacsonyabb rétegei szívtak fel, de legalább egyikük, Hendzser, Egyiptom királya lett. Mindez valószínűleg a Közel-Keleten az i.e. 1800-at követő időszakban megindult népességmozgások következménye volt, és ezek a bevándorlók voltaképpen annak a mozgásnak az előhírnökeit jelentették, amely végül is a Második átmeneti korban idegen uralkodókat juttatott hatalomra Egyiptomban. Ezt elősegítette, hogy a Delta-vidék nyugati részének néhány hercege elszakadt a birodalomtól, és megalapította a XIV. dinasztiát. A XIII. és a XIV. dinasztia fáraói alatt néhányszor egyidejűleg több kormány is létezett. A déli határokon az erődöket elhanyagolták, az ott állomásozó csapatok időközben egyre függetlenebbé váltak, állandó helyi lakosokként telepedtek le, s Egyiptom hamarosan elveszítette a befolyását Núbia felett. A Közép-Keletről Egyiptomba áttelepült népcsoportok lassan megszerezték a Keleti Deltavidék városait, s a hükszoszok i.e. 1674-ben lerohanták a Deltát. Ezzel lezárult az ókori Egyiptom történelmének egy dicső korszaka, hogy átadja helyét a Második átmeneti kornak.

Második átmeneti kor

A XIII. dinasztia második korszaka, valamint északon az ezzel egyidejűleg uralkodó XV-XVII. dinasztiák uralma a második átmenet kort jelentette. A válságot fokozta a hükszoszok támadása, akik az i. e. 17. században elfoglalták Egyiptom északi részeit. A zsidók egyiptomi tartózkodását egyes történészek az ország hükszoszok általi megszállásával hozzák kapcsolatba, ezen elmélet szerint a zsidók velük együtt sodródtak Egyiptomba. Az egyik hükszosz uralkodó, Jakob-her neve mindenesetre feltűnően hasonlít a bibliai Jákobra.

A második átmeneti kor az egyiptomi történelemnek a Középbirodalom és az Újbirodalom közötti korszaka, amelynek kezdetét és végét a források más-más időpontra teszik. Némelyek a korszakhoz sorolják a XIII. és XIV. dinasztiát is, mások csak a hükszosz uralmat értik alatta. Az azonban bizonyosra vehető, hogy a korszak i. e. 1793 és i. e. 1532 közötti időszakot jelöl.

A Középbirodalom összeomlását egy sémi nép támadása okozta: a hükszoszok a keleti határ felől törtek be az országba. A harcok, a rombolás időszaka után a hükszoszok átvették az egyiptomi nyelvet és kultúrát. Mint a XV. és XVI. dinasztia urai, ők kormányozták egész Alsó-Egyiptomot és Felső-Egyiptom északi részét.

Fővárosukká Avariszt tették meg. Eközben Felső-Egyiptom déli felében, melynek központja Théba volt, a XVII. dinasztia egyiptomi királyai uralkodtak. Névleg függetlenek maradtak, valójában azonban a hükszoszok alattvalóivá és adófizetőivé váltak. Az egyiptomi királyság kultúrája és gazdagsága elszegényedett, külkereskedelmi vonalait elvágták. I. e. 1600 táján azonban feltűntek a megújulás első jelei. A királyok elrendelték a megsérült abüdoszi és koptoszi emlékművek helyreállítását és felkarolták régi kéziratok másolását. A hükszoszok elleni egyiptomi ellenállási mozgalom jelképe a XII. dinasztia védőistene, Amon lett. A thébai uralkodók által vezetett hükszoszok elleni háború I. Jahmesz alatt egyiptomi győzelemmel végződött, s a XVIII. dinasztiával megkezdődött az Újbirodalom kora.

Az egyiptomiak régi szokása szerint keleti határaikon beengedték a szomszédos pásztornépeket a deltavidék gazdag legelőire. A XIII. dinasztia idején ezért Egyiptom súlyos helyzetbe került. A trónviszályok megingatták az állam alapjait. A XIII. és a XIV. dinasztia fáraói nemcsak rövid ideig uralkodtak, de néhányszor egyidejűleg több kormány is létezett. Az egyiptomi királyság felaprózódott, s az ország délkeleti részére beszivárgott ázsiaiak – elsősorban a Deltában – nagyon elszaporodtak. I. e. 1650 körül a hükszoszok, akik az indoeurópaiak előnyomulásának hatására megindult népmozgalom folytatásaként érkeztek a térségbe, fölényes harci technikájuknak köszönhetően – ló vontatta harci szekerek, szaruból és fából készült íjak – egész Egyiptomot meghódították, s Szíria és Palesztína fölött is uralkodtak. A fejletlen haditechnikájú egyiptomiak, akik majdnem csupaszon, kis csatabárdokkal és íjakkal harcoltak, vereséget szenvedtek. Maga a hükszosz elnevezés az „idegen országok uralkodóit” jelentő egyiptomi kifejezés (heka haszut) görög formája. Bár ugyanerről Josephus Flavius Manethónt idézve a következőket írta: „Ezt a népet hükszosznak nevezték, ami ezt jelenti: pásztor királyok, mert „hük” szent nyelvben királyt jelent, „szosz” pedig a népi nyelvben pásztort. Ennek a két szónak az egyesítése adja a hükszoszt.”

A hükszoszok (Apóphisz fáraó) fővárossá a deltavidék keleti részén Avarisz városát tették meg. Azt nem tudjuk pontosan, hogy a hükszoszok miként hódították meg Egyiptomot. Az bizonyos, hogy az i. e. XVII. század végén a hükszoszok vezetője, Szalitisz megalapította saját dinasztiáját, amit a történészek a XV. egyiptomi dinasztiaként jelölnek. S ennek a dinasztiának a fáraóit az egész országban első számú fáraóként ismerték el, de még a vetélytársakat is megtűrték. A XIII. dinasztia továbbra is létezett, de a Delta északnyugati részén valószínűleg a XIV. dinasztia tagjai uralkodtak (ez mindmáig kétséges). E tények azt mutatják, hogy a hükszosz fennhatóság nem volt különösebben erős az ország déli részén, itt inkább a fáraók

uralkodtak a kis fejedelemségek fölött, amelyek szívesebben fogadták el az ő uralmukat, mint az egységes és erős királyságot.

A helyi lakosság segítette a hükszosz betelepülést, s elég zavartalanul élt együtt új uraival. A hükszoszok ugyanis amellet, hogy megtartották régi hagyományaikat, alkalmazkodtak az egyiptomi eszmékhez és erkölcsökhöz, a magasabb rendű egyiptomi kultúrához. Átvették az egyiptomi királyi címet, s magukat Ré fiainak nevezték, egyiptomi neveket választottak a fiaiknak, a magukét hieroglifákkal írták, s a Középbirodalom szobrainak stílusát másolták. Építkezésekbe kezdtek, s elfogadták az egyiptomi isteneket, elsősorban Széthet, a Delta istenét, az idegen országok és a sivatagok urát. A XVI. és XVII. dinasztia is hükszosz dinasztiként tartják számon, melyből az utóbbi, Thébából kormányzó, már egyiptomi születésű uralkodói ág volt a jelentősebb. A XVI. dinasztia a Nílus 1. kataraktjának északi részétől egészen Kaszaiig (ma el-Kusziya) tartotta kézben a Nílus-völgyet. Délen Alsó-Núbiát Kerma núbiai uralkodói hódították meg. Mindebből kitűnik, hogy a Középbirodalom területe nagyjából három fontosabb részre szakadt szét.

A hükszoszok sokat merítettek Egyiptom gazdagságából és ragyogó civilizációjából, de az egyiptomiaknak is hasznára vált a hükszosz korszak. A hükszoszok külkapcsolatai révén több, elsősorban technikai újítás került az országba, s ezek igen fontossá váltak a későbbi korszakokban. Az újítások egy része valószínűleg az ázsiai bevándorlóknak köszönhető, míg a hadjáratok során, így a XVIII. dinasztia korának kezdetén katonai jellegű újításokat is elsajátítottak. Megtanulták az új fegyvergyártási eljárásokat: a törökét, a harci kampókét, s néhány éven belül behozták technikai elmaradásukat. Fejlesztették bronzművességüket is, ekkor ismerték meg a bronzöntést, amely feleslegessé tette kész bronzöntvények behozatalát és az arzénes réz használatát, és a hükszoszoknak köszönhetően megtanulták a lóval vont harci szekér alkalmazását, ami a következő századokban lehetővé tette számos csata megnyerését. Tökéletesítették a fazekaskorongot, és használni kezdték a vertikális szövőszéket. Ekkor került az országba a púpos hátú szarvasmarha (zebu) és néhány zöldség- és gyümölcsfajta. Új eszköznek számított a lovas szekér, az összetett íj. Újfajta hangszerek jöttek divatba, és a táncok is eltértek a régiektől.

A hükszoszok kiűzéséért folytatott harc a XVII. dinasztiaabeli Szekenénré Taával vette kezdetét. Más források szerint ezt a harcot a XVII. dinasztia alapítója, Rahotep indította Thébából, aki jól képzett hadsereget szervezett és elhatározta az ország visszahódítását. Az Újbírodalom korából ismert egy történet, ami Apóphisz (a hükszosz király) és Szekenénré harcát írja le. Szekenénré múmiája pedig arról tanúskodik, hogy a fáraó erőszakos hallálal, talán a csatamezőn hunyt el. Utódjának, Kamoszénak két szteléje is a thébiaiak és a hükszoszok közötti kiterjedt háborúzást mutatja. A harcok során a thébai fejedelmek a hükszoszokat északra szorították, amihez igénybe vették a núbiai uralkodók szövetségét is. A Lord Carnarvon által Thébában talált, hieratikus jelekkel teleírt tábla szerint Kamósze thébai uralkodó összehívatta udvari népét, s arról panaszkodott nekik, hogy hatalmát meg kell osztania egy négerrel, aki Núbiában uralkodik, s egy ázsiaival, kinek a székhelye Avariszban van, s uralma alá tartozik az egykori főváros, Memphisz és Hermopolisz szent városa. Bejelentette döntését, hogy elűzi az ázsiaiakat, s felszabadítja Egyiptomot. A király tanácsadóinak ellenére indította el a háborút. Összegyűjtötte seregét és Hermopolisz közelében legyőzte az ellenséget, s eljutott Avariszba, a hükszosz fővárosba, majd déli

hadjárata során Buhent is elérte, de uralkodásának első három évén túl többé már semmit sem tudunk felőle. A hükszoszok végleges kiűzése i. e. 1580 körül I. Jahmesz király alatt történt, akitől Manethón a XVIII. dinasztiát származtatta, s aki elfoglalta Avariszt. Ezzel megkezdődött a Théba uralta Újbirodalom fél évezrede.

Újbirodalom

Ideje: ie. 1550 és 1000 között. Théba uralkodójának az i. e. 16. században sikerült az általuk meghonosított harci szekér fegyvernem alkalmazásával kiűznie a hükszoszokat Egyiptomból és újraegyesítette az országot. Létrejött az Újbirodalom. Társadalmi-politikai változások: a hivatalnoki arisztokráciát felváltotta a katonai arisztokrácia. A papi arisztokrácia egyre nagyobb befolyását IV. Amenhotep (Ehnaton) fáraó új isten, Aton kultuszával próbálta megtörni – sikertelenül – II. Ramszesz pedig az uralkodó istenítésének népszerűsítésével. Tutanhamon uralma alatt megkezdődött Egyiptomban IV. Amenhotep Amarna-reformja utáni restauráció. Ő volt az ókori Egyiptom XVIII. dinasztiájának egyik utolsó fáraója, aki Kb. i. e. 1335 és 1325 között uralkodott, de mivel fiatalon került trónra, helyette más nagy hatalmú személyek, mint Ay és Horemheb irányították az országot.

Megjelent az ekés földművelés, a saduf (gémeskütszerű vízemelő szerkezet), elkezdődött a juhtartás és a tevetartás. A lótenyésztés is terjedt, de csak a harci szekerek elé fogva hasznosították az erejét. Az iparban már ismerték a vasat, de még mindig jelentős volt a kőeszközök használata, amelynek készítésében az egyiptomi kézművesek sokkal magasabb szinten álltak bármely más kultúránál. A vas a vaskor kezdeti fázisában még puha és törekeny szerszámanyag volt, az edzési eljárások megismerésével vált jó eszköz-alapanyaggá. Ekkor a hettita vasmonopólium azért jelentős, mert a hettiták olcsón és nagy tömegben készíthettek olyan eszközöket és fegyverzetet, amely csak alig rosszabb a drága bronznál. Új építőanyagként megjelent az égetett tégl.

A hódítások során (Palesztina és Mezopotámia egy része is a fáraó uralma alá került) sok hadifogoly érkezett Egyiptomba, közülük kerültek ki a házi rabszolgák.

A Ramszesz nevű fáraók uralma (a ramesszida kor) az egyiptomi állam utolsó fényes korszaka volt. II. Ramszesz alatt érte el a birodalom legnagyobb kiterjedését. Uralma után, az i. e. 11. századtól kezdve, megkezdődött a hanyatlás kora.

Az egyiptomi Újbirodalom korszaka a hükszoszok kiűzésével kezdődött i. e. 1532-től. Egyiptom ebben a korszakban érte el hatalmának csúcspontját, s III. Thotmesz korában világbirodalommal vált. A hadsereget kibővítették, harcosaik túlnyomórészt hivatásos katonák lettek. Új fegyverzetet honosítottak meg, és alkalmazni kezdték a testet védelmező páncélt. Alapítottak egy harci szekerekből álló hadtestet is, amelyet a legtöbbször maga az uralkodó vezetett. Egyiptom befolyása ekkor délen a negyedik kataraktától a mezopotámiai Eufráteszig terjedt. Núbiában és Kúsbán teljesen elsajátították az egyiptomi életmódot, a keleti vazallusok egy része viszont lázadozott az egyiptomi uralom ellen. Mozgalmaikat támogatták Egyiptom vetélytársai, a mitanniak és a hettiták. Az Ehnaton vallási reformja miatt kialakult belpolitikai válság következtében részben elvesztek az ázsiai hódítások, és védekezni kényszerültek a hettitákkal szemben.

I. Széthi és II. Ramszesz fáraó megkísérelte visszahódítani az elveszített földeket, de ez teljes egészében már sohasem sikerült. II. Ramszesz alatt békét kötöttek a hettitákkal, később sikerrel verték vissza a „tengeri népek” és a líbiaiak

támadását is. Az Újbirodalom a nagy építkezések időszaka is, ekkor keletkeznek többségében a ma álló hatalmas templomok, melyek romjai ma Egyiptom fontos nevezetességei. A történetírás a korszakot egységesen Egyiptom aranykoraként említi az Újbirodalom korát, s ekkor lett ismét Théba Egyiptom fővárosa.

A hükszós megszállás új, támadó szellemet fejlesztett ki az egyiptomiakban. Ez űzte őket a hagyományos határokon túl fekvő területek meghódítására és a kor leghatalmasabb birodalmának megteremtésére, s ez vitte őket nyílt viszályba más birodalomépítő hatalmakkal, így a mitanniakkal és a hettitákkal. Az Újbirodalom királyai sokkal tevékenyebb katonai szerepet vállaltak, mint legtöbb elődjük. Személyes felelősséget viseltek a hadjáratok hadműveleti tervéért, egy-egy csata tényleges megszervezéséért, s az ütközetben katonáik oldalán harcoltak. Az ifjú hercegek oktatásában fontos szerep jutott a katonai tudnivalóknak. Királyok és katonatisztek közt barátságok szövődtek; békében aztán az ilyen emberek magas kormányzati állásokhoz jutottak. Az egyiptomiak tanultak a hükszós-uralom példájából, jól használták a hükszósoktól átvett vasfegyvereket és harci szekereket.

A hükszósokat el kellett űzni, s ez volt az oka, hogy az Újbirodalom idejére a hadsereget gyökeresen átszervezték. A ló vontatta harci szekér megjelenése megnövelte a hadsereg méretét. A király mint főparancsnok gyakran személyesen vezette a hadjáratokat, a kisebb egységeket pedig különböző társadalmi állású tábornokok és tisztek irányították. Az egészséges ifjak között szából egy várhatta, hogy behívják, de általában tódultak az önkéntesek. A hadseregben kaland várt, jó életpálya, bár nem minden katonát vittek idegenbe, hadjáratra, hiszen otthon is szükség volt a határok őrzésére, a belső zavargások elfojtására, a bányák, a nagy építkezések felvigyázására.

A hadsereget több, egyenként 5000 főből (4000 gyalogosból, 1000 harci kocsizóból) álló hadosztály alkotta. A hadosztályokat istenek után nevezték el. Így volt Amon, Ptah, Ré, Széth hadosztály például. A gyalogságot 20, egyenként 200 fős századba osztották. A harci kocsizók számítottak az elit alakulatnak, olyan sokba került felszerelésük, kiképzésük és fenntartásuk. A harci alakzatban elől a harci szekerek küzdöttek. Az első vonalba tapasztalt katonákat állítottak, míg a második vonalba és a tartalékba a kevésbé tapasztaltak kerültek. Mint minden hadsereg, így az egyiptomi is jócskán el volt látva tisztekkel, így volt például „lovak mestere”, aki ellenőrizte a lovakat és a harci szekereket; a „sereg feljegyzéseinek vezetője”, aki az összeírásokat végezte; a „foglyok őrzője”, aki a hadifoglyok ellátásáért és ellenőrzéséért volt felelős. Emellett a fáraónak megvolt a maga kísérete is, így a „király fogathajtója”, a „király íjhordozója”, a „király vérthordozója”, sőt a „király borbélyja”. Ezek a címek azonban nem jelentettek nyugalmat, a hátsó vonalakban eltöltött foglalatosságot, hisz a csatába is követniük kellett a fáraót. Hősiességüket a fáraó természetesen meghálálta, ezért kapott jutalmul egy borbély egy rabszolgát, akit saját maga fogott el, a király komornyikja pedig hét marhát.

Az egyszerű gyalogos katona élete nehéz volt, de mégsem lehetett fáradtságosabb, mint a dolgos parasztoké, akik a mezőn vagy a fáraó valamelyik építkezésén dolgoztak, mert a katona jelentős ellátást kapott ételben, ruhában, az elszállásolással és az egészségügyi ellátással. Ezenkívül, bár a közkatonák nem kaptak rendszeres fizetést szolgálatukért, de gyakran osztozkodhattak a hadizsákmányon. Ennél még nagyobb hajtóerő volt az a lehetőség, hogy az ember a hadsereg

legalacsonyabb szintjéről felemelkedhetett egészen a zászlóvivő büszke címéig, sőt katonai pályafutása végén akár zászlóaljparancsnok is válhatott belőle.

A tehetősök részére a katonai pályafutás határtalan lehetőségeket ígért. Sok magas rangú tiszt kora gyermekkorától a fáraó környezetében élt. Arisztokrata származásuk és feltételezett érdemeik alapján választották ki őket arra, hogy a királyi óvodába járassanak, majd, hogy a király udvarában nevelkedhessenek. Egy nem hivatalos, ám igen kizárólagos kört alkottak, melynek tagjai az udvaronc és a katona jegyeit viselték. Tisztekként ők is és mindazok, akik bizonyították rátermettségüket a csatamezőn, a hálás fáraótól csodás ajándékokra számíthattak; ezek lehettek díszfegyverek, „vitézi arany” nevezett értékes aranyláncok vagy adómentes földek, ahová aztán felépíthették birtokaikat. A tisztek olyan tisztségeket is kaphattak, melyeknek alig volt közülük katonai szolgálatukhoz. Az egyik tehetséges tábornok, például, megkapta az „Amon épületeinek felügyelője”, a „Földek felügyelője” és a „Felső- és Alsó-Egyiptom papjainak felügyelője” címeket. Ezáltal a katonák fokozatosan befurakodtak a bürokrácia felső rétegeibe, sőt a tehetséges hadvezérek számára Egyiptom egyetlen posztja sem volt már elérhetetlen, még a félelmetes fáraói cím sem.

Az egyiptomi katonának sokféle fegyverhez kellett értenie, de az egységek arra törekedtek, hogy egy fegyver forgatásában mesterei tökélyre tegyenek szert. Az újoncok kemény kiképzést kaptak, melyből a hosszú menetelés sem hiányzott. A könnyű, ló húzta harci szekér mellett a hükszós fegyverek közül az egyiptomi hadseregben is alkalmazták már a csatabárdot, a messze ellövő és igen gyors összetett íjat, amely fából, állati ínból és szaruból készült. A hagyományos fegyverzet részét képezte a tör, a handzsár, a lándzsa, a dárda, a buzogány, melyek általában fából és bronzból készültek. Szintén a hükszósoktól vették át a bőrcsíkokból álló láncinget, melyet a mellkas köré tekertek és olykor fémlemezekkel erősítettek és páncélnak használtak.

A hükszósoknak Palesztinába és Szíriába történt visszakergetése után Egyiptom birodalmi fényét katonakirályok sora által vezetett hadjáratok állítják helyre. Alig több, mint egy évszázad alatt egy 3000 km hosszú birodalom jött létre. III. Thotmesz 14 hadjáratot vezetett, s az ország határát az Eufráteszig tolta ki északon, melyet ettől fogva még a terjeszkedni szerető mitanniak is határfolyónak ismertek el. A szíriai és palesztin területek kormányzásánál III. Thotmesz és legtöbb követője olyan gyengéd magatartást tanúsított, mint sehol máshol. Núbiában például, ahol az egyiptomi birtokok már egészen a Nílus negyedik zuhatagjáig nyúltak, az egyiptomi urak megtiltották a helyi vezetőknek, hogy hatalmat gyakorolhassanak. Palesztína és Szíria urait azonban, általában meghagyták trónjaikon, és bizonyos függetlenséget is adtak nekik – mindaddig, amíg jó vazallusként viselkedtek, és az egyiptomiak ládáiba fizették adójukat. Mindenekelőtt pedig garantálniuk kellett, hogy az egyiptomiak korlátlanul használhatják az ősi kereskedelmi utakat, s ez így megnyitotta számukra az utat északon Kis-Ázsia, keleten Babilon és AsszírIA, nyugaton Kréta és Ciprus, az Égei-tenger szigetei, sőt, a görög szárazföld felé is.

Amikor a hadsereg hadjáratra ment, szálláshelyül tábornok vertek. A katonákat teherhordó szamarak kísérték, és nyomukban számos kisegítő erő járt: hírvivők, orvosok, papok, fegyverkovácsok, szakácsok, a terepet kikémlelő felderítők, állatápólók. A készletek beszerzéséről és a zsoldról az írnokok gondoskodtak, s ők

jegyezték fel napról napra a hadjárat eseményeit. A tábor körül védősáncot ástak. A biztonság fokozása céljából a sánc tetejére pajzsokból falat vontak. A sátrakat rendezett sorokban verték fel. A tábor közepén állt a király sátra és Amon szentélye. A tisztek sátrai akár két vagy több helyiségből is állhattak. E sátrakat bebútorozták és ellátták minden szükséges dologgal. Tutanhamon sírjában találtak egy összecsukható tábori ágyat is.

A felkelések megelőzéseként a vazallus királyok fiait gyakran vitték túszul Egyiptomba. Itt királyi módon bántak velük, pompás palotában szállásolták el őket, és egyiptomi oktatásban részesültek. A gyakorlat meg is hozta hosszú távon a sikert: az apák halálakor gyakran ültették a megüresedett trónra a jócskán egyiptomizálódott hercegeket, akik boldogan és hűségesen emlékeztek vissza arra az időre, amikor gyermekként Egyiptomban éltek. Azonban az ázsiaiak a maguk sorsának kovácsai akartak lenni, és elkerülhetetlenek voltak a felkelések. Az ilyesfajta ellenszegülést, persze, keményen megtorolták. Másrésről viszont, meglehetősen jutalom járt a hűségért, ami magában foglalta azt a fogadalmat is, hogy védelmezőként lépnek fel, minden külső vagy belső ellenséggel szemben. A legyőzött területek feletti uralom fenntartásához szükség volt az egyiptomi katonai jelenletre. Íjászok és harci szekerek táboroztak egész Palesztina- és Szíria-szerte. A vazallus államok tartották el őket.

Az egyiptomiak hihetetlen gazdagságra tettek szert a meghódított népekkel folytatott kereskedelemről, valamint a tőlük behajtott adókból. Jól látszik ez a korszak sírjaiban található kincstömegből. Az idegen népekkel állandosuló érintkezés együtt járt új eszmék, új szokások, új művészeti irányzatok beszivárgásával, s mindezek gazdagították az egyiptomi eszméket, szokásokat és művészeteket. Az élet élvezetében azonban alapvetően újat hoztak. A luxuscikkek elárasztották a királyi udvart és a templomokat, továbbá a katonáknak, tisztviselőknek és a szélesebb néprétegeknek is jutottak morzsák.

Az elhúzódó hódító háborúk felduzzasztották az állandó hadsereget. A belpolitikai szintéren voltaképpen két új erő jelent meg: a papság és a hadsereg, s ezek döntő befolyáshoz jutottak a társadalomban a későbbi időkben. De a vallás szerepe már a XVIII. dinasztia idején is megmutatkozott a háborús sikereken érzett hála kifejezéseként a templomoknak – különösen a karnaki Amon-templomnak – nyújtott királyi adományokban, továbbá abban, hogy egyes királyokat isteni jóslat alapján választottak ki. Isteni származására alapozott trónigénye révén kerül hatalomra a legjelentősebb királynő, Hatsepszut, akinek teraszos temploma Dejr el-Bahariban épült és romjai ma is láthatók. Hatsepszut oldalán egész uralkodása alatt egy Szenenmut nevű férfi állt, aki egyszerű tisztviselő fiából lett királyi építésszé és Nofruré hercegnő nevelőjévé, de elképzelhető, hogy Hatsepszut szeretőjévé is.

Az egész Közép-Kelet gazdagságában dúskáló, élvhajász III. Amenhotep alatt Egyiptomnak nem volt jelentős ellensége, így az ország az élvezetek keresésének aranykorát élhette. A fáraó a közrangú Tijét, egy altábornagy leányát vette feleségül, hosszú uralma alatt népes háremet is fenntartott.

Az egyiptomiak fő táplálékul kenyeret és sört fogyasztottak. A kenyérhez búza kellett, s a búzát liszté őrölték. A búza őrlése az asszonyok dolga volt. Ha azonban igazán finom lisztet akartak, akkor férfiak álltak neki a döngölésnek. Nagy kereslet volt a tiszta, megrostált, árpamentes búzára, így bizonyára sokan csaltak: árpát

kevertek a búza közé. A lisztbe vizet adtak, s tésztává gyúrták. A tésztához olykor ízesítőt adtak, ami lehetett méz, gyümölcs, vaj, valamilyen mag- vagy fűfészeség. A kenyértésztát vagy formába rakva, kemencékben sütötték meg, vagy lapos, kerek cipóvá nyomkodták, s a kemence külső falára tapasztották. Amikor a cipó megsült, lepotyogott a kemence oldaláról. Minthogy a lisztet a szabadban szitálták, belement a homok, ami erősen rongálta a fogakat.

A borból az egyiptomiak több fajtát is készítettek, de a bort inkább csak a gazdagok itták. Szőlőn kívül datolyából, gránátalmából, pálmából is sajtoltak bort. Állítólag a Nílus-delta adta a legjobb szőlőskerteket. A szőlő levét hatalmas kádakban férfiak taposták ki. Ezen a módon készült a legjobb minőségű bor. Majd a gyümölcs húsa, magja és szára belekerült egy zsákba, melyet két rúd tekerésével addig sajtoltak, amíg ki nem jött belőle a lé. Ez a művelet már gyengébb minőségű bort adott. A gyümölcslevet ezután korsóba töltötték, a korsó száját levéllel bedugaszolták, és a tetejére agyagot tapasztottak. A tömítésben kis lyukakat hagytak, hogy a bor forrás közben ne vesse szét a korsót. A kész bor korsóját viasszal lezárták, révésték az adatokat: az évet, a szőlőskertet, a bor minőségét. A sörkészítés első lépéseként árpát áztattak vízben, majd feltörtek néhány világosra sült árpacipót, s a nagy tálban ázó árpaszemekhez kavarták. A kavarc aztán megerjedt. A kész sört leszűrték, s ivókupából többnyire szívószálon át itták. A főzést lehetőleg a szabadban végezték, mert féltek a tűzvészől. Az ételt kemencében, olajban, nyárson, rácson sütötték, illetve főzték, pácolták. Tüzelőanyagként fát használtak, s tüzcsiholó dörzsölésével gyújtottak tüzet. A közönséges edények alapanyaga agyag vagy kő volt, de a gazdagoké fajansz, bronz, ezüst vagy arany.

Az egyiptomi ember számára a ruházkodás a státusz biztos jele volt. Míg a parasztok pucérok voltak, vagy ágyékkötőt hordtak, és a középosztály, a kézművesek egyszerű szövetszőt viseltek, a tehetősebb férfiak és nők hosszú, gondosan berakott szoknyába öltöztek, és olyan súlyos díszeket hordtak, mint a lazúrkőből, karneolból és türkizből készült, gyöngyfüzerekkel ékesített karkötők és széles nyakékek. Mindkét nem szívesen hordott emberi hajból készült parókát, amit méhviasszal rögzítettek, és ünnepi alkalmakkor ezekre illatos viaszból készült kúpokot helyeztek. Az egyiptomi nők a kozmetikumok és szépítőszeres széles választékával éltek. Szemhéjuk festésére és az erős napsütés ellen zöld malachitot és szürke galenitot, szájukra vörös okkert, hajfestéknek, kéz- és lábujjfestéknek, valamint a tenyér és a talp megfestésére pedig hennát használtak. A víziló, kígyó, krokodil és oroszlán zsírjából balzsamokat készítettek, hogy hajuk csábos legyen, és borotvával, valamint csipeszekkel távolították el a nemkívánatos szőrszálakat. Leheletüket illatosították, testüket mirhával vagy liliomolajjal kenték meg. A lanyhadó vágyat ajzószeres élénkítették, a varázsigéktől pedig azt várták, hogy a riválisokból hervadt öregasszonyok lesznek.

A nők helyzete Egyiptomban sok szempontból előnyösebb volt, mint az ókori világ más tájain. Bár az állam irányításában nem vehettek részt, személyes szabadságukban kevéssé korlátozták őket. A törvény előtt ugyanazon jogokat élveztek, mint a férfiak. Intézhettek hivatalos ügyeket, köthettek szerződést, tanúskodhattak, ha pedig peres ügyük támadt, a szokásnak megfelelően önmaguk szószólói lettek. Ugyanolyan esküt vettek tőlük, mint a férfiaktól, s ugyanazon büntetések vártak rájuk.

Az egyiptomiak a gyermeket áldásnak tartották. Ha egy pár gyermektelen maradt, az istenekhez imádkozott segítségért, vagy halott rokonok sírjába dugdosott leveleket: vessék latba befolyásukat az isteneknél. Volt, aki termékennyé tevő bűbájhoz folyamodott. Ha semmi sem segített, gyakran éltek az örökbefogadás lehetőségével. A fiúkat zsenge koruktól apjuk mesterségére tanították, a leányok pedig anyjukkal dolgoztak odahaza. A tehetősebbek fiaikat hétéves koruktól iskolába járatták. Bár leányiskolára utaló nyom nem maradt fenn, sok leány megtanult írni-olvasni otthon, s néhányból még orvos is lehetett. Tudunk olyan nőkről, akik birtokot kormányoztak, üzletet vezettek távol lévő férjük, fiuk helyett. Az udvarok, és a templomok foglalkoztattak énekes-, táncos-, zenész- és mutatványosnőket. Több nemesasszonyból lett udvarhölgy vagy papnő. Sok nő dolgozott illatszerkészítőként, kertészként, szövőnőként és hivatásos siratóasszonyként. A gazdag házakban alkalmazott cselédek, dajkák olykor nagy befolyásra is szert tettek. A királyi dajkák fiai például jelentős udvari állásokra számíthattak.

Az elagott szülők gondozása, majd temetésük megrendezése a gyermek feladata volt. Egy időben a temetés költségét álló személy örökölte az elhunyt vagyonát. Az atyák többnyire fiaikra hagyták földjüket; más tulajdonukat pedig leányaikra. De semmi nem akadályozta, hogy a leányok is örököljenek birtokot, kivált, ha nem volt fiútestvérük. A házasságkötéskor közös vagyonalapot létesítettek, melyről írott szerződést csináltak. A férj részesedése kétharmad, az asszonyé egyharmad volt, s ez az arány akkor is fennmaradt, ha az évek során az alap értéke növekedett. Ezt az alapot a gyermekek szavatolt örökségének tekintették. Ha a férj vagy a feleség meghalt, részük közvetlenül a gyermekekre szállt. Az életben maradt fél újraházasodásakor a gyermekek előbb megkapták örökségüket, s csak aztán kerülhetett sor a második házasság vagyonalapjának letételére.

A parasztlányokat gyakran már 12 éves korukban férjhez adták, de a gazdagabb családok néhány évvel későbbre halasztották a házasságot. A házasságra lépő fiúk általában valamivel idősebbek voltak a leányoknál. A szülő választott párt a gyermekének, bár a szerelmi költészet fennmaradt darabjai elárulják, hogy a fiatalok nem mindig bízták a választást másra. A házassági szertartás alighanem ünnepi menettel kezdődött, majd a menyasszony és a vőlegény esküváltása következett, végül a lakoma és az ajándékok átadása. A legtöbb pár saját házába költözött. Fennmaradt egyiptomi szövegek intik a fiatalokat: baj lehet belőle, ha egy fedél alá mennek az apóssal-anyóssal. A házassági szerződés aprólékosan intézkedett a felek pénzügyi viszonyairól. A férj köteles volt eltartani az asszonyt, aki hozományként bizonyos ingóságokat vitt magával a házasságba. Ezek megmaradtak az asszony tulajdonában, s ha a házasság bármiért véget ért, az eredeti tárgyak vagy azonos értékű megfelelőik visszajártak neki. A férjnek és a feleségnek lehetett elkülönített tulajdona. A feleség gyakorlati okokból többnyire rábízta a férjére vagyona kezelését, de a tulajdonjog az övé maradt. A feleség a „nebet per”, a ház úrnője címet viselte. Az ő dolga volt a ház vezetése, a gyermekek nevelése. Tisztelettel bánásmód járt ki neki, s ha nem kapta meg, általában rokonaihoz fordult segítségért. A rokonok megpróbálhatták rávenni a férjet, hogy javuljon meg, esetleg esküt is vettek tőle. Elválni könnyű lehetett; csak tanúk előtt ki kellett nyilatkoztatni a szándékot. Az elvált asszony többnyire megkapta gyermekei felügyeletének jogát, s bármikor férjhez mehetett. A váláskor a felek megtarthatták a házassági vagyonalapból a rájuk eső részt. Ha az asszony megcsalta

férjét, elvesztette jogosultságát, s ezért nem egy gátlástalan férfi vádolta meg hamisan asszonyát. Ha azonban a nő eskü alatt ártatlannak vallotta magát, megtarthatta a részét.

A királyok mindig több feleséget tartottak, az egyiptomi közember csak egyet. Törvényes és elfogadott dolog volt azonban, hogy a férfi, ha volt rá pénze, állandó szeretőt, ágyast vegyen maga mellé. Noha elsősorban a feleségéről és a tőle született gyermekeiről kellett gondoskodni, nem nézték volna jó szemmel, ha ágyasát és annak gyermekeit elhanyagolja. Az egyiptomi király és az előkelők háremei – ellentétben a későbbi korok háremeivel – vidámak és nyitottak voltak, ahol gyakran megfordultak udvari méltóságok és más látogatók.

A társadalmi élet A szabadban való időtöltéskor az egyiptomiak teljes mértékben kihasználták folyó menti életmódjukat. A Nílus partjáról vízbe csusszanó krokodilokat és a sekélyesekben dagonyázó vízilovakat husángokkal, közelharcnak felérő küzdelemben verték agyon. A legnépszerűbb volt azonban vízimadarakra vadászni. A delta mocsaraiban rendezett családi kirándulások alkalmával, póznákkal könnyű csónakokat hajtottak a papirusz-szigetek között, s a férfiak a bumeráng elvén működő elefántcsont hajítófa segítségével ejtették el a vízimadarakat. Az elejtett zsákmányt idomított macska hozta a csónakhoz. Az éjszaka beköszöntével Bésznek, a mulatság, a férfiasság és a gyermekáldás istenének áldoztak. Kedvelték a lakomákat. Élvezték a nehéz borokat, amit az előkelők köreiben csaknem anyaszült meztelen leányok szolgáltak fel, akik egyébként mindig készen álltak, hogy kendővel töröljék meg a vendég ajkát. S közben gyönyörködtek a meghódított ázsiai és afrikai országokból származó táncosnőkben és táncaikban.

Az anyagi jólét valószínűleg együttjárt az erkölcsi zülléssel és az Amon papság befolyásának és gazdagságának növekedésével. Ezek és IV. Amenhotep vallásos elhivatottsága vezetett oda, hogy a fáraó, egy olyan istennek lett a lelkes híve, akinek nem voltak emberi jellemzői. Ez az isten Aton volt, melynek jelentése az egyiptomi nyelvben „napkorong”. Aton az új vallásban azonban nem pusztán korongot jelentett, hanem ő volt a fenséges „élő napkorong, melyen kívül nincs más isten”. Atont a napkorong hieroglif jelével ábrázolták, melynek kiáradó sugarai az anhot, az élet jelét tartó kezekben végződtek. Atonban az egyiptomiaknak egy olyan istent kellett imádniuk, akit sem szobrok, sem pedig a legendák nem tettek hitelessé. A fáraó új neve is az új isten dicsőségét hirdette: Ehnaton, azaz „Aton lelke”. A fáraó új fővárost is épített, melyet Ahet-Atonnak, „Aton fényhegyének” nevezett el.

Az Amarna-korszak után Egyiptomban káosz uralkodott. A trónra egy gyermek, Tutanhaton került, aki rövidesen megváltoztatta a nevét Tutanhamonra és udvarával visszatért Thébába. Fiatalon bekövetkezett halála után az udvaronc Ay lett a fáraó, de négyévi uralkodás után meghalt. A következő fáraó Horemheb lett, aki az egyiptomi hadsereg fővezére volt. Így vette kezdetét a hivatásos katonák egész sora Egyiptom trónján. Ehnaton vallási reformja teljes kudarcot vallott, Ahet-Atont lerombolták, Amon-Ré templomait újjáépítették, Ehnaton szobrai ledöntötték, nevét mindenünnen eltávolították. Amon papjai és követői teljes diadalt arattak. Ugyanakkor Horemheb támadást indított a korrupció ellen, s 29 évi uralkodása alatt felszámolta a káoszt és megszilárdította a fáraói hatalmat a birodalomban.

A XIX. dinasztia fáraói tovább erősítették a hadsereget, miközben az Amon-papságot egyre inkább a király fennhatósága alá rendelték. Amonnal szemben előnyben részesítették más istenek, főleg Ozirisz és Ízisz kultuszát. I. Széthi

Abüdoszban hatalmas templomot emelt, melynek falára van felvésvé az Abüdoszi királylista. A dinasztia leghíresebb királya, II. Ramszesz, aki hadjáratot vezetett a hettiták ellen, és számos nagyszabású építészeti vállalkozást indított el. Uralkodása alatt rendeződött Egyiptom viszonya a hettita birodalommal, a világ első békeszerződését kötötték ekkor.

A XX. dinasztia uralkodásának kezdetére a hatalmas építkezések, a költséges hadsereg fenntartása – a hadsereg ekkor már javarészt külföldi zsoldosokból állt – és a papságnak nyújtott adományok ugyancsak megcsapolták a királyi kincstárat. Ezzel együtt járt a királyi hatalom megcsappanása. III. Ramszesz ugyan még szilárd belső helyzetet örökölt, s ezt nagyszabású építési tevékenységre használta ki. Ugyanakkor észak felől két líbiai betörési kísérlet, valamint a kettő között a „tengeri népek” újabb támadása komoly nyomást gyakorolt Egyiptomra. Egyiptom sikeresen ellenállt, s a Sínai-félsziget és Dél-Palesztína fölötti ellenőrzését is megtartotta. Ezután még nyolc egymást követő fáraó veszi fel a Ramszesz nevet, s ezidő alatt Egyiptom elveszítette Palesztína felett az ellenőrzést, Núbia pedig a korszak végén elszakadt Egyiptomtól. A legfontosabb és hosszú távra is ható változás az volt, hogy a földek jelentős hányada a templomok, különösen a karnaki-Amon templom tulajdona lett. Az állam és a templomok összefonódva igazgatták az országot, de az Amon-templom gyakorlatilag Felső-Egyiptom tényleges ellenőrzését is megszerezte. A fontosabb papi méltóságok öröklődővé, s ily módon a királytól jórészt függetlenné váltak, a főpapok mintegy az utóbbival is rivalizálni képes dinasztiaát alkottak. Új gyakorlat volt, hogy a hadifoglyokat katonai körzetekben telepítették le. E csoportok legfontosabbját a líbiaiak alkották, akik csakhamar asszimilálódtak, ám megőrizték identitásukat, s e népek idővel az ország fő politikai erejévé váltak. Mindennek következtében Egyiptom laza szövődékű, csaknem feudális társadalommá lett. A dinasztia hajnalán megindult népmozgások nyomán a Közel-Keleten beköszöntött a vaskorszak, de ez a fejlődés széleskörűen nem érte el Egyiptomot. Ebben az időben már a Földközi-tenger medencéjének több országában hanyatlás kezdődött, a Hettita Birodalom eltűnt és Asszíria nagyhatalommá vált, s jöllehet Egyiptom még tartotta magát, kétségtelen azonban, hogy a Közel-Kelet technikailag annyira megerősödött, hogy Egyiptom végleg elveszítette addigi kiemelkedő pozícióját. Mivel elzáródtak vagy ellehetetlenedtek a kereskedelmi útvonalak, Egyiptomnak már nem volt külföldi bevétele, és a szerencsétlen királyság hosszan tartó, fájdalmas korrupcióba, trónviszályokba és anarchiába torkolló hanyatlásnak indult. Az újbirodalom kora XI. Ramszesz halálával, i. e. 1070-ben lezárult és átadta helyét a harmadik átmeneti kornak.

A hanyatlás kora

A hanyatlás közvetlenül azzal kezdődött el, hogy az Amon-papságból származó Herihor (i.e. 11. század), aki Théba főpapja volt, elszakította Felső-Egyiptomot az országtól, és ott egy főpapok vezette államot szervezett. Ezzel a fáraó tekintélye és befolyása visszaesett. A tengeri népek hadjáratait líbiai és etióp támadások követték, majd az ország az i.e. 7. századra az asszírok (Assur-ah-iddína és Assur-bán-apli), majd i. e. 525-től a II. Kambüszész vezette perzsák, i. e. 332-ben pedig a III. Alexandrosz vezette makedónok uralma alá került. Ekkor Egyiptom csak e birodalmak egyik tartománya volt.

Hellenisztikus kor

Nagy Sándor I. e. 323-as halálakor Ptolemaiosz nevű hadvezére volt Egyiptom kormányzója, aki kezdettől fogva önálló hatalom kiépítésére törekedett. I. e. 305/304 során vette fel a királyi címet, követve a többi diadokhosz példáját. A Ptolemaidák birodalma történetük során több más területet is magában foglalt (Küréné vidéke, szíriai-palesztinai területek, hellaszi birtokok, Ciprus), de központjuk mindvégig Egyiptom, fővárosuk pedig a korabeli világ egyik legnagyobb városa, Alexandria maradt. A dinasztia első uralkodói (II. Ptolemaiosz Philadelphosz, III. Ptolemaiosz Euergetész) alatt, azaz nagyjából az i. e. 3. század során a birodalom minden szempontból a fénykorát élte, azonban a századforduló után a trónharcok, a lázadások és a Szeleukida Birodalom támadásai jelentősen meggyengítették a monarchiát, ami kiszorult Európából és Ázsiából.

Egyiptom mindinkább hajdani kereskedelmi partnere és szövetségese, a Római Köztársaság befolyása alá került. Az egyre terjeszkedő birodalom állandó piacot jelentett Egyiptomnak, és segítséget is nyújtott a támadók megfékezéséhez, azonban az i. e. 1. századra a kiszolgáltatottság egyértelművé vált: XII. Ptolemaiosz Aulétész (i. e. 80–51) már évekig küzdött azért, hogy Róma országa bekebelezése helyett elismerje uralmát, de még így is el kellett fogadnia Küréné és Ciprus provinciává szervezését. A római polgárháborús időszakban uralkodó utolsó Ptolemaida, VII. Kleopátra előbb Julius Caesar, majd hadvezére, Marcus Antonius szeretőjeként tudott rövid időre nagyobb befolyást szerezni, de végül Kr. e. 30-ban Antonius riválisa, az Augustusként uralkodó Octavianus legyőzte és öngyilkosságba kergette ellenfeleit.

AZ ÓKORI MEZOPOTÁMIA

A "Mezopotámia" fogalom. Az ókori Mezopotámia államnevei

A "Mezopotámia" kifejezés a mai tudományos nyelvben a Tigris és Eufrátesz folyók által közrezárt terület egészét jelöli. E terület nagyjából a mai Irak állam, északnyugati része azonban Szíriához és Törökországhoz tartozik. A görög eredetű, "Folyóköz" (Mezopotámia) jelentésű szó egy akkád kifejezés fordítása, és eredetileg nem a két folyó között nevezték vele, hanem csupán az Eufrátesz nagy kanyarulata által közrezárt területet, a folyó ún. "félszigetét", Északnyugat-Mezopotámiát - az egyiptomiak Naharina országát. A tudományos nyelv "Mezopotámia"-fogalma tehát jelentésbővítés. Az ókorban Mezopotámia egészének összefoglaló neve volt. A Tigris és az Eufrátesz közötti területet a görögök nevezték el Mezopotámiának, vagyis Folyamköznek. A suméroknál az Eufrátesz folyó neve Buranun, a Tigrisé Idigna. A korai akkád szövegekben a területet "Az Idiglat és Purattu folyók köze" néven említik. Más szövegekben találkozhatunk a Termékeny Félhold Vidéke elnevezéssel is, de ebbe általában illik beleérteni a Nílus vidékét, és Föníciát is. Mezopotámia valaha azért keltett érdeklődést, mert a Biblia legrégebbi szövegei szerint erre területre nyúlik vissza a világtörténelem kezdete. Említés történik az emberek által épített első városokról, Ur-ról Ábrahám városáról, Urukrol, (a bibliai Ere), majd később Babilonról, Ninivéről. A szövegek beszámolnak Mezopotámia uralkodóinak hatalmáról, égignyúló tornyaitól, függőkertjeikről, és a Biblia megemlékezik azokról a népekről, akik a zsidó nép elnyomói voltak azokon a tájakon. De a sík mezopotámiai vidék sokáig rejtegette történeti emlékeit. Míg az 1800 évek elején a különböző diplomáciai szolgálatot teljesítők, a tisztviselők, kalandorok felfigyeltek a különös dombokra, a téglatörmelék, cserépdarabokat rejtő tellemekre, és egyre több ékírásos tábla és töredék került elő. Végül megindultak az ásatások, és a vidék ősi titkai lassan felszínre kerülnek a halmok alól. De még szenzációs leletek és rejtélyek várnak a mélyben felfedezésre várva.

Azt a területet, amely északon körülbelül a mai Bagdad város magasságától délen a Perzsa-öböl partjáig terjed, tehát a mezopotámiai kultúra központját, a 3. évezredben két részre osztották. Déli részének neve Kenger volt, "nemes (vagy: megművelt) föld"; e szót az akkádok Sumer formában vették át, így innen ered a sumer népnév is. Északi részének neve Kiuri, majd pedig Akkád volt. A két név együtt is használatos volt a 3. évezred utolsó harmada óta, "Sumer és Akkád" formában. Ezt a politikai fogalmat jelölte meg a sumer "Ország" (Kalam) szó is. "Sumer és Akkád" földjét a görögök nevezték el legfontosabb városáról Babilóniának. A görög írók Babilóniával állították szembe a Mesopotamia kifejezést, amely ily módon a tudományos értelemben vett Mezopotámia északi felének felelt meg. Az "Ország" területén kívül eső mezopotámiai tájegységeket - Közép- és Észak-Mezopotámiát - az ókorban különböző, többnyire rövid életű nevekkkel jelölték, a mindenkorai politikai helyzettől függően. E nevek közül a legjelentősebb Assur, amely eredetileg egy Tigris-menti városnak és istenének neve volt, a 2. évezred közepe óta azonban "Assur országa"-ként Észak-Mezopotámia általánosan elterjedt elnevezésévé vált, sőt görög formája, Assyria, a Syria-Szíria név kiindulópontjává is lett.

Mezopotámia történeti földrajza

Mezopotámia legjelentősebb földrajzi tényezője a két határfolyó. A mintegy 2850 kilométer hosszú Eufrátesz az Örmény hegyvidéken két ágból ered, középső és alsó szakasza esik Mezopotámia területére. A folyó az ókorban a Perzsa-öbölbe ömlött, alsó szakasza hajózható volt - Mezopotámia legfontosabb útvonalát jelentette! -, de a torkolat körül nagy mocsarak képződtek. Az Eufrátesz mellett feküdt az ókori Mezopotámia számos fontos városa, például Mari, Szippar, Kis, Nippur, Uruk, de az 1. évezredben a folyó már Babilont érintette.

A Tigris mintegy 2000 kilométer hosszú; az Eufrátesz forrásvidéke közelében ered, de kelet felé folyik, és a Zagrosz-hegység folyóinak vizét is felveszi. A Tigris - erős sodra miatt - gazdaságilag nehezen hasznosítható, viszont keleti partja mentén vezetett a legfontosabb dél-észak irányú útvonal, és mellékfolyói mellett kedvező összeköttetés nyílt a keleti hegyvidékkel. A Tigris torkolatvidéke nehezen megközelíthető terület volt. A folyó középső szakaszán - az asszír területek magjában - épült Assur és Ninua város.

Mezopotámia területét délről a sós vizű Perzsa-öböl zárja le. A Perzsa-öböl partvonala az ókorban a maihoz képest délebbre húzódott; a mocsaras területek kiterjedése ennek megfelelően nagyobb volt, mint ma. Az ókor folyamán ezen a területen a talaj fokozatosan süllyedt, a Perzsa-öböl vize ennek megfelelően észak felé nyomult előre. E geológiai folyamat a középkortól kezdődően ellentétének, a Perzsa-öböl északi részét érintő lassú feltöltődésnek adta át helyét. Így keletkezett a Tigris és Eufrátesz vizét a feltöltött területen szállító Shatt al Arab. A Perzsa-öböl egyik szigete, Tilmun - ma Bahrein - az ókorban fontos szerepet játszott Mezopotámia népeinek életében a tengeri kereskedelem átmenő állomásaként.

Dél-Mezopotámia alluviális talaja rendkívül termékeny. Mezopotámia földművelésre alkalmas területe mintegy 45.000 km²-re becsülhető. Természeti kincsekben Mezopotámia igen szegény. Egyetlen jelentősebb ásványi kincse a kőolaj, melynek gazdag lelőhelyeit találjuk az Eufrátesz mellett (a mai Hit környékén) és Iraki Kurdisztánban (a mai Moszul és Kirkúk környékén). Mindkét lelőhelyet kiaknázták legkésőbb a 4. évezred óta. A szurkot világító- és kötőanyagként szigetelésre, tárolóedények készítésére stb. használták, és a külkereskedelemnek is fontos árucikke volt. A fémek közül a Felső-Záb völgyében ólmot találunk, ez a 2. évezred elején Assur külkereskedelmében nagy szerepet játszott. A déli részek kőben szegények, építőanyaguk az agyag, melyhez szalmát kevertek. A hegyes vidékeket kivéve Mezopotámia fában is behozatalra szorul.

Őshonos növényei közül legfontosabb a vadon is növény, a mostoha talajt jól tűrő datolyapálma, melyet nemesítve kertekben is termesztettek. Az olajfa nem marad meg a dél-mezopotámiai talajban, ezért olajat a szezám magvából préseltek. Északnyugat-Mezopotámiában vadon nőnek a gabonafélék. Az öntözéses gazdálkodás számos kultúrnövény termesztését tette lehetővé (füge, alma, gránátalma; hagyma, fokhagyma, saláta, kapor, répa, uborka; fűszernövények: sáfrány, izzóp, koriander; kömény, cikória stb.), a legfontosabb azonban a búza, a tönköly, az árpa, a borsó, a lencse. A táplálkozásban nagy jelentősége volt a folyami és tengeri halászatnak.

Mezopotámia őstörténete

A paleolitikum és mezolitikum emlékei

Mezopotámiában és környékén nem került eddig elő az alsó paleolitikum korából származó lelet; körülbelül ebben az időszakban alakultak ki a területen a folyók teraszai, melyek később az első településeknek helyet nyújtottak. Mintegy 100.000 éves - és az utolsó eljegesedési periódus (Würm) első időszakából való - a legkorábbi középső paleolitikus lelőhely, Barda Balka (a Zagrosz-hegység nyugati előperemén), melynek lakótelepén elefánt-, szarvascsontokat és kőeszközöket (kések, kaparók, balták) találtak. Több más lelőhely után következik a középső paleolitikum legfontosabb mezopotámiai kultúrája, a téli szállásul szolgáló Sanidár-barlang, melyet a neanderthali ember egy önálló változata mintegy 50.000-30.000 táján lakott. Sanidár lakói intenzíven vadászták a vadkecskét; kőeszközeikhez a megmunkálatlan obszidiánt az Örmény hegyvidékről szerezték be. A sanidári barlang kisebb megszakításokkal mintegy a 10. évezredig lakott volt.

A felső paleolitikum és mezolitikum kultúráit a Zagrosz-hegység nyugati előhegyeiben, Irak kurd területén számos lelőhelyről ismerjük (Zarzi, Palegawra, Karim Sahir stb.). Zarzi, Palegawra lakói vadászták a juhott, sertést, gazellát, szarvast, lovat; táplálékkul szolgált nekik a csiga is. Karim Sahir egy fennsíkon elhelyezkedő nyílt telep volt, kőépítkezésre utaló maradványokkal, mikrolit sarlókkal, kézimalmokkal. (Tehát már gyűjtötték és fogyasztották a vadgabonát.) Itt találjuk a legkorábbi kultikus agyagfiguráscskákat, az ún. idoloikat is. A 10-8. évezred, Mezopotámiában (a Zagrosz-hegységben) a kései mezolitikum vagy másképp a proto-neolitikum időszaka, még az élelemgyűjtés kora volt, azonban ekkor választották ki a létfenntartásukhoz szükséges legfontosabb állat- és növényfajtákat, így megtették az első lépést ezek háziasítása felé. A vad fajták rendszeres hasznosítása fokozatosan szelekcióvá tudatosodott; a kedvező életlehetőségek a letelepülést mozdították elő.

A főbb neolitikus kultúrák

Mezopotámiában a neolitikum körülbelül a 7-6. évezredre tehető. A megelőző korszakoktól nem annyira a kőeszközök fejlődése különbözteti meg: a 7-6. évezred az élelemtermelés és a falusi települések kezdete. A Zagrosz-hegység nyugati előhegyei - Anatólia mellett - e forradalmi jelentőségű változás legfontosabb színtere voltak. A jégkorszak végét követő felmelegedés a klimatikus viszonyokban hozott kedvező változást. E terület csapadéka általában meghaladja az évi 300 millimétert, ami már lehetővé teszi az esős növénytermesztést. A két legfontosabb kalászosnak, a búzának (triticum) és az árpának (hordeum) vad fajtái a Zagrosz-hegységben is előfordulnak. Valószínű tehát, hogy Anatólia és Kelet-Afrika mellett épp ezen a területen ment végbe a legfontosabb gabonafajták háziasítása: a legkedvezőbb egyedek kiválasztása és továbbszaporítása hosszú időn keresztül. A kétsoros árpa (hordeum spontaneum) Iraki Kurdisztánban - és általában az esős földművelés zónáiban (dombvidékek, folyami teraszok) - a háziasítás során biológiailag változatlan maradt. Újabb kísérletek bebizonyították, hogy a megváltozott művelési feltételek mellett, az öntözés során - tehát az 5-4. évezredben - alakult ki később elterjedő változata, a hatsoros árpa (hordeum hexastichon). A búzafélék közül először a kétszemű búzát (triticum dicoccum) termesztették, s vele párhuzamosan egy búzaváltozatot, a tönkölyt vagy emmert (triticum spelta). A tönköly hosszú ideig fontos kalászos maradt; a kétszemű

búzának később, ugyancsak kb. a 4. évezred során újabb változatát alakították ki a megváltozott művelési feltételek (*triticum turgidum*; *triticum compactum*).

A földművelés kezdetei Mezopotámia neolit kultúráiban mindig együtt jártak az állattenyésztéssel is, és ugyanakkor megfigyelhető, hogy az állattenyésztés a vadászat hirtelen abbamaradását okozta. Gazdasági jelentősége itt a juh, kecske, sertés, szarvasmarha házasításának volt, ezek a legkorábban kimutatható háziállatok. Az élelemtermelő falusi közösségek életét a legfontosabb mezopotámiai lelőhely, Dzsarmu emlékein tanulmányozhatjuk. Dzsarmu is Iraki Kurdisztánban fekszik, egy fennsíkon; a lakótelep mintegy másfél-két hektár kiterjedésű, 20-25 házból áll - körülbelül 150 lakos birtokolhatta. Tizenhat kultúrrétege a kerámia előtti korból (köedények, fonatok) a keramikus korba vezet át. Tönkölyt, kétsoros árpát termesztettek, valamint borsót, lencsét; fő háziállatuk a kecske volt, de tartottak félig vad juhot, sertést, gazellát, szarvasmarhát is. Változatos kőszerszámaik obszidián anyaga anatóliai eredetű volt. Házaikat kő alapon függőleges, vert agyag fallal építették, s mindegyik épület számos apró helyiségből állt. A gazdálkodás családi keretek között folyt, a házak mérete és a tároló edények, vermek erre utalnak. Kő- és agyagszobrocskákat készítettek (állatok; terhes nő guggoló - szülő - helyzetben). Dzsarmu C14-dátumai a 7-6. évezredre utalnak. Észak-Mezopotámiában több párhuzamos lelőhelyet tártak fel már eddig is. Dzsarmu és párhuzamai a mezopotámiai neolitikum korai időszakát, a falusi települések megjelenésének korát képviselik.

A kerámia Mezopotámiában a 6. évezred elején jelent meg. Az első edények még kezdetlegesek voltak; a fonott tartók formáit utánozták, kézzel készültek, a díszítésük legfeljebb bekarcolt vonalakból - a fonatminták utánzásából - állt. Később változatos formájú és festett díszítésű edénytípusok jelentek meg. Ezek az edénytípusok (Mezopotámia neolitikumában közel harminc típust különböztethetünk meg) a korszak talán legjelentősebb történeti forrásai; népcsoporthoz ugyan többnyire nem tudjuk kötni őket, mégis a termelés és a kultúra fejlődésének számos jelét olvashatjuk le róluk. Ezért Mezopotámia neolitikumát is a legjellemzőbb kerámiatípusok lelőhelyeiről szokás elnevezni és tagolni.

A 6. évezredben vette kezdetét, de töretlennek mondható fejlődése során átnyúlt a következő, az 5. évezredbe is. Észak-Mezopotámia egyik jellegzetes kultúrája, melyet lelőhelyéről, a Habur forrásvidékén fekvő Tell Halaf romdombról nevezünk Tell Halaf-kultúrának. Az egyszerű bekarcolásokkal díszített kerámiát fokozatosan kiszorította az elő-ázsiai "színes kerámia". A geometrikussá stilizált díszítő motívumok az edény felületén sávokban helyezkednek el, és kecskét, juhot, kígyót, madarat, valamint embercsoportokat (táncolók) jelenítenek meg, majd kedvelté vált az ökörfej-motívum (bukranion). Az égetés során az edények tetszetős, fényes külsőt nyertek. A Tell Halaf-lelőhelyek megőrizték a földművelés szerszámainak, és a gabonamaradványok közül kimutatható Mezopotámia három legfontosabb kalászosának (búza, árpa, tönköly) vad és kitenyésztett változata is (hatsoros árpa: *hordeum agriocrithon* v. *hexastichum*). Megjelentek a termékenységi kultuszok is (bikaábrázolások; fej nélküli, a szexuális jegyeket kiemelő női idolk; stb.). Tell Halafban (különösen keleti lelőhelyein) már a fémfelhasználás kezdetei is megtalálhatóak (hidegen kalapált réztárgyak). A lakosság kapcsolatban állt az Örmény hegyvidékkel (obszidián) és a Perzsa-öböl partvidékére is eljutott (kagylók).

A 6. évezredre Tell Halaf-kultúrával párhuzamos a Tigris középső szakaszának helyi kultúrája, mely szűk területen virágzott ugyan (két legfontosabb lelőhelye Tell Hassuna és Szamarra - mindkettő a Tigris jobb partja közelében, Északkelet-Mezopotámiában), mégis nagy a jelentősége, mert egyfelől kerámiája (ún. "forgó" motívumba épített geometrizált kecske, hal, madár, ember motívumok; "lépcső" motívum; negatív, kihagyott festésű minták) arra mutat, hogy közvetlen leszármazási kapcsolatban áll a Zagrosz-hegység vadászatból élő lakosságának kerámiájával, vagyis e terület első betelepülése Irán felől történt; másfelől, mert első jele annak, hogy az ember kezdte birtokba venni a mezopotámiai alluviális síkságot is.

A neolitikum korában egyelőre csupán Észak-Mezopotámia volt lakott terület: a nyugatról, azaz Szíria felől több hullámban érkező lakosság az Örmény hegyvidék déli lejtőin és az Eufrátesz mellékfolyóinak vidékén telepedett meg, olyan tájon, ahol a csapadék lehetővé tette a földművelést, és ahol bizonyos fokú állattenyésztés is kifejlődhetett; e lakosság gazdasági kapcsolatai jóformán egész Mezopotámiára kiterjedtek. A Kelet, azaz a Zagrosz-hegység nyugati előhegyei, a mai Irak kurd területei - a paleolitikum és mezolitikum lakott vidékei - felől érkező lakosság pedig - egy ideig megtartva korábbi életmódját, különösen a vadászatot - a Tigris vidékét foglalta el, az alluviális alföld északi peremét. A Hassuna-kultúra lényegében új betelepülés emléke; Dzsarmu és közte nincs folytonosság. E kor az élelemtermelés kezdeteinek, az első földművelő településeknek (falvaknak) a kora volt. Vallási képzeletét a termékenységi mágia különböző formái jellemezték.

Észak-Mezopotámia első élelemtermelő falusi telepeinek, de különösen Dzsarmunak a régészeti anyaga lehetővé teszi, hogy az ősi társadalomszervezet egyik döntő tényezőjét, a földközösséget keletkezésében figyeljük meg. A földközösségnek az írásos források legfeljebb bomlását, még inkább azonban szokásjogi maradványait tükrözik. Dzsarmu földművelő lakosai valószínűleg korlátlan földhasználati lehetőségekkel rendelkeztek. A kezdetleges agrotechnika a művelt földek sűrű elhagyását igényelte, egyfajta félnomád földművelést, ahol azonban a telep állandó volt, csupán a művelés alá fogott földek változtak. A földek időszakos paragon hagyása már a rendelkezésre álló földterület korlátozott voltát jelzi (két- vagy háromnyomásos gazdálkodás); Mezopotámiában csak az esős földművelés zónájában találkozunk majd vele. A földhasználat korlátozásának későn megjelenő formája a földközösség: magas lélekszámot, viszonylag sűrű települési viszonyokat előfeltételez. Dzsarmuban még nem volt meg, csak az 5-4. évezred fordulója táján alakult ki délen, ahol a kedvező termelési lehetőségek hatása alatt megnövekedett lélekszám minden termőföld kihasználását kívánta meg, s ahol a talaj termőképességének fenntartásához nem volt szükség művelési szünetekre. A földközösségi szervezet a település lakóinak - s csakis nekik - biztosította a határ földjeinek használatát. A művelés azonban változatlanul családi maradt, mint volt Dzsarmuban is, és ezért a földközösség társadalmi-jogi szervezatként, nem pedig gazdálkodási egységként működött. (Csupán a közösséget egyetemlegesen érintő, létfontosságú munkákat végezték együtt, pl. az áradás elleni védekezést, majd a csatornázást.) A földközösség kialakulása így már a termelőerők viszonylag fejlett stádiumára tehető, mindenesetre akkorra, amikor már védeni kellett a földeket, mert a magas lélekszám miatt nem volt korlátlanul növelhető a szabad terület. Ily módon a földközösség megjelenése már bizonyos társadalmi differenciációt jelzett, s ennek szolgálatában állt intézményként; a tulajdon kollektív

voltát jelentette, de a birtoklás vagy a művelés kollektív voltát nem, s elosztási viszonyai is inkább a megelőző stádium, a családi földhasználat vonásait őrizték.

Mezopotámia korai története

Az "őstörténet" és a "történelem" között azon a ponton vonhatjuk meg a határt, amelytől kezdődően a régészeti anyagból ismert kultúrát már valamely meghatározott "nép" alkotásának, emlékének minősíthetjük, még ha e nép - írásos emlékek vagy szóbeli hagyomány híján - névvel nem is nevezhető meg. Ilyen értelemben Mezopotámiában a történeti kor kezdete, az előtörténet (protohistória) hozzávetőlegesen - a C14-kronológia alapján - az 5. évezred; e kor lakosságát régészetileg pontosan meg lehet határozni, s a később megjelenő "nép"-ektől jól elkülöníthetők.

Betelepülés Dél-Mezopotámiába (Az Ubaid-kultúra)

A Perzsa-öböl északi partvidékére, az Eufrátesz alsó szakaszához és deltájába már az érett Tell Halaf-kultúra lakossága is eljutott. Az emberi település első nyomai azonban az 5. évezred derekáról valók; az alluviális síkság betelepítése - észak-déli irányban - fokozatosan történt. Dél-Mezopotámia történetének ezt az időszakát - régészetileg a chalkolitikumot - az 5. évezred második harmadától a 4. évezred közepéig számíthatjuk; bár több, viszonylag önálló fokozatát különböztethetjük meg, utolsó - egyben legjelentősebb, az Ur város mellett, Mezopotámia legdélibb részén feltárt fontos lelőhelyről elnevezett - korszakáról összefoglalóan Ubaid-kornak vagy - kultúrának nevezhetjük. A dél-mezopotámiai alföldre először talán a Tell Halaf-kultúra lakossága juthatott el, útban a Perzsa-öböl felé; a terület betelepítésében azonban kezdeményező szerepet az Irán felől érkező népcsoportok hullámai játszottak, akiknek útvonalát a Tigris középső szakaszától követni tudjuk.

Az Ubaid-kultúra elején jelent meg a forgatható mintázólap (tournette), majd az 5-4. évezred fordulóján tökéletesített utódja, a fazekaskorong, mely forradalmasította az edénytermelést: ipari méretűvé tette, ugyankkor művészi értékétől lassan megfosztotta. A rézüntés Mezopotámiában ebben korban jelent meg. Szerszámok (balta, kés, kaparók) és fegyverek (nyílhegy, buzogányfej) készültek rézből. Északon feltűnt - ékszerként - az arany is. Az Ubaid-kultúra lényegében egész Dél-Mezopotámiában elterjedt. Számos későbbi városi település alsó rétegei e korba nyúlnak vissza (Uruk, Ur, Eridu, Nippur, a Diyálá-völgy városai stb.). Hatása - ezen túl - Észak-Mezopotámiára is kiterjedt. Az Ubaid-kultúrában jött létre Dél-Mezopotámia, pontosabban a későbbi Sumer egységes fejlettségű gazdasága. A rendelkezésre álló gyér forrásanyag alapján ítélve megkezdődött az öntözéses földművelés. E területen az évi csapadékmennyiség általában nem éri el a 150-200 millimétert, viszont az Eufrátesz nyáreleji áradása elegendő vizet biztosít. A folyó alsó szakaszán nagy a hordaléklerakás, így a meder állandóan változik. A földművelés először az éppen elhagyott árterületeket hódította meg; e kor a csatornázást még nem ismerte. Az Ubaid-kultúra mezőgazdasága tehát átmenetet képviselt az északi dombvidék esős földművelése és a később kialakuló csatornázó öntözés között. Az öntözés eleinte a vízmeder szabályozása volt csupán. Ekkor honosodtak meg e területen a legfontosabb kultúrnövények, a gabonafélék (búza, árpa, tönköly), a borsó, a lencse, s talán már a len is.

A későbbi sumer mitológia e kor emlékét őrizte azokban a hagyományokban, amelyek szerint a gabona a Zagrosz-hegységből jött Dél-Mezopotámiába. Egy mitikus

szöveg szerint "Az ország úrnője" kezdeményezte a gabona és bab átplántálását: "Menjünk hát a hegységbe; a hegységbe, hol gabona és bab nő; a tiszta folyóhoz, hol a víz kibuggyan a föld alól; hozzuk el a hegységből a gabonát; hozzuk hát el a gabonát Sumerbe, ismertessük meg hát Sumert, mely nem ismeri, a gabonával."

Az Ubaid-kultúra korában Dél-Mezopotámia lakossága gyors ütemben nőtt. A települések falujellege némileg módosult. Részben - a korábbi észak-mezopotámiai településekhez viszonyítva - fokozódott a koncentrálttság (Eridu temetője - a korszak végéről - több mint ezer sírt tartalmaz), nagy lélekszámú, bár még mindig túlnyomó többségben földművelésből élő települések jöttek létre; részben pedig az első közösségi intézményekkel is találkozunk: a "templom"-mal, mely a termékenységi kultusz állandó színterévé vált, s melyek helyén a rendszeres átépítések lassan feltöltötték a talajt, mesterséges teraszt, a későbbi magastemplom, akkád nevén zikkuratu előzményét hozván létre. Valószínűleg megkezdődött a munkamegosztás és a lakosság társadalmi rétegződése is. A falusi települések megtették az első lépéseket a várossá szerveződés felé.

Az Ubaid-kor lakossága Mezopotámiában kétségtelenül heterogén volt. Ezt a lakosságot azonban csupán negatívan tudjuk meghatározni: nem sumerek voltak, nem azonosak azzal az etnikummal, amelyet a 3. évezredi mezopotámiai történelemben e terület lakosaiként megismerünk. A sumer nyelv jövevényszavai, Dél-Mezopotámia földrajzi nevei egyöntetűen tanúsítják, hogy e területen a sumereket megelőzően más nyelvet vagy nyelveket beszélő népcsoportok is éltek. Dél-Mezopotámia anyagi kultúrája viszont töretlen fejlődést mutat egészen addig az időszakig bezárólag, mikor már a sumerek ottléte valószínűnek látszik. Így, ha a sumerek megjelenését régészetiileg egyelőre nem is sikerül pontosan rögzíteni, az kétségtelen, hogy az Ubaid-kultúra lakossága nem ők voltak. Az Ubaid-kultúra dél-mezopotámiai lakosságát ezért jelenleg célszerű a "sumerek előtti", presumer elnevezéssel jelölni, számításba véve azt is, hogy valószínűleg nem egységes etnikummal van dolgunk. Ez a presumer lakosság - mint az Ubaid-kerámia maga is - Dél-Mezopotámiára korlátozódott, noha hatása távolabbi területen (észak felé a Tigris völgyében, nyugat felé egészen a Földközi-tenger partvidékéig) is észrevehető.

Valamivel világosabb a helyzet Észak-, s különösen Északnyugat-Mezopotámia lakosságát illetően. E területen az Ubaid-kultúrával párhuzamosan a Tell Halaf-kultúra utolsó korszakának továbbélő hagyományai voltak az uralkodók. Jelentős helyi módosulásokat okozott az Ubaid-kultúra hatása. Megfigyelhető azonban, hogy a 4. évezred legelején Szíria felől előbb csak a Balih és Habur vidékén, majd az Eufrátesz egész középső szakaszán, végül Észak-Mezopotámia területén hirtelen egy új kerámia-kultúra terjedt el, egyszerű vonalas festésű edényekkel. E kerámia előzőleg a Tell Halaf-kultúra észak-szíriai helyi változata volt. Az új kerámia megjelenését valószínűleg a sémi "nyelvcsaládhoz" tartozó népek hullámszerű nyugat-keleti vándorlásával kell kapcsolatba hoznunk. Észak-Szíria és a Habur-vidék lehetett a sémi népek elvándorlásának kiindulópontja, őshazája. A Mezopotámia területére érkezett sémi törzseket későbbi elnevezésük felhasználásával protoakkádoknak, az akkádok őseinek nevezhetjük. A protoakkádok a 4. évezred óta Észak-Mezopotámia legfontosabb etnikuma lehettek. A 4. évezredben tehát a későbbi történeti fejlődés szempontjából legfontosabb két etnikum Mezopotámia területén egyrészt délen a presumer, másrészt északon a protoakkádok voltak.

Az Uruk-kultúra

Dél-Mezopotámia egyik legfontosabb települése Uruk volt; a város helyén a legkorábbi, még az Ubaid-kultúrához tartozó település az 5. évezred végén keletkezett, tehát az alföld betelepítése után nem sokkal; fontosságát nem utolsósorban az adja, hogy ettől az időtől kezdődően kultúrrétegei folyamatosan követik a mezopotámiai történelem változásait - a parthus korig! -, így Uruk a mérce lehet más lelőhelyek rétegeinek datálásánál. Több mint fél évezreden át Uruk az Ubaid-kultúra egyik legjellegzetesebb lelőhelye volt, lakói az Eufrátesz közeli vizének spontán eloszlására alapított földművelésből, valamint halászatból éltek. Urukban a nád fontos haszonnövény volt, különböző fonatok készültek belőle, s részben a lakóházak is - később a döngölt agyag épületek még sokáig megőrizték a nádepítkezés stílusjegyeit. A termékenységkultusz központjában a nád állt.

Uruk a 4. évezred közepe táján hatalmas fejlődésnek indult. Az uruki leletanyag valójában csak reprezentálja Dél-Mezopotámia ekkori fejlődését, a folyamat más településeken hasonlóan mehetett végbe, egyelőre azonban Urukot ismerjük a legalaposabban. Így Dél-Mezopotámia történetét a 4. évezred második felében uruki kultúrának nevezhetjük.

A 4. évezred második felében elvált egymástól Észak- és Dél-Mezopotámia fejlődése. Északon, ahol a következő mintegy másfél évezrednyi időszak jellegzetes lelőhelyei Tepe-Gavra és Ninive voltak, az öntözéses földművelés kialakításának technikai nehézségei - a víz kiemelését nem tudták megoldani - folytán a földművelés megmaradt az eső biztosította keretek között, vagyis stagnált, és a gazdasági élet más ágai kerültek előtérbe, részben bizonyos állattenyésztés, főként azonban a kedvező földrajzi helyzet hatására a közvetítő kereskedelem. Észak-Mezopotámián át vezetett minden fontos útvonal közvetlenül az Örmény hegyvidék felől, távolabbról azonban a Kaszpi-tenger keleti partján, a Zagrosz-hegységen, illetve nyugaton a Taurus hegyeiben fekvő fémlelőhelyek felől. Észak-Mezopotámia tehát a rajta át vezető kereskedelmi utakból gazdagodott, még ha saját termékeit (követ, ólmot) is cserélte. E területnek azonban a 4. évezred közepén kezdődő időszak gazdasági fejlődésében csak másodlagos szerep jutott, így jelentősége is nagymértékben csökkent.

A 4. évezred közepén Dél-Mezopotámia az egyetemes emberi társadalom fejlődésének élvonalába került, az Uruk-kultúra ennek első jele volt. Az Ubaid-kor anyagi kultúráját fejlettségben Uruk körülbelül a VI. archaikus ásatási rétegben hagyja el. (Urukban összesen tizenhét archaikus réteget különböztetünk meg, a XVIII. a legkorábbi, az I. a 3. évezred elejének korába esik.) Eddig - és ezen a ponton - a termelőerők fejlettsége a falusi települések fejlettségének felelt meg. Erre vonatkozóan fontos forrásunk a sumer nyelvbe átkerült presumer jövevényszavak néhány csoportja: az átvett szavak azt az állapotot tükrözik, amelyben a sumerek a dél-mezopotámiai kultúrát megismerték. A presumer jövevényszavak egy része a mezőgazdaság szókinccse: "eke"; "vetőbarázda"; "szántó paraszt"; "tönköly"; "tönkölysör"; "datolyapálma"; "datolya"; "datolyafürt". Az eke feltalálása a 4. évezred elejéhez fűződik. A sumer mitológia később ősi hagyományokat dolgozott fel, s e kor emlékeit őrizte meg, amikor különböző mítoszokban a mezőgazdasági szerszámok (eke, kapa, balta) és a növényi kultúrák (gabona), valamint a szarvasmarha- és juhásztartás égi eredetét hirdette; e kor, az antropomorf istenek megjelenésének is kora, ajándékozta meg az embereket a civilizáció termelőeszközeivel.

A 4. évezred második felében "találták fel" Dél-Mezopotámiában a csatornázást. Indítékul valószínűleg az Eufrátesz elhagyott medrei és holtágai szolgálhattak, az első csatornák ezeken legfeljebb igazítottak. A dél-mezopotámiai csatornarendszer a 2. évezred elejéig épült, északabbra azonban - Babilon magasságában, Közép-Mezopotámiában - a csatornahálózat bővítése minden központi hatalom legfontosabb feladata maradt, s új területeket különösen északon csak új csatornák építésével kapcsolhattak be a földművelésbe. A csatornarendszer - az Eufrátesz hat "folyójából" kiindulón - behálózta az egész Országot (sumerül "folyó" és "csatorna" egy szó). Az áradások vizére alapított földművelés Mezopotámia viszonyai között kezdetleges volt: részben azért, mert a talaj összetétele a víz szintjének szabályozását kívánta meg, részben pedig azért, mert az Eufrátesz - vízbősége és színtingadozása folytán - tulajdonképpen el is pusztította a növényzetet és a kultúrtaajt. A víz a mitológiában pusztító, romboló princípium. A csatornázás, mely nem csupán vízvezető árokrendszert, de gátakat és zsilipeket is jelentett, szabályozta a víz szintjét, lehetővé tette a víznek a gyökérzethez való eljuttatását, vagyis mindenekelőtt biztonságossá tette a termelést. Ezen túl is: magas termékenységet teremtett, megváltoztatta a gabonafajták biológiai tulajdonságait - az Európában elterjedt kultúrnövények többségének házasítása itt fejeződött be (pl. hatsoros árpa) - és a talaj kémiai összetételét is.

A mezőgazdaság fejlődése az Uruk-kultúrában kezdődött; a növénytermelést az állattartás (szarvasmarha, juh) egészítette ki. A mezőgazdaság gyorsütemű fejlődése a munkamegosztás fejlődését - foglalkozások kialakulását - is kiváltotta, s ezáltal néhány korábbi falutelepülés elérte a városias szervezettségi fokot.

Uruk társadalmi képét a város települési formája mutatja. A 4. évezred közepe táján, a VI. ásatási rétegben a későbbi templomnegyed, az Eanna (An és Innin istenek székhelye) már fallal is elkülönül a város többi részétől, a következő, V. rétegben az első templom is megjelenik, hatalmas mérete (75×29 méter) a termékenységi kultusz nagy jelentőségét és a földművelést irányító réteg (a későbbi papság) vezető szerepét mutatja. A presumer eredetű jövevényszavak között megtaláljuk az "úr" jelentésű szót is, ez a sumerben mind a királyt, mind a főpapot jelölte; ugyancsak presumer eredetű a "követ, hírnök" jelentésű szó. Vagyis kialakulóban volt a kezdetleges államszervezet. Uruk tehát a 4. évezred második felében már városnak tekintendő, mind kiterjedését, mind munkamegosztási szintjét illetően; a társadalmi termelés adott fokán lehetséges területi munkamegosztást is megvalósította, a termékcserét a környező területekkel, de mindenesetre már fejlett társadalmi munkamegosztást mutat. A várost termelőegységként épp az utóbbi jellemzi. Uruk - a város - kétségtelenül önálló politikai-jogi egység is volt.

Az őssumer kor

A sumerek néhány hullámban, fokozatosan érkezhettek Mezopotámia területére az Uruk-kultúra időszakában. Eredetükről semmi biztosat nem tudunk, eredethagyományt nem őriztek meg, az Ország lakóinak tartották magukat. Valószínű legfeljebb annyi, hogy tengeri úton érkeztek, a Perzsa-öböl felől: a már jellegzetes sumer kultúra dél-északi irányban terjedt el. A sumerek korábban feltételezett hegyvidéki eredete tévedés. Antropológiailag a sumerek ugyanúgy keverék típust képviselnek, mint a protoakkádok. Nyelvük önmagában áll, rokonok nélkül; az eddigi rokonítási kísérletek a kártékony dilettantizmus határán, vagy éppen azon túl

mozognak. (Így a magyar nyelvvel való egybevetés is.) Amit a 3. évezredi dél-mezopotámiai kultúrában jellegzetesen sumernek minősíthetünk, mind itt fejlődött ki Ubaid- és Uruk-kori előzményekből. A sumer nép és kultúra tehát történetileg nézve teljes egészében Dél-Mezopotámiához kötött; az eredetkutatás ebben az esetben is értelmetlen.

Az Uruk-kultúra valószínűleg fokozatosan sumerizálódott; a sumerek beépültek a már kialakult termelési viszonyokba, de az ő nyelvük vált Dél-Mezopotámia beszélt nyelvévé. Ugyanakkor átvették a presumer lakosságtól a folyó- és helyneveket - ezek némelyikét átértelmezték sumerre is, pl. a sumer uru, "város" szó változataival Uruk és Eridu nevét is (előbbi "Város", utóbbit "a szép város" jelentéssel) -; átvették a termékenységkultusz jelképeinek nevét, a kialakult istenfogalomnak megfelelően istennek minősítve e jelképeket (Innin = "a nád úrnője", de sumerül "az ég istene"). Az őssumer kultúra tehát a dél-mezopotámiai örökség sumerizálása.

A 4. évezred vége, amit őssumer kornak nevezhetünk, a termelőerők gyors fejlődését hozta. Erre vonatkozóan legfontosabb forrásunk az e korban, Uruk IVa rétegében megjelenő írás. Az Uruk IVa írás kép alakú jelei pontos képet adnak a kor termelőeszközeiről. Valamivel későbbiek a IIIb réteg táblái, amelyekhez hasonlók északabbról, Dzsemdet-Naszr egykorú rétegeiből is előkerültek (régebben Dzsemdet-Naszr e rétegét önálló történeti periódusként volt szokás elkülöníteni, valójában azonban csupán az őssumer kor egyik szakasza).

Az Uruk III/II-, Dzsemdet-Naszr-táblák nyelve biztosan azonosítható a sumerrel (az írás fonetikus: néhány nyelvtani elemet is jelöl), így a segítségével rögzített jegyzékek szókészlete is a történeti forrásokat gyarapíthatja. Az, hogy az írás - az irányító bürokrácia segédeszköze - az állami életben megjelent, önmagában is az őssumer kor termelési viszonyainak fejlődésére vall.

Az írást - mondhatjuk - nem feltalálták: kialakult. Fejlődése valószínűleg a mezolitikum emlékeztető képjeleiig nyúlik vissza. Fejlődésének lényege az, hogy a rögzített képjelhez egy adott hangsor kapcsolódik, majd a jel - eredeti "jelentésétől" függetlenül - e hangsor felidéző eszköze lesz, a hangsor (hangkapcsolat, hang) pedig bármely nyelv adott hangsorát rögzítheti, e hangsor jelentésétől függetlenül. Az írás fonetizálódásának tehát fő eszköze az, ha más nyelvet próbálnak meg rögzíteni a jeleivel. A sumer írás jeleihez fűződő hangsorok csak kis részben jelentik sumerül azt a tárgyat, amit a kép maga ábrázol. Ebből következik, hogy a sumer írás előzményét, az emlékeztető képjelek Uruk IVa rétegében is megfigyelhető rendszerét nem sumer nyelvű nép alakította ki. De mint minden mást, amit Dél-Mezopotámia lakosaitól átvettek, a sumerek ezt is korábban ismeretlen tökélyre fejlesztették.

Az Uruk IVa rétegében talált több száz tábla összesen mintegy kétezer írásjelet használ. A jelek száma később fokozatosan csökken ugyan, mégis mintegy 500 jel az ékírás többé-kevésbé állandóan használt készletébe tartozik. Ez az írás - mind a sumer, mind az akkád nyelv jelölésére - hangírás: jelei egy-egy szó vagy szótag hangsorát, néhány jel pedig a magánhangzókat rögzítik. A jeleknek a különböző eredetű szójelentések maradványaként több olvasata is lehetséges (polifónia). Az olvasás megkönnyítésére ún. determinatívumokat használtak: valamely fogalomkörre (ország; folyó; női név; fatárgy; stb.) utaló jelet; továbbá a szójelek egy részét szótagolva is rögzítő fonetikus kiegészítéseket. A jeleket puha agyagba hegyes íróvesszővel nyomták, a sorok balról jobbra haladnak; a jelelemek ék alakú formája nyomán kapta

az írás a Kr. u. XVIII. században az "ékírás" nevet. Valószínű, hogy az Uruk IVa réteg írásának előzményei is voltak, ilyen emlék azonban mindeddig nem került elő.

Az őssumer korban az öntözés és csatornázás az egész mezőgazdaságban elterjedt. A "kert" szó jele: növény, csatorna mellett. A növényi kultúrák közül gyakori a tönköly, búza, árpa jele; találkozunk a sör és a kenyér jelével, megjelenik a datolya és a szőlő. Az állatok közül előfordulnak: szarvasmarha, tehén, borjú, bivaly, sertés. Az állattartás istállózó volt; a tejet egy kanna rajza jelöli (fejés!). A legfontosabb haszonállat a juh lehetett; több mint harminc jel különbözteti meg a juhajtákat, -nemeket, -életkorokat. A halászat (halfajták, háló) ugyanilyen fontos. Az "enni" szónak két jele ismeretes: száj és gabona, száj és hal rajza - ez a két legfontosabb táplálékot határozza meg. A szerszámok közül jelként szerepel: ásó, eke, fűrész, balta, kés; a fegyverek közül: tör, íj, nyíl. A szállítóeszközök közül több fajta hajó, négykerekű szekér és szán rajzával találkozunk. A fémek jele ritka; a réz jele a szállításhoz szokásos tömb formát mutatja. A "ház" jelentésű jelek részben kő- vagy agyagtégla, részben nád építkezésre vallanak. A termelési viszonyokra utal a pecséthenger széleskörű használata: ez mindig a magántulajdont jelezte. A földhasználat magánjellegű lehetett, de kialakulóban voltak a nagy birtoktestekből álló templomgazdaságok is. Az írásos emlékek feltehetően utóbbiak igazgatását könnyítették meg.

A települések szervezetének nemzetségi eredetét jelzi, hogy az önigazgatás vezető testülete az "atyák" nevet viselte. A város azonban a nemzetséghez való tartozás kritériumának helyére a helyhez való tartozás kritériumát állította polgárjogi viszonylatban: az urbanizálódás, a társadalmi munkamegosztás a vérségi kötelékek jogi következményét háttérbe szorította. Egy város lakója - "a város fia". A társadalmi munkamegosztás fejlettségét az önálló foglalkozásként elkülönült kézművességek helyzetéből ítéltük meg. A kézművesek külön szervezetben dolgoztak, volt előjárójuk ("nagy kovács"). A presumer nyelvből átvett "úr" (en) szó mellett megjelent a katonai vezető sumer elnevezése ("nagy ember", lugal). Gyakori a "főpap" értelmű szó is. Az őssumer kor társadalma tehát városias szervezetszerű, korai osztálytársadalom volt. Az állam - e legprimitívebb formájában - a közösség (város) egészének összefogó, munkát szervező és vezető, egyben pedig kultikus szervezete volt.

A mezopotámiai történelem kronológiai rendszere

A mezopotámiai kronológia fő forrásai a királylisták, melyek a királyok neve mellett uralkodásuk időtartamát is feltüntetik; e listák azonban nem folyamatosak, s ez bizonytalanná teszi a számítást. Az 1. évezred dátumait az asszír eponymos-jegyzékek segítségével biztosan meg lehet állapítani, minthogy utóbbiak említik 763. június 15. napfogyatkozását. A 2. évezred utolsó harmadában a királylisták alapján még néhány évnapi eltérés pontossággal állapíthatók meg a dátumok. Ezt az időpontot megelőzően azonban egyértelmű abszolút kronológiai átszámítási rendszert még nem sikerült kidolgozni. A mezopotámiai kronológia kulcskérdése jelenleg az ún. óbabiloni kor datálása. Az egykorú csillagászati feljegyzések adatainak átszámítása nem vezetett egyértelmű eredményre. A legvalószínűbb számítások szerint a kor legjelentősebb uralkodója, a babiloni Hammurápi vagy 1792 és 1750, vagy 1728 és 1686 között uralkodott. A két dátum közül egyelőre nem lehet biztosan választani; alább minden kronológiai adat kiindulópontja az előbbi (1792-1750) időintervallum lesz, az ún.

"középső kronológia". A 3-2. évezredre vonatkozó, régészeti becslésből vagy a történeti hagyományból nyert adatok számos ellentmondást tartalmaznak, s a különböző számítások eredményei jelentősen eltérnek egymástól.

A sumérok

A sumérok egyszerűen "Kalam"-nak (Bőség Kapuja vagy a Szeretett) nevezték országukat, Dél-Mezopotámiát. Dél-Mezopotámiát az akkádok "Kenger"-nek illetve: "ke-en-ge-ra, ki-en-gi (-r), ki-en-gir"-nek hívták (nemes föld). Az akkádok lakta észak-mezopotámiai területek sumér neve Kiuri volt (Barbár föld), későbbi korokban már Akkádnak hívták.

Héber nyelven a Bibliában Sineárnak, illetve Szineárnak említik Babilónia régi területét. Ábrahám Ur sumér városból származott (más források szerint Babilonból), mindenesetre Ur főistene Nanna, akkádul Szín volt. Talán innen ered Sumér héber elnevezése.

A civilizáció hajnalán, a termékeny félhold vidékén, a Perzsa-öböl mentén egy népcsoport jelent meg. Hogy pontosan mikor, arról megoszlanak a vélemények. Valamikor i.e. 6000 - i.e. 4000-re tehető a letelepedésük. Vannak akik szerint ennél jóval korábban mások szerint még ennél is később érkeztek a vidékre. Bár azt szokták mondani a sumér ismeretterjesztő könyvek, hogy a suméroknak nincs teremteseposzuk, ez így nem igaz. Van teremtestörténetük, ami a babiloni időkben tovább formálódott, végül bekerült a Genesis első részeibe. A sumérok teremtestörténete szerint a fény a fényből, a sötétség a sötétségből jött létre, majd a név (az ige?) megalkotta a sorsot, megszülettek az istenek, Inanna anyaistenő leszállt a földre (termékenység), végül Enki, a Teremtő Isten megteremtette az embert. (Enki és Ninmah). A sumér irodalomban - és később az akkádban sem - semmilyen történet nem utal arra, hogy a sumérok máshonnan vándoroltak volna Mezopotámiába. Mítoszaikban azt mondják, ott teremtette meg őket Enki az agyagból. A Bábel torony legendája, a nyelvek összezavarásának helye végsősoron arról beszél, hogy egynyelvű népesség élt ott sokáig és pedig azok, akik a tornyot (tornyokat) építették. Hogy az édenben tehát a síkságon teremtették az embert, erre számtalan sumér irodalmi példa van.

A sumérok nem voltak rokonságban az ott élő sémi népekkel (akkádok, héber törzsek, aramiták). Az a fejlődési fok, amit a sumérok felmutatnak a legkorábbi időkben ezen a tájon, előzmények nélküli Mezopotámiában; ez bizonyítja, hogy több fejlődési fokon (politikai, társadalmi, gazdasági) átestek már valahol az őshazájukban. A sumérok közelebbről soha nem határozták meg honnan jöttek, ami különösen azért érdekes, mert a hagyománymentés és emlékéllítés egész kultúrájukat áthatotta. Mítoszaikban él a legendás Dilmun vagy Tilmun (akkád nevén) szigete, de egyébként csak a tenger felé intettek, ha az őshaza került szóba. Hisz a sumérok hajós nép voltak, számukra nem a távoli, elérhetetlen hely volt az a kis sziget. Ősi, mély félelem élt bennük a természeti katasztrófáktól. A természet könyörtelensége és mostohasága komor érzésvilágot alakított ki bennük. A természet szépségébe való gyönyörködés csak mint valami távoli emlék élt tudatukban, hiszen új lakóhelyük Dél-Mezopotámiában sivár és kietlen volt az elveszett paradicsomhoz képest.

Ezekből az ellentmondó költeményekből is kitűnik, hogy generációk sora után a sumérok eredetük földrajzi helyét elfelejtették, hagyományaikban azonban megmaradt egy boldogabb kor emléke. Dilmun/Tilmun Országáról nehéz eldönteni, hogy sziget

volt-e vagy sem. Mégis többen azon a véleményen vannak, hogy sziget volt. Dilmun leírása a bibliai Paradicsom elképzelés alapját szolgáltatta.

Az akkádok és utódaik sokáig megőrizték a sumér nyelvet és még azután is használták hivatalos nyelvként, hogy holt nyelvvé vált. Valaminek a sumér eredete mindig meggyőző erővel bírt a feketefejűek (akkádok) népére. Mintha sznob áhítattal közelítettek volna a sumér kultúrához. Ne feledjük az akkádok Sumért "Nemesföld"-nek (Kenger) nevezték, míg a sumérok nemes egyszerűséggel "Országnak" (Kalam) hívták hazájukat. Mindenesetre később ez a csodálat nem akadályozta őket abban, hogy elfoglalják Sumért.

Az Ország népe mikor megérkezett az új hazába, az Eufrátesz torkolatvidékére, mocsaras, vizenyős területet talált, tengeröbolszerű benyílókkal a szárazföldre, így történhetett, hogy a sumér városok közül nem egy úgy emlékezett meg magáról, mint tengeri kikötő. (Geológiai feltételezés, hogy mintegy 6000 éve a deltavidék kis szilárdságú földrétege beroskadt a Perzsa-öböl vízébe, ugyanakkor hosszú kilométereken át tengeröböl-szerű benyíló keletkeztek.) Lecsapolták a mocsarakat és élhető körülményeket teremtettek, megalapították első városukat Eridut az Újhold-öböl mentén. (Eridu ma 100 km-re van a tengertől, mert a folyók hordaléka feltöltötte a deltát.) A város nevének egyik lehetséges jelentése: (töltéssel) "Körülkerített Szent Hely" (menedék). Másik lehetséges neve, azt a legendát támasztja alá, mely szerint Eridu a sumérok, sőt a Föld első városa. Amennyiben iri, eri, uru = város du = nemz, szül, létrehoz, Eridu jelentése lehet "szülőváros". Mesterségesen kialakított dombra épült város volt, körbefogva csatornával, védőgáttal. A város ősiségét az archeológiai ásatások is alátámasztották. Eridu után további városállamokat alapítottak. (Városállamokról részletesen lásd a lapon lejjebb.) Például Urt, alig 15 km-re Eridutól. Eridu falait Agadei Sarrukin leromboltatta (i.e.2300 körül), ezzel megszűnt politikai önállósága, a vezető szerepet Ur vette át. (Urban született a zsidóknál és araboknál egyaránt ősatyaként tisztelt Ábrahám. Innen költözött a család Háránba. Háránból hívta el az Úr Kánaán földjére. De ez már egy másik történet.)

A sumérok alkatilag középmagas, masszív felépítésű, rövid, kerek koponyájú, nagy, egyenes orrú, fehér bőrű, nagyszemű emberek voltak. Szemük színe gyakran világos (kék, szürke stb.). Jellegzetes alkatuk, kopaszra borotvált fejük világosan megkülönböztette őket a sémi népektől, akik hosszú hajuk és göndör szakálluk miatt magukat "feketefejűeknek" nevezik.

A suméroknak köszönhetjük az első írásrendszert, a kocsikereket (tömör korongból készültek, melyekkel a tengely is együtt forgott), a sört, a kör 360 fokra osztását, a szögszámítást, a naptárt, az idő hónap és nap beosztását, az első mértékeket, a civilizált világban ők vetették meg a csillagászat alapjait, és később magas fokra fejlesztették, ismerték és használták a helyi érték fogalmát, a matematikát, algebrát, a varázslás és mágia alapelveit.

Nyelvük egyetlen ma ismert nyelvhez sem hasonlít. Legrégibb írásrendszerüket a mai napig nem sikerült megfejteni. Az akkád hódítások idejére (i.e. 2300-tól) már több fejlődési fokozaton átesett az írásuk. Ennek az újabb írásnak a megfejtésében nagy segítségre voltak a kétnyelvű, akkád-sumér táblák. Ezekből a táblákból a mai napig több százezer még lefordításra vár.

A városállamok kora

A 3. évezred első fele Dél-Mezopotámiában a csatornázó-öntözéses gazdálkodás teljes kifejlődésének és virágzásának időszaka volt. Az Ország egész területe lényegében egységesen fejlődött, és azonos szintre érkezett el az időszak végén. A hasonló fejlettségű tájegységek önálló politikai egységekbe tömörültek, városállamokba, amelyek mindegyike egy-egy csatornát vagy csatornaszakaszt tartott fenn, s a politikai funkciókat is egyesítő, de főként gazdasági szervező város fennhatósága alatt állt. A dél-mezopotámiai csatornarendszer sajátossága folytán - ti. a csatornák, folyamágak észak-déli irányban szelik át az alföldet - minden város létérdeke volt, hogy minél nagyobb csatornaszakasz fölött rendelkezzen. Ezért e kor politikai története nem egyéb, mint a különböző városállamok küzdelme az egyeduralomért, idegen területek meghódításáért. A dél-mezopotámiai alföld zárt gazdasági egység: lakossága e korban lényegében sumer volt; a politikai szétagoltság ellenére is e két tényező hatása alatt élt elevenen az Ország egységének tudata, s jött létre Sumer egységes kultúrája: irodalma, művészete, mítoszai, vallása.

Uruk és Kis "mitikus" királyai

A 3. évezred elején Dél-Mezopotámia gazdasági-politikai életének erővonalai két pontban találkoztak. Uruk volt a legnagyobb déli város, Kis pedig az északi - már a protoakkádok lakta közép-mezopotámiai zónával érintkező - terület központja. Egy ideig Uruk tartotta kezében a déli és keleti kereskedelmet (a Perzsa-öböl keleti és nyugati partján fekvő országokkal, illetve a Zagrosz-hegységgel), Kis viszont a fém beszerzése miatt fontos északi útvonalak ellenőrzője volt.

A korszak politikai változásainak fontos forrása a sumer királylista, melyet 2100 táján Urukban állítottak össze - később még többször kiegészítették -, és pedig úgy, hogy a városok történeti hagyományaiban szereplő királyneveket és dinasztiákat egymás után sorolták. E sorrend fiktív, a párhuzamosság azonban helyreállítható, és így - kellő kritikával használva - e királylista támpontokat nyújthat a történeti rekonstrukcióhoz. Ugyancsak fontos forrás a sumer mitológia. A szövegeket magukat csupán a 2. évezred elején jegyezték le, szóbeli hagyományozásuk azonban a 3. évezred első felébe nyúlik vissza, a mítoszok többsége a városállamok korát tükrözi. Változatlanul fontos történeti forráscsoportot jelentenek a sumer nyelv jövevényszavai; az átadó nyelvek közül ekkor már legnagyobb jelentősége a protoakkádnak volt. Végül, a legfontosabb forráscsoportot az egykorú okmányok és a korszak végén megjelenő történeti feliratok jelentik.

Uruk egyik korai királyához, Enmerkarhoz egy jellegzetes mítosz fűződik: Dél-Mezopotámia gazdasági helyzetének leghűségesebb tükre. E mítosz szerint Enmerkar a távoli Aratta urától - a Zagrosz-hegység lakóitól - aranyat, ezüstöt és drágakövet kíván. Aratta ura ismételten elutasítja Enmerkar követét, egészen addig, amíg a Sumer esőisten meg nem mutat neki egy uruki búzakalászt. Végülis Aratta ura rendszeresen ajándékoz Uruknak nemesfémeket, építőkövet és drágakövet; Enmerkar pedig rendszeresen ajándékoz Arattának gabonát. A hosszú mitikus eposz háttérében a Dél-Mezopotámia és a Zagrosz-hegység között kialakult termékcseré (ajándékozás = termékcseré) áll. Sumer a kialakuló elő-ázsiai területi munkamegosztásban gabonatermelőként vett részt, és gabonafölöslege hosszú időre biztosította számára a vezető szerepet.

Észak felől, a protoakkádok közvetítésével érkezett Dél-Mezopotámiába a réz és a bronz (réz és ón ötvözet); protoakkád jövevényszó jelöli a sumer nyelvben a "hagyma", "cédrus", "ciprus", "puszpáng", "tölgy", "fenyő" szavakat, ami a kereskedelmi kapcsolatok irányát is jelzi. Ugyancsak protoakkád eredetű az "ár" (= "rögzített érték") szó is a sumerben.

Kis város lakosságában valószínűleg már jelentős hányadot tettek ki a protoakkádok. Kis királyai már viszonylag fejlett osztályállamban uralkodhattak. A város ásatásai a királyi palota elkülönültségét és fejlett védelmi rendszerét mutatják. A király itt világi hatalmasság volt, közvetlen papi funkciók nélkül. A társadalmi függőség két formáját ismerték; az "alávetett" szó később a rabszolga jelölésére szolgált - ebben a jelentésben vette át a protoakkádból a sumer nyelv is; egy sajátos kifejezés pedig - muska'inum, illetve muskénium akkádul, maska'en sumerül - a palotához nem személyében, hanem gazdaságilag kötött személyt jelölte. Mindkét szó már korán átkerült a sumerbe is, bizonyítva a korai sumer-akkád érintkezéseket.

Kis uralkodói közül többről jegyzi meg a királylista, hogy külföldön hódítottak. Etanáról később, a 19-18. században egy akkád nyelvű eposz is keletkezett. Kis hódításai alatt valószínűleg inkább kereskedelmi kapcsolatok felvételét kell értenünk. Mind Uruk, mind Kis a külkereskedelem biztosítására törekedett. A királylista az egyik uruki királyról is megjegyzi, hogy "alászállt a tengerbe, fölemelkedett a hegyekbe" - ez a Perzsa-öböl és a Zagrosz-hegység országaival kiépített kapcsolatokra vonatkozik.

Kis és Uruk mitikus hagyománya e kor királyainak tulajdonítja a város falainak felépítését. E hagyományt az ásatások más városokkal kapcsolatban is igazolták. A 29-28. század táján Dél-Mezopotámia jelentősebb városai mind falat építettek a lakott területek köré, sőt a fontosabb mezőgazdasági területeket is fallal vették körül. Uruk falainak hossza csaknem tíz kilométer volt; a védelem céljait mintegy kilencszáz, félkör alakú bástya szolgált. A körülfalazott terület egyharmada gazdasági rendeltetésű volt: Innin istennő kertje. E falak a városállamok egymás elleni harcai során, védekezésül készültek. A városállamok már hadsereget is tartottak; ennek létszáma ugyan nem volt jelentős - az epikus hagyomány adatai alapján legfeljebb egy-kétszáz fő lehetett Urukban -, arra azonban alkalmas volt, hogy a szükség esetén mozgósított lakossággal együtt biztosítsa a védelmet, vagy támadjon, sőt talán, hogy kereskedelmi utazások fedezetéül is szolgált.

Kis és Uruk küzdelmét egy rövid eposz örökölte meg, ebben Kis királyának seregei Uruk alá vonulnak, Uruk királya, Gilgames azonban megvédi a várost. Az eposzban említett kisi királynak már felirata is ismeretes - ez a legkorábbi sumer királyfelirat -, a szereplők tehát történeti személyek, az epikus helyzet pedig legalábbis tipikus volt e korban. Gilgames Uruk királyaként a 28. század táján a várost jól erősített és jelentős erőforrások fölött rendelkező központtá tette. Alakját később isteni tiszteletben részesítették, és egy sor mítoszt kapcsoltak hozzá (küzdelem az égi bikával, hadjárat a cédrushegyre stb.). E mítoszok önálló feldolgozása volt a 19-18. században keletkezett akkád nyelvű Gilgames-eposz, mely később egész Elő-Ázsiában elterjedt. A sumer kiséposzokban Gilgames a városa dicsőségéért és virágzásáért küzdő király; az akkád eposz inkább a hős személyes sorsának kulcskérdéseit állítja előtérbe.

A városállamok mindegyike egy-egy kisebb terület korábbi faluközösségeiből szerveződött. A faluközösségek politikai szervezete az öngazgatás demokratikus formáját jelentette. A katonai vezetőből (lugal) fokozatosan király lett; Dél-Mezopotámiában bizonyos mértékig összefonódott a lugal tisztsége a korábban ismert gazdasági-kultikus "úr" (sumerül en, később enszi) funkcióval. Ahogy erősödött az uralkodó anyagi hatalma, ahogy növekedett az általa kisajátított földbirtok, úgy szorult egyre inkább háttérbe a demokratikus öngazgatás. E primitív demokrácia legfőbb szerve a fegyverbíró férfiak (sumerül: gurus) összességét egyesítő népgyűlés volt. A népgyűlés, mint ezt a Gilgames-eposz sumer előzményei is mutatják, a városállamok korában még tényleges hatalom volt, a háborút például ő határozhatta el. Később már csak tanácsadási joggal rendelkezett, és a 2. évezred első fele óta legfeljebb a városi polgárokért való egyetemleges felelősség szerveként maradt fenn, a királyi hatalom alá rendelve.

Ur az I. dinasztia korában

A 27. század táján Kis elveszítette tényleges politikai-gazdasági vezető szerepét, valószínűleg annak kapcsán, hogy a városállamok külföldi kapcsolataiban egyre fontosabb szerep jutott a Perzsa-öböl vízi útvonalának, valamint az Eufrátesz középső szakaszán épült, s a folyó mellett könnyen, veszélytelenül megközelíthető Mari városnak. Dél-Mezopotámia északi kapcsolatai egy időre háttérbe szorultak, talán a Zagrosz-hegység önálló politikai alakulatainak (Elam) fokozatos megerősödése és terjeszkedése miatt is. Helyettük a Perzsa-öböl országai és a Szíria felől elérhető nyugati területek váltak Dél-Mezopotámia partnereivé. Mindenesetre Kis egykori befolyását őrizte a "Kis királya" cím, mely az egész Dél-Mezopotámia fölötti uralom birtokosát illette. Ilyen uralkodó lehetett egy ismeretlen város királya, Meszalim is, aki saját feliratából is (ld. ÓKTCh 88. oldal), történeti utalásokból is ismert, mint külső döntőbíró két dél-mezopotámiai város, Lagas és Umma határviszályában.

Kedvező fekvése folytán tett szert nagy jelentőségére Ur város. A Perzsa-öböl legkedvezőbb kikötője volt az övé, így a tengeri úton érkező nyersanyag - drága- és féldrágakő, kagyló, nemesfém, kő - kereskedelmét hosszú időre magához tudta ragadni. Ur már nemcsak gabonát exportált, hanem a sumer kézművesség termékeit is. A nagy jelentőségű gyapjufeldolgozás nyersanyaga helyi termék volt, Ur azonban - Mezopotámia történetében először - import nyersanyag (fémek, kő) export célokra való feldolgozását is megszervezte. Ettől kezdve Dél-Mezopotámia még intenzívebb külkereskedelemre törekedett, hogy kézművessége számára részben nyersanyagpiacot, részben késztermék felvevő piacot biztosítson.

Ur I. dinasztiája a sumer királylistában szerepel. Az ásatások napvilágra hozták a város 27-26. századi rétegeit. A templomnegyed mellett egy kb. 1800 egyszerű sírt tartalmazó temetőt tártak fel. A temető nagysága, a lakónegyed kiterjedése, valamint egyéb adatok alapján Ur e korban néhány tízezer főnyi lakossággal rendelkezett. A legértékesebb leletegyüttest királysíroknak szokták nevezni: 16 aknasír, mindegyikben gazdag mellékletek művészi nemesfém- és drágakőtárgyakkal, kagyló- és lazúrkő intarziákkal. Ez Mezopotámia legnagyobb kincslelete. A három legkorábbi királysírban emberáldozat (temetkezési szertartás) maradványai kerültek elő, közülük a legnagyobbikban 74 - többségében nő - halott csontváza. A temetkezési emberáldozat egyébként ismeretlen volt Mezopotámiában, s e kivételes előfordulását még nem sikerült kielégítően magyarázni.

Lagas a 26-24. században

A sumer királylista Lagas várost nem említi, valószínűleg Uruk-párti elfogultságból. E hallgatás ellenére is a városállamok korának egyik legfontosabb - és szerencsés leletek folytán a legalaposabban ismert - állama Lagas volt. Történetének ezen időszakát I. dinasztiának nevezhetjük. Lagas állam Sumer egyik legjelentősebb csatornája mellett feküdt; területe - legnagyobb kiterjedése idején - elérte az 1000-2000 km²-t, lakossága a százezer főt.

Lagasnak mintegy 45 kilométeres közös határa volt északnyugati szomszédjával, Umma városállammal; vizet részben közös csatornaág révén kaptak. Umma és Lagas megerősödése egyaránt a 26. század táján kezdődött; terjeszkedésük során mindkét város meg akarta szerezni a közös csatorna körzetét. Az eseményekről - bár egyoldalú beállításban - a lagasi királyfeliratokból, e műfaj és a sumer nyelv első nagyobb terjedelmű emlékeiből értesülünk. Umma és Lagas seregei (könnyű- és nehézfégyverzetű osztagok, harci szekerek) kölcsönösen betörték egymás területére, letarolták a vetést, Umma elrombolta Lagas csatorna-töltéseit, feldúlták egymás épületeit stb. Umma és Lagas viszánya tipikus volt e korban; a hódítások - az egyesítés erőszak útján való megkísérlése - óhatatlanul is tönkretették a csatornarendszer egy részét, s így közvetve az alluviális talajt.

Lagas sikerei a 25. század elején Eannatum nevéhez fűződnek, aki előtt Umma leverésével megnyílt az út távolabbi hódítások felé is; Kis királyának nevezte magát, és Umma, Uruk, sőt Elam és Mari meghódításával dicsekedett. A mezopotámiai királyfeliratok nyelvezetének e fordulata távolabbi területeknél legfeljebb egyszeri adófizetést jelent; mindenesetre Eannatum (akinek seregét a feliratos Keselyű-sztélé képei mutatják) jelentékenyen kitágította a sumer városállamok politikai-katonai horizontját. A 25. században a termelőerők fejlettsége már szükségessé tette az egész Dél-Mezopotámiát felölelő egységes piac politikai egyesítését is.

A 25-24. század fordulója az egység megteremtésének különböző kísérleteit mutatta fel, részben városok közti szövetségek formájában, részben hódításként. A termelés gyorsütemű bővülése és az egységes piac megteremtésének kísérleteivel kapcsolatos katonai feladatok összehatásukban az egyes városállamokon belül a királyi hatalom nagymérvű megerősödését és a vagyoni koncentrációt eredményezték. A természetbeni adók egy részét pénzbeli adó váltotta fel (ezüst = "pénz"), ami az önellátó gazdálkodás bomlásának és tudatos bomlasztásának folyamatát tükrözte, s ugyanakkor lehetővé tette a nagyobb vagyongyűjtést. Helyenként azonban már káros következményekkel járt: a lakosság elszegényedését vonta maga után (ha kevés a forgalomban lévő pénz, akkor a pénznek mint árunak aránytalanul magas lesz az értéke). A pénzt itt és alább közgazdasági fogalomként említjük; a pénzürmét az ókori Mezopotámiában nem ismerték.

A 24. század elején Lagasban egy uralkodó, Urukagina átfogó államreformmal akarta megváltoztatni e komplex folyamatot. Reformintézkedéseit tartalmazó felirata az intézkedések céljaként hatásosan az özvegyek és árvák védelmét jelöli meg, ami azért több, mint propaganda. A "szabadság" szót (amargi, "visszatérés az anyához") ő használta először. A felirat első része a régi helyzetet jellemzi. E helyzet leglényegesebb vonása az, hogy az előző uralkodók a szükséges anyagi erőforrásokat egyenesadók és - részben - birtok-kisajátítás útján akarták biztosítani. Adószedők voltak az egész országban mindenütt, s a hajósok, a számár- és juhásztorok, a

halászok a termelt javak nagy részét adták át e királyi biztosoknak. A templomgazdaság alkalmazásában álló bér munkás-kistermelőktől pénzbeni adót követelt a király, ugyanakkor gabona és kézműves termékek beszolgáltatását is megkívánta. Urukagina mindezt megszüntette: eltávolította a királyi biztosokat, visszaadta a templomgazdaság korábban kisajátított földjeit, megszüntette a pénzbeni adót, leszállította az adó- és illetéktételeket (azokat is, melyeket - mint például a temetési illetéket - a papságnak fizettek), megvédte a kistermelők földtulajdon- vagy földhasználati jogát, eltörölte a fennálló adósságokat, rendezte több bér munkás-kategória bérét. Uralkodása első két évében - a reformot trónra lépése után hozta! - a lagasi gazdasági okmányok a gabonafejadag észrevehető emelkedését mutatják, különösen az alacsony tételeknél, ami arra vall, hogy az intézkedéseknek legalábbis egy része életbe lépett.

Reformjai egészében véve az önálló termelőegységek megerősödését voltak hivatottak elősegíteni, függetlenül attól, hogy e termelőegységek milyenek: a legalacsonyabb sorban lévő kisparcella-tulajdonosoktól a hatalmas birtokú kizsákmányoló templomgazdaságig minden termelő gazdaság helyzetén könnyített. Intézkedéseinek távolabbi célja nyilván az volt, hogy a háborítatlan gazdasági felvirágzás elősegítésével végső fokon az állam termelési és katonai potenciálját emelje. A lagasi okmányok között nagy számban előforduló katona- és munkásjegyzékek kétségtelenné teszik, hogy a hadsereg zöme ugyanazokból állt, akiken Urukagina reformjai könnyítettek. Urukagina tehát közvetett eszközökkel, áttételesen akarta ugyanazt elérni, amit elődei direkt módon próbáltak. Kedvezményeinek jelentős része azonban a gazdaságilag önálló templomgazdaság érdekeit védte, s ennyiben egy már elavulóban lévő tulajdonformát konzervált.

Urukagina reformjai azonban nem segíthettek Lagason; az Ummából származó Lugalzaggiszi az Ország északi részének meghódítása után Lagas ellen fordult, és néhány éves háború során, Urukagina 8. évében a városállam területének nagy részét elfoglalta. Lugalzaggiszi hódítása egy új történelmi periódus kezdetét jelezte.

Tulajdonviszonyok és a társadalom szerkezete a városállamok korában

A városállamok korának tulajdonviszonyait főként a 25-24. századi gazdasági okmányok alapján tanulmányozhatjuk. Ezek többsége Lagas egyik nagy templomgazdaságából származik, de az innen nyert képet más városok forrásanyaga is kiegészíti. A források természetesen elsősorban a templomgazdaság viszonyait világítják meg: más szektorokat csak gyérebben ismerünk.

Jogos a feltevés, hogy a termőföldek Dél-Mezopotámiában is egy-egy nagycsalád, vagy pedig területi alapon szervezett közösség - földközösségek - "tulajdonában" voltak; a kollektív földtulajdon művelése azonban családi egységekben folyt (magán földhasználat). Ezt a helyzetet a csatornázó öntözés változtatta meg. Az öntözőrendszer kiépítése és karbantartása, valamint az öntözéssel lehetővé vált belterjes (intenzív) gazdálkodás rendkívül munkaigényes volt, ám ugyanakkor - minthogy a nagyobb termésnek, a gabonafeleslegnek volt felvevőpiaca - a bővített újratermelésre ösztönzött. A csatornahálózat ágai közelében fekvő földterületek vonzották a munkaerőt. E területek tulajdonosa - a földközösség - egyre növekvő számban alkalmazott bér munkásokat, így tulajdonuk - minthogy ők a munkamegosztásban és a termékek elosztásában az irányító szerepet játszották, s a többletterméket jórészt maguk sajátították ki - fokozatosan kizsákmányoló jellegűvé

vált. Az ilyen földközösségi szervezet alakult át lassan templomgazdasággá, ahol a tulajdonos elvben egy istenség volt: azaz a termelőeszközökkel és a termelési tapasztalatokkal monopóliumszerűen rendelkező testület, a papság, mely a munkákat szervezte és a többletterméket kisajátította. A sumer templomgazdaság tehát a maga klasszikus formájában testületi magántulajdon volt. A város legjobb földjei voltak birtokában, és a termelés bővülése során egyre több munkaerő került a hatalma alá.

A templomgazdaság földjei három kategóriára oszlottak. Az első kategória művelése majorszerűen folyt (e földek neve: nigenna, "az úr [en] birtoka"), munkacsapatokba osztott és a központi raktárakból természetbeni bért (fejadagot) kapó munkásokkal. Az állattenyésztés és a mezőgazdasági nyersanyag feldolgozása (bőr-, gyapjú-, söripar stb.) e kategóriához tartozott. Ez a kategória a földek 30 százalékát fogta át. A második kategória - a földterület 40 százaléka - művelése kis kiterjedésű (0,3-10 hektár közötti) parcellákban folyt; ilyen parcellát mindenki kapott megművelésre és teljes haszonélvezetre, aki a templomgazdaság szolgálatában állt: a főpap is, a legszegényebb bérmunkás is. E földek haszonélvezeti joga mintegy bérkiegészítés volt. E kategóriát így is nevezték: kur (a KUR6 jellel), azaz "táplálék-(rész)". A földek harmadik kategóriáját (neve: uru4-lal, "művelési" vagy "paraszti" föld) ugyanilyen kisparcellás egységekben vehette át bárki megművelésére, meghatározott és a termés mennyiségétől független összegű (az átlagtermés 15 százalékát kitevő) bér vagy adó fejében, amit a templomgazdaság kapott.

A templomgazdaság alkalmazottjai a város lakosságának 30-50 százalékát tették ki. Ezek az alkalmazottak egyidejűleg voltak bérmunkások és kistermelők. Kizsákmányoltságukat fokozta, hogy a templomgazdaságban az elosztás raktárrendszerű, kiutalásos volt, ők tehát az árutermelésben önálló termelőként nem vehettek részt. A személyileg általában szabad templomgazdasági dolgozók között specializálódott, állandó réteget a kézművesek (ács, kőfaragó, kovács, ötvös, pék, mészáros, takács, borbély stb.) alkottak, a többi munkanemre szükség szerint rendeltek ki munkacsapatokat (mezőgazdasági idénymunkák: szántás, vetés, aratás; nádvágás; kertészet, csatorna-karbantartás, vízfordás, halászat; ökörhajítás, szamar- és juhásztorság stb.). A munkacsapatok vezetői azonban mindig szakképzett és állandóan azonos munkát végző - privilegizált - személyek voltak.

Rabszolgákkal találkozunk ugyan a templomgazdaságokban, de számuk a személyzet létszámának 10-15 százaléka lehetett, és nem a termelés legfontosabb ágaiban foglalkoztatták őket. Természetbeni fejadagjuk nemenként, életkor szerint és a végzett munka fajtájának megfelelően is változott; mennyisége valamivel elmaradt az azonos elbírálás alá eső szabad fejadagja mögött, s a rabszolgák nem kaphattak "táplálék"-parcellát sem. A csatorna karbantartásánál dolgozó felnőtt férfi rabszolga havi fejadagja 22-38 kilogrammnak megfelelő gabona között mozgott; emellett zöldséget, gyümölcsöt, némi olajat kaptak. A rabszolgacsalád minden tagja dolgozni volt köteles.

A város művelésre alkalmas területeinek a templomgazdaságon kívüli része részben az uralkodó magántulajdona volt, részben pedig a még meglévő földközösségek közös tulajdona (ugyancsak magán földhasználat mellett). A királyi birtok a művelhető föld 10 százalékára terjedt ki, művelése körülbelül ugyanúgy folyt, mint a templomgazdaságé. A templomgazdaság és a királyi gazdaság hasonló

tulajdonformát képviseltek, s így nem véletlen, hogy például Lagasban a kettő szervezetileg is közel került egymáshoz. A földközösségeket - amelyek az összterület 30-40 százalékát birtokolták - forrásainkban, mint hasonló körülmények között bárhol, csupán bomlásának folyamatában látjuk. A földközösségi földekre vonatkozó, s e korban még szórványos adásvételi okmányok azt a folyamatot tükrözik, amely során a közös tulajdon a közösség vezető rétegének magántulajdonává válik. A földközösségi földek általában rosszabbak voltak, mint a templomgazdaság földjei; a tulajdon koncentrációja az egyszerű földközösségi tagok - szabad emberek - nagy részét megfosztotta a megélhetéstől, így a szabad munkaerő átáramlott a templomgazdaságba vagy a királyi birtokra. A földközösség lassú felbomlásra volt ítélve. A föld magántulajdona Sumerben fokozatosan alakult ki.

A gazdasági élet objektív törvénye tehát egyrészt a magántulajdon koncentrációja irányában hatott - ezt követelte az öntözéses gazdálkodás bővített újratermelése is -, másrészt azonban a kistermelő gazdálkodás bizonyos, történetileg meghatározott formáit is szívósan megőrizte, mint a koncentráció kísérelését, s épp a nagyobb birtokokon dolgozók gazdasági kényszerítése egyik eszközeként (a kistermelői földhasználat biztosította a bér munkások termelési optimalizálását, személyes érdekességét).

A mezőgazdaság helyzete a 3. évezred közepén

Dél-Mezopotámia mezőgazdasága - a csatornázó öntözéses földművelés - főként növénytermelésen alapult. A föld rendkívüli termékenysége folytán a terméktöbblet páratlanul magas volt. Egy hektár föld mintegy 2,5 tonna árpát termelt, ami a jó európai termésátlagnak felel meg; vetőmagszükséglete ugyanakkor lényegesen alacsonyabb volt az európai átlagnál: mintegy 30 liter/hektár. Egy hektár föld megművelésének "önköltsége" (a vetőmag és az igásállatok takarmányának összessége) mintegy 0,2 tonna volt, ehhez járult a munkások bére, átlagban 0,2-0,3 tonna/hektár, vagyis a tiszta termés (a többlettermék) megközelítette a hektáronkénti 2 tonnát. Sumer 3. évezredi virágzásának ez a gabonafelesleg volt az alapja.

Hasonló volt a helyzet a kertészetben is. Az állattartás viszont főként az önellátást szolgálta (igásállatok; tejgazdaság); termékfelesleg főként gyapjúban és kecskeszőrben volt, ezt ugyancsak kivitelre dolgozták fel. A hússzükségletet leginkább hallal elégítették ki.

Eleinte a gabona volt Dél-Mezopotámiában az általános értékmérő (az elemi tömeg- és pénzegység neve egyaránt "gabonaszem"), a 3. évezred közepére azonban ezt a funkciót általában az ezüst vette át, amely ily módon a pénz szerepét töltötte be.

A csatornázó öntözés a vizet az altalajhoz juttatja el; laza szerkezetű talajoknál, amilyen a dél-mezopotámiai allúvium is, ez nem tudja a víz elosztását finoman szabályozni. Ezért a földek általában túlöntözöttek voltak. A túlöntözöttség: magas talajvíz-szint, s ez az itteni allúvium agyagtalajánál a talajvízzel mozgó - a folyami hordalék szilikátjainak mállásakor felszabaduló - nátriumsókat a talaj felszínére hajtja. Az erőteljes párolgás folytán egyre magasabbá válik a talajfelszín nátriumsó-tartalma. Dél-Mezopotámia lecsapolása lehetetlen volt, ezért az öntözés következtében az alföld egyre jobban elszikesedett. A 0,5 százalékos sótartalmú szikes talajban a búza nem terem meg, és az igénytelenebb árpa is csak egy határig (1 százalékos sótartalom). A 3. évezred közepén a búza és az árpa vetésaránya délen már 1 : 5 (az évezred elején még 1 : 1) volt, s ettől kezdve a búza néhány évszázad alatt a területen kipusztult. Az árpa

termésátlaga is észrevehetően csökkent, 2000 táján Lagas területén már csak mintegy 1,4 tonna/hektár volt. Vagyis az öntözéses gazdálkodás egy-másfél évezred alatt lényegében tönkretette Mezopotámia legdélibb részeinek talaját. A földművelés súlypontja ekkor fokozatosan északabbra tevődött át; itt a magasabb fekvés folytán alacsony talajvíz-szintet találunk. Ezzel párhuzamosan azonban a déli városállamok gazdasági-politikai súlya csökkent: Sumer lassan elveszítette a jelentőségét.

Birodalomalkotási kísérletek a 3. évezred utolsó harmadában

A 24. században a városállamok gazdasági és politikai önállósága már a továbbfejlődés akadályává vált; az egymást keresztező érdekek gátolták a termelés és a piac bővítését. Szükségessé vált az ősi egységtudat átültetése a gyakorlatba. A gazdasági élet akadályait csupán a katonai erő háríthatta el, ezért a birodalomalkotási kísérletek mindig a legerősebb, a gazdasági életben vezető szerepet játszó és így saját érdekeiért küzdő városállamokból vagy területekről indultak ki. E korszak két csúcspontja - az Agade, illetve az Ur központtal kialakult birodalom létrejötte - a felszínen etnikumok küzdelmének, az akkádok térhódításának, illetve sumer "reneszánsz"-nak látszhat. Valójában nem az: a kor politikai-társadalmi kérdései között etnikai problémák fel sem vetődtek. A lakosság kétnyelvűsége - vagy: a két különböző etnikumhoz tartozó lakosság - mint természetes helyzet tükröződik az agadei dinasztia feliratainak kétnyelvűségében vagy Ur akkád uralkodóinak neveiben. Sumerek és akkádok e korban együtt hozták létre Mezopotámia magaskultúráját. Az egyesítési törekvések indítéka mindig gazdasági volt; a soknyelvűség vagy - egy sumer kifejezéssel élve - a nyelvi harmónia (eme-hamum, "a [kölcsonösen] megfelelő nyelv") művelődési jelenség volt, és semmi esetre sem ellentétek forrása.

Lugalzaggiszi hódításai

Lugalzaggiszi - a lagasi Urukagina idősebb kortársa - Umma uralkodói családjában született, s enszi címmel a trónra ülven Umma kedvező fekvését és pillanatnyi erejét arra használta fel, hogy néhány déli várost - mindenekelőtt Urukot és Urt - meghódítson. Hódításai - modern államjogi kifejezést véve kölcsön - perszonáluniót hoztak létre: a győztes Lugalzaggiszi beiktatta magát a meghódított város enszijévé. Nippur városnak, a Sumer középpontjában fekvő ősi kultikus központnak a meghódítása nemcsak vallási formát, ideológiát adott a hódításoknak, de azt is jelentette, hogy Lugalzaggiszi "kisbirodalma" elválasztotta egymástól észak legerősebb városállamát - Kist - és dél legnagyobb politikai-gazdasági alakulatát - Lagast. A szokatlanul mozgalmas események eredményeiről feliratok tudósítanak; a folyamatot magát kombinációval rekonstruálhatjuk. Urukagina kísérlete, mellyel gyökeresen változtatni akart Lagas gazdasági-katonai potenciáján, ezzel a fenyegető helyzettel számolt. Lugalzaggiszi először Kis ellen fordult, a várost legyőzte, majd megtámadta Lagast, és a néhány éven át folyó, valószínűleg igen nehéz háborúban területének nagy részét elcsatolta. Ezzel, ha történetileg csak egy pillanatra is, valóban "egyenessé tette az utakat" - lehetővé tette a kereskedelmet "az alsó tengertől" (a Perzsa-öböltől) az Eufrátesz mentén "a felső tengerig", azaz talán a Földközi-tengerig, legalábbis közvetve.

Feliratában Lugalzaggiszi életet kér Enliltől, a királyság védőistenétől. Ám nem ez ment teljesezésbe, hanem a Lagas dúlatását sirató pap átka: Lugalzaggiszi "vétke" a fejére szállt. Sarrukín - aki a Lagas elleni háború idején önálló királyságot alapított -

először Kist ragadta el, majd meghódította Lugalzaggiszi rövidéletű birodalmát, s őt magát is foglyul ejtette.

Az akkádok

Az akkád uralom nyitánya i.e. 2334 mikor agadei Sarrukin ("a kitett király") leromboltatta Eridu falait. Uralmuk a királylista szerint mintegy 181 éven át tartott, vagyis i.e. 2153-ig.

Akkád: héber szó, sumér nyelven agade: tűzkorona, tűzkoszorú. Agade városállam volt Babilontól északra, amelyet a mai napig nem sikerült megtalálni. Akkádnak nevezték hagyományosan Babilónia északi területeit, mely az agadei hadjáratok nyomán formálódott birodalommá. A mezopotámiai ékírásos emlékek sumer és akkád nyelven íródtak. Akkád nyelvű, de ősi sumér epikus alkotások többek között a Gilgames, az Etana-eposz, stb. Az akkád a sumér nyelv helyére lépett, átvéve tőle az ékírást, de a sumér még sok száz évig a műveltség és papság nyelve maradt.

Az akkádok tehát közel kétszáz évig uralkodtak Mezopotámiában. Agadei Sarrukin építette fel az Akkád Birodalmat. Az akkád királyok kezdettől fogva arra törekedtek, hogy a sumér uralkodók utódainak tüntessék fel magukat. A politikában és a művészetben is megfigyelhető a kontinuitás. Uralmuk alatt a kultúra területén nem következett be törés. Az akkádok még a sumér írást is átvették. A templomi szertartások, a művelt réteg nyelve továbbra is a sumér maradt. Bár a sumérokról szóló munkákban gyakran azt írják, hogy az akkád korszakban a sumérok életében az egyik jelentős változás a külsőben, az öltözködés és viselet területén jelentkezett. A férfiak szakállt és hosszú haját növesztettek, ami az isteneket és a királyokat jellemző erő jelképe volt. - Személy szerint én ezt egy pillanatig sem hiszem, egyszerűen arról van szó, hogy a hódítók önmagukat ábrázolták a pecséthengereken és reliefeken. A másik változás az ábrázoló művészetben történt. A művészetben mozgalmasabb lett az ábrázolásmód. Az akkádok a királyt a domborműveken szarvakkal díszített koronával ábrázolják, ami eddig kizárólag az istenek kiváltsága volt.

A sumérok korában az istenek nem játszottak szerepet az ábrázolásban, az akkád művészek ezzel szemben gyakran megjelenítik őket.

Az agadei dinasztia (24-23. század)

Sarrukín, akinek neve az ókori keleti történelem legnagyobbjai közé tartozik, az alakjához kapcsolódó legendák és a sumer királylista szerint alacsonyabb származású volt; nemzetsége Észak-Mezopotámiában gyökerezhetett, a már régóta sémi népek lakta területen. Udvari tisztséget szerzett Kis királya mellett, majd Kis veresége után önálló királyságot alapított. Székhelyül új alapítású várost választott; városa, Agade nemcsak Sarrukín dinasztiájának adott nevet, de Mezopotámia sémi nyelvű (a korábbi időszakra vonatkozóan protoakkádoknak nevezett) letelepedett lakosságnak is: az "akkád" (akkadú) jelentése "agadei". Agade romjait még nem sikerült megtalálni, de az biztos, hogy Dél-Mezopotámia északi részén, Közép-Mezopotámiában, valahol a mai Bagdad magasságában állt. Az új király hangzatos nevet választott: "A király - törvényes!"

Sarrukín hosszú, 56 éves uralkodása elején sorra meghódította Közép- és Dél-Mezopotámia városait, kezdve Kisen, folytatva Urukot, majd a tengerpart városain. A déli városok - különösen Ur - sokáig ellenálltak, ami gazdag erőforrásaiknak köszönhető. Sarrukín azonban lényegében minden várost elfoglalt, s ha később még lázadásokkal is találkozott, uralma azért szilárd volt.

Birodalma két, Mezopotámia addigi történetében teljesen új politikai elven nyugodott. Az egyik: nem valamely város királya volt, hanem az Ország (Kalam) egészéé; csak azokat a címeket használta, amelyek már korábban is ezt a tartalmat fejezték ki (ezért "Kis királya"). A másik: nem engedett érvényre jutni semmiféle partikularizmust. Lerombolta a városok falát, ami az önálló államiság katonai védműve és egyben büszke jelképe is volt egy fél évezreden át. A korábbi uralkodók helyére kinevezett hivatalnokokat állított; az enszi cím értékcsökkenése ekkor kezdődött meg, a szó fokozatosan a "hivatalnok", "(vezető) tisztviselő" jelentést vette fel.

A partikularizmus elfojtása persze aligha érintette a belső igazgatást, ez változatlanul belső feladat maradt. A városok - bizonyos módosulással - önálló termelőegységek maradtak, és ezzel a közigazgatás is számot vetett. A városállamok önállóságának korlátozását persze nem lehetett megoldani egy katonai mozdulattal, még ha vezérmotívuma az erőszak is volt. Sarrukín politikája - mint erre a későbbi omenszövegek történeti utalásai (az élő történeti hagyomány és emlékezet lecsapódásai) következtetni engednek - a primitív demokrácia vezető testületeinek, "az ország tanácsának", "az ország főembereinek" szembeszegülését vált.

A birodalmi politika sikere azon állt vagy bukkott, hogy sikerül-e a katonai hódítást békés életté átalakítani, más szóval, hogy sikerül-e olyan társadalmi réteget kialakítani, amely a partikularizmus leküzdését érdekének tekinti, s így a központi hatalom fő támaszául szolgál. Ez természetesen a termelési viszonyok megfelelő módosításával járt együtt.

A feladat megvalósítása csak részben sikerült; az agadei dinasztia kora felvázolta a lehetőséget, a programot, ő maga azonban nem tudta maradéktalanul megvalósítani. Ez persze a dinasztia történelmi hatásának titka is: célkitűzése még merőben más viszonyok között is a történelmi példa maradt.

Sarrukín pályafutása volt a kor tipikus karrierje - ha mások nem is jutottak ilyen magasra. Az új birodalom a katonai felemelkedés gyors lehetőségét kínálta mindenkinek - elsősorban persze az alacsony szabad rétegeknek, akik mindig is a sereg zömét alkották. Sarrukín hatalmas reguláris sereget állított fel - a feliratok 5400 főt említene. A gyors katonai karrier rendszerint igazgatási funkcióhoz vezetett el: helytartó (enszi) vagy más fontos tisztség viselője lett a sereg parancsnoka. A király a szolgálatot hatalmas földbirtokok használati jogának adományozásával viszonzta. Így a katonai és adminisztratív apparátus tagjai a királytól függő személyek voltak (az agadei pecséthengerek gyakori felirattípusa a tulajdonost - kisebb vagy nagyobb méltóság betöltőjét - a király szolgájának nevezi). Egyben persze egy új földtulajdonos-réteget alkottak; a sumer templomgazdaságok sajátos földhasználat-formája birodalmi méretekben egy új réteg kialakulását eredményezte.

Ez a réteg volt a királyi hatalom támasza; a hatalom tehát szükségszerűen öltött despotikus formát. "Agade fiai egészen az alsó tengertől birtokolták az enszi (akkádul: issiakku) méltóságot" - írja Sarrukín egyik felirata, ami azt jelenti, hogy az új réteg tagjai, "Agade fiai", akiket a városállamok helyi érdekei nem kötöttek, az egész Ország területén a kezükben tartották a vezető tisztségeket.

A helyzet problémáit ez vetette fel: az államapparátus katonai-diktatórikus eszközökkel érvényesítette az uralkodó akaratát, és így a két ellentétes érdek (a helyi és az állami) összeütközésének kimenetele mindig a katonai erőviszonyoktól függött.

Elmondhatjuk, hogy Agade királyai az egész Országot átfogó gazdasági egységnek csupán politikai kereteit teremtették meg maradéktalanul, magát a gazdasági tartalmat a korábbihoz képest legfeljebb részben változtatták meg.

Agade kora a tulajdonviszonyokban erőszakos változásokat hozott, de a változások a korábbi spontán fejlődés irányában hatottak, e fejlődés kiteljesedését szolgálták. A földmagántulajdon általánossá válásában Agade kora döntő szerepet játszott. Részben azzal, hogy a meghódított városok templomgazdaságait gyakorlatilag királyi birtokként kezelték, részben pedig a katonai-adminisztratív vezető réteg javadalmazásának rendszerével. A testületi vagy kollektív földtulajdon felbomlott, s kialakulófélben volt (hogy a 3. évezred végén rövid időre meg is valósuljon) a földterület összességének királyi tulajdona és már-már tulajdonjoggal egyenértékű magánhasználata. Ez a tulajdonforma az állami élet despotizmusával összhangban volt.

Az agadei dinasztia politikailag is, katonailag is realizálta azt a vezető szerepet, amelyet - gabona többletterméke révén - Mezopotámia az elő-ázsiai gazdasági életben, az elő-ázsiai piacon betöltött. A dinasztiaalapító, Sarrukín eljutott az Eufrátesz mentén Szíriában, sőt a "cédruserdőbe" és az "ezüsthegyre", vagyis az Amanusz és a Taurus hegységek vidékére; kereskedői előtt azonban Ciprus szigete és Anatólia is megnyílt. (Anatólia ekkor ónbányái miatt vált fontossá: a bronz készítéséhez szükséges ón korábbi lelőhelyei, az Oxusz folyó menti bányák, a Zagrosz-hegység politikai viszonyai folytán hozzáférhetetlenek voltak. Ciprus rezeset szállított.) Sarrukín utódai, különösen a dinasztia negyedik királya, Narám-Szín keleten, a Zagrosz-hegység törzsei és az ekkor igen hatalmas Elam királya ellen harcoltak; Narám-Szín korában minden korábbit felülmúló méreteket öltött a Perzsa-öböl kereskedelme Ur kikötőjén át: nyugat-indiai, dél-arábiai, egyiptomi áruk özönlöttek vízi úton Mezopotámiába. Agade "egén az idegenek mint madarak húztak át" - írja a virágkorról egy sumer nyelvű költemény. E szavak azt jelentik, hogy Mezopotámia e korban Elő-Ázsia árucseréjének gócpontja volt. Az árucseréjében részben a luxuscikket, egzotikumokat érintette, Mezopotámia vonatkozásában azonban nem ez volt a döntő, hanem az itt termelt fogyasztási cikkek - gabona, gyapjúkészítmények, hal, sör stb. - és használati tárgyak - edények - cseréje fontos termelőeszközökre, mindenekelőtt igásállatokra és fémekre. A csere Mezopotámia érdekeit szolgálta, de kedvező volt "a gabonát nem ismerő" helyi lakosság számára is. A kereskedelem ebben a korban ha nem is állami monopólium, de lényegében állami vállalkozás volt, s a megelőző korok külkereskedelmétől abban különbözött, hogy az agadei király "követei" (kereskedők és - katonák!) sokkal távolabbi területeket és sokkal rendszeresebben kerestek fel; új útvonalakat tártak fel, új kapcsolatokat teremtettek. E téren a birodalom valóban megvalósította mindazt, amit a gazdasági helyzet, a termelőerők fejlettsége lehetővé tett. Minden későbbi mezopotámiai uralkodó Sarrukín és Narám-Szín nyomait követte.

Agade külkereskedelme indította el Mezopotámiában az önálló kereskedő osztály kialakulását. A kereskedők eleinte állami alkalmazottak voltak, azonban vagyonuk - mely a haszonrészből keletkezett - tulajdonná, áru-, illetve pénztőkévé változott, s ennek révén egyrészt beépültek a földtulajdonos rétegekbe (birtokokat vásároltak, ami nemcsak polgárjogi helyzetüket szilárdította meg, de lehetővé tette azt is, hogy saját többletterméküket értékesítsék vagy egyenesen árutermelést folytassanak), másrészt a külkereskedelemben az állami vállalkozás mellett - majd

koronként annak helyén - a magánvállalkozásnak juttatott egyre nagyobb szerepet. Így a külkereskedelem is végeredményben a magántulajdon helyzetét erősítette.

A belső elosztásban a kereskedelem ekkor még nem töltött be érdemleges szerepet, s ezt a belső piac sajátos fejletlensége okozta. A létfontosságú cikkek ugyanis a naturálgazdálkodás formái között kerültek felhasználásra, illetőleg a naturálgazdálkodás viszonyait városi vagy állami méretekre nagyítva megőrző raktárikiutalásos rendszerben osztották el őket. Ez természetes következménye volt a föld rendkívüli termékenységének; éhen halni Mezopotámiában nem lehetett. Ezért a belső piac lényegében az exportárakra korlátozódott.

Az Agade-kori külkereskedelem új módszerei, s különösen a távolsági kereskedelem - amely gyakorlatilag azért legalábbis enyhe erőszakkal párosult - és a Mezopotámia-érdekeltségű elő-ázsiai piac megteremtése változást hozott Agade és közvetlen szomszédai viszonyában. Korábban ugyanis a dél-mezopotámiai városállamok a környező területek lakosságával cseréltek; az utóbbiak árucikkei részben tranzitárúk voltak. Mezopotámiai megbízottak alig jutottak el messzebb fekvő területre, legfeljebb a két folyam középső szakaszáig. Most viszont Mezopotámia legtávolabbi pontjain, például a Habur völgyében északnyugaton, vagy a Diyálá mentén keleten, de Elam és a Zagrosz-hegység felé máshol is, sorra létesültek a jól megerősített katonai-kereskedelmi telepek, amelyek a forgalom zavartalanságát biztosították. A Diyálá völgye ebben az időszakban a mezopotámiai gazdaságikulturális élet szerves részévé vált. Mindez azt jelentette, hogy a Mezopotámia peremterületein élő népek elestek az áruközvetítés lehetőségétől (vizonteladás), sőt az árucseré egy részétől is. Ez viszont megfosztotta őket az alföld gabonájától. Vagyis az agadei dinasztia gazdaságpolitikája, amely a mezopotámiai gazdasági élet stabilitását akarta megteremteni, hirtelen bizonytalanságot okozott a környező területek gazdaságában, amellyel pedig együtt alkotott egy nagyobb gazdálkodási egységet. Agade tulajdonképpen megbontotta Elő-Ázsia történelmileg kialakult területi munkamegosztásának egyensúlyát. Ha figyelembe vesszük, hogy a 3. évezred végén a Zagrosz-hegység több zónája (Elam) maga is jelentékeny fejlettséget ért el és érdekében állt az árucseré további bővülése, akkor érthetővé válik, hogy a 23. században e terület lakossága erőszakkal kényszerítette Mezopotámiára az árucserét. Ez az agadei dinasztia bukásának háttere.

A qutú (guti) megszállás (22. század)

A Zagrosz-hegység déli részén, a fennsíkon és a Perzsa-öböl felé tartó folyók völgyében kisebb tájegységek egyesítésével jött létre Elam állama, melynek uralkodói a 23. század derekán már független szövetségesei voltak Agade királyának. Elam és Mezopotámia érdekszférájának találkozási vonala a Tigris bal partja volt; a Diyálá és a két Záb völgyéért ettől az időponttól kezdődően az 1. évezred közepéig küzdött - változó sikerrel - a két ország. A 23. században közös ellenségük volt a Zagrosz-hegység északi vidékének nomád állattenyésztő lakossága, akiket a mezopotámiai források Gutium gyűjtőnévvel jelölnek. A qutú törzsek lakta területen keresztül vezettek ugyanis azok a helyvidéki utak, amelyek a Tigris középső szakaszát a Kaszpi-tenger délnyugati partján lévő fém- és féldrágakő lelőhelyekkel összekötötték. Ezen kívül a qutú törzsek ellenőrizték az Örmény hegyvidékre vezető utak egy részét is. Narám-Szín korában Agade és Elam között qutúellenes szövetség jött létre.

A qutú törzsek társadalomszervezetéről mindössze annyit tudunk, hogy a szövetség élén rövid időre (3-6 év) választott katonai vezető állt - a mezopotámiai források "király"-nak nevezik -, s a tisztség elvben nem volt örökletes sem. A törzsek laza szövetséget alkothattak. "A felügyeletet nem tűrő nép - mondták róluk megvetően Mezopotámiában - a hegység tekergőző kígyója."

A qutú törzsek Narám-Szín korában kezdtek be-betörni Mezopotámiába. Útvonaluk valószínűleg a Diyálá mentén vezetett, és főként Közép-Mezopotámia helységei (Kis, Agade, Nippur) vonzották portyázó osztagaikat, azok a területek, amelyek - dél mezőgazdaságának hanyatlása után - a gabonatermelés legfontosabb zónái voltak. Egy akkád nyelvű levélben - a 22. század elején - ezt olvashatjuk: "A Gutiumnak nem fogom megművelni a földet!" - ami nyilvánvalóvá teszi, hogy a qutú törzsek portyázó osztagai a gabonatermést vitték el, és elhajtották a jószágot. "A tágas mezők és földek nem termettek gabonát, a halászat nem adott halat, az öntözött kertek nem adtak se datolyamézet, se datolyasört" - írja egy sumer irodalmi mű. Felszökött a mezőgazdasági termékek ára. A mezopotámiai lakosság lenézte és megvetette a hegyvidéki nomádokat, rablónak tekintette őket. A qutú törzsek portyái azonban az árucserre erőszakos kikényszerítését szolgálták, illetve az árucserre elmaradása folytán hiányzó gabonát és gyapjút szerezték meg.

A sumer szövegek egyöntetű tanúsága szerint a qutú törzsek teljesen tönkretették Agade távolsági kereskedelmét. "A követ nem indulhatott el útjára; a tengeren utazó nem szállhatott csónakjába... a környező országok mind gonosz tervet szőttek (Agade) ellen." Nyilvánvaló, hogy itt nemcsak a közbiztonság megrendülése játszott közre, s a tranzitkereskedelemben érdekelt hegyi törzsek Agade kereskedelmi kapcsolatainak elvágásával a saját érdekeiket védték.

Elam - a qutú törzsek elleni harc ürügyén - elfoglalta Agade Tigrisen túli birtokait. Agade helyzetét súlyosbította az is, hogy északnyugat felől a martu (amurrú), azaz "nyugati" törzsek is betörték az Országba. A minden oldalról fenyegető veszélyben Agade állama összeomlott; a 22. században a város királyai - már amikor egyáltalán voltak - a teljes jelentéktelenségbe sülyedtek.

A qutú betörések csaknem egy évszázadon át tartottak. A sumer királylista ezt az időszakot a qutú dinasztia uralmának tekinti. Valójában azonban a qutú törzsszövetség fejei nem uralkodtak rendszeresen Mezopotámia fölött; egy-egy feliratuk még inkább a helyi politikai hagyományokhoz való alkalmazkodás tanújele, mintsem hódítói emlék. A qutú megszállás alatt a városállammá szűkült Agadében és Dél-Mezopotámia néhány másik városában (Uruk, talán Lagas) helyi uralkodók kormányoztak. A 22. évszázad második felében a qutú törzsek fennhatósága már legfeljebb Közép-Mezopotámia Tigris menti vidékére korlátozódott. Ezek az évtizedek - az Ország számára politikai űr - Lagas második virágzásának időszakát jelentették.

Lagas Gudea enszi korában (22. század második fele)

A 22. század közepén - más városállamok önállóvá válásával párhuzamosan - Lagas állam megerősödését uralkodóinak építkezési feliratai tanúsítják. A főváros, Girszu (ma: Tell Lauh) magas fekvése folytán védve volt az áradások elől, s így lehetőséget nyújtott a mezőgazdaság helyreállításához. Az enszi tisztsége Lagas e második virágkorában egy családon belül - testvérágon - maradt; e fél évszázadot a II. lagasi dinasztia időszakának nevezhetjük. A legjelentősebb uralkodó, Gudea mind Girszuban, mind a Lagashoz tartozó - százra rúgó számú - kisebb-nagyobb települések

legtöbbször pompás épületeket emelt. Feliratai (ld. ÓKTCh 105-111. oldal) Lagas gazdasági és külpolitikai helyzetét is megvilágítják.

Gudea újjászervezte Lagas állam mezőgazdaságát. Girszu legnagyobb temploma az állam templomgazdaságai közül is a legnagyobb volt. E templom istenei a templomgazdaság ágazatait személyesítették meg. A gabonatermelés még mindig az első helyen állt: "a tágas gabonaföldek dúsán teremnek, bőség kél, magasra emelkedik a csatornák vize" - írja Gudea. A szikesezés azonban már éreztette hatását, részben azzal, hogy az árpa fontossága növekedett a búza rovására, részben pedig más gazdasági ágazatok jelentőségének emelkedésével. A nádkitermelés, haltenyésztés, tejgazdaság (tehén, kecske, juh, szarvas), igásállat-tenyésztés (szarvasmarha, szamár), gyapjú-juh tenyésztés még a sumer mezőgazdaság hagyományos ágazatai közé tartozott; új volt azonban a "rideg" állattartás, a madártenyésztés, a tojástermelés: ezek az ágazatok az elvadult szikes földek és mocsarak hasznosításával jöttek létre.

Gudea korának tulajdonviszonyait csak a templomgazdaság nézőpontjából ismerjük. A templomgazdaság formálisan önálló volt, az istenség tulajdona. Valójában azonban az enszi teljhatalmúan rendelkezett vele; az agadei dinasztia korának változásai a tulajdonviszonyok terén megállíthatatlan fejlődést indítottak el. Gudea a lakosság egészének is ura volt: "Az enszi kiadja a parancsot városának, mintha egy ember volna; Lagas követi szavát, mint anyját a gyermek" - írja. Gudea viszonylag kis területen ugyan, de azon maradéktalanul megvalósította a gazdasági-politikai integrációt: a tulajdon ténylegesen az enszié, és mindenki az enszi szolgája. Ezt a despotizmust azonban nem tekinthetjük "önkényuralom"-nak. Az önellátó gazdálkodás bizonyos formái és ideológiája élt tovább a 3. évezred birodalomalkotási kísérleteinek, s különösen Gudea és a III. Ur-i dinasztia korának állameszményében: az "ország" és a "nép" azonosak (a sumer írás egyazon jellel írja mindkét szót), egy organizmus része mindenki, s ennek az organizmusnak az élén áll az enszi, aki gondot visel a "nép"-re. "Szegénnyel a gazdag nem bánt jogtalanul; hatalmas az özvegygel nem bánt jogtalanul - írja Gudea -; a szolgáló olyan volt, mint az úrnő; a szolga és az úr egymás oldalán mentek." Gudea e szavai Urukagina programját is visszhangozzák, s mint utóbbi sem, ez se tekinthető üres szólamnak; a szociális gondoskodás ténylegesen megtalálható volt Sumerben. Persze ez távolról sem jelentette a társadalmi egyenlőség megvalósítását; a szociális gondoskodás éppen a vagyoni-társadalmi differenciálódás éleződésének volt a jele. Inkább a belső elosztás sajátosságai fogalmazódtak meg benne; a gondoskodás látszatát a piac nélküli, raktári-kiutalásos rendszerű belső elosztás kelthette, mely még a bérjellegű juttatásokat is az enszi adományának tüntette fel.

A rabszolgák száma a városállamok korának viszonyaihoz képest növekvőben volt, de a lakosság legszélesebb rétegei, a közvetlen termelők osztálya, a szabad, termelőeszközzel nem vagy csak alig rendelkező bármunkások állottak a társadalmi antagonizmus egy pólusán. A másik pólust az irányító bürokrácia bőséges javadalmazású, vagyonos tagjai jelentették; az elosztási viszonyok az ő érdekeiket szolgálták. A felhalmozás eszköze inkább a kincsképzés volt, mintsem a földtulajdon szerzése; az elidegeníthető magántulajdon a termelőeszközként hasznosított földre ekkor még nem alakult ki, de telek- vagy házingatlan magántulajdonával már szórványosan találkozunk.

Gudea belsőleg megerősödött állama alkalmas volt hódításokra és külső piac szerzésére is. Lagas főistene, Ningirsu ("Girsu ura"; nin tulajdonképpen "úrnő", de az istennevekben gyakran "úr") kettős természetű: termékenység- és háborúisten. Az enszi feliratai békés hangúak, de adataikból Gudea terjeszkedésére is következtethetünk. Lagastól függő helyzetben volt Ur, Uruk, Nippur; kereskedelmi összeköttetései "a négy világtáj" felé irányultak. Szilárdan a kezében tartotta a Perzsa-öböl tengeri kereskedelmét, mely Tilmun szigetén át egészen India nyugati részével (Szind) tartott fenn összeköttetést. Réz, arany, féldrágakövek (köztük az Oxusz vidékéről lazúrkő), diorit, fa érkeztek Lagasba tengeri úton. Elam, a Tigris középső szakaszának jobb partja (szurok-lelőhely - a mai kurd olajforrások vidéke - és réz tranzitzona), az Örmény hegyvidék déli része (építőkö- és fakitermelőhely), Észak-Szíria és az Amanusz-hegység (cédrusszállítók) voltak még fontosabb partnerei. A qutu törzsekről Gudea feliratai nem tesznek említést. Valószínű, hogy Gudea elkerülte a még netán qutu befolyás alatt álló területet.

Gudea mintegy húszéves uralkodása az utókorban maradandó emléket hagyott; szobrát Lagas templomaiban isteni tiszteletben részesítették. Feliratainak nyelve a klasszikus, irodalmi sumert őrizte meg.

A III. Ur-i dinasztia (21. század)

Gudea utódai Lagasban gyorsan váltották egymást: valószínűleg erélytelen, s talán már hajlott korú emberek voltak. Ezért természetes, hogy a katonai-politikai fölény is abba a városba került, amely a gazdasági élet centruma volt. A tengeri kereskedelem biztosította ekkor Dél-Mezopotámia legfontosabb katonai rendeltetésű nyersanyagának, a réznek nagy részét, valamint más fontos exportcikkeket is. Ezért Ur, a Perzsa-öböl legnagyobb forgalmú kikötője kivételes gazdasági-katonai lehetőségekkel rendelkezett.

A qutu törzsek végleges kiűzése Uruk királyának nevéhez fűződik, és segítője az Ur városába kinevezett helytartó Ur-Nammu volt. A Tigris partján a qutu vezérre mért vereség után néhány évig Uruk játszotta a vezető szerepet, de a rövid közbizottságot hamarosan Ur-Nammu egyeduralkodója - s az általa alapított III. Ur-i dinasztia kora - váltotta fel. Ur-Nammu uralkodásának kezdete a 2120-as évekre esik; a dinasztia utolsó, ötödik királya egy évszázad múlva, 2012 körül tűnt el a politikai színtérről. Ur-Nammu legyőzte Lagas utolsó enszijét, s ezzel - mint törvénykönyve bevezetésében mondja - "visszatérítette Ur palotájához" a Perzsa-öböl vizét járó hajókat. Ur-Nammu és Sulgi helyreállították Közép- és Dél-Mezopotámia csatornáit, s ezzel rövid időre feltartóztatták a déli földek szikesedését. Pompásan újjáépítették Sumer városait, s különösen a fővárost, Urt, ahol Ur-Nammu zikkuratuja ("magas", ti. templom) másfél évezredre a templomépítés mintájává vált. Több városban vízgyűjtő tavakat építettek, hogy a csatornák vízszintjét könnyebben szabályozhassák.

A III. Ur-i dinasztia adminisztrációja az országot kerületekre osztotta, ennek során természetes határvonalakat keresett, és csak néhány nagyváros esetében vette tekintetbe a történelmileg kialakult határokat. Az új kerületek gazdasági, közigazgatási és katonai egységek voltak; felállításuk az egység megteremtését volt hivatott elősegíteni. A kerületek és a kisebb területi egységek élén kinevezett tisztviselők álltak, akik az enszi címet viselték. A katonai-adminisztratív apparátus nagymértékben felduzzadt, ez volt a királyi hatalom fő támasza, mondhatni az új uralkodó osztály. A korábbi tulajdonegységeket (templomgazdaság, esetleg magánbirtok) most mind

formálisan is az államigazgatás szervei alá rendelték, s az államapparátus tagjai irányították egyben a gazdasági életet is, illetőleg a gazdasági élet irányítói az államapparátus tagjaivá váltak. A bürokrácia (a katonai-adminisztratív apparátus mint önálló osztály) lényegében a gazdasági élet egységének megteremtését szolgálta, ez volt sajátos osztályérdeke is. Fejlesztő szerepe előnyösen érvényesült hosszabb időn keresztül, végeredményben azonban egy ponton az általa megtestesített partikuláris érdek szembefordult az összállami érdekekkel és a centralizmussal; ez okozta a birodalom felbomlását.

Ur-Nammu - uralkodása elején - egy törvénykönyvet bocsátott ki, amelynek eddig előkerült töredékei Urukagina és Gudea nyomán a király szociális programját hirdetik, szabályozzák a szökött rabszolga visszaszolgáltatásának kérdését, valamint néhány család- és büntetőjogi kérdést. Ur-Nammu ugyanekkor egységesen az egész országra érvényes mértékrendszert vezetett be, ezt kötelezővé tette. A pénzforgalmat az ezüst-arany bimetallizmus alapján állandó arány megállapításával szabályozta.

A dinasztia királyai háborút csak a kereskedelmi utak biztonsága érdekében folytattak. A 21. század közepén azonban fenyegető veszélyként jelentkezett az amurrú törzsek beszivárgása vagy portyázása. Szíria és a Habur völgye felől érkezett Mezopotámiába ez az új sémi néphullám. A III. Ur-i dinasztia a belső és külső helyzet kedvezőtlen új fejleményei buktatták meg. A bürokrácia, a katonai-adminisztratív apparátus kezében komoly erő összpontosult, s a partikuláris érdekek a központi hatalom ellen fordultak. A gabonatermés java ekkor már Közép-Mezopotámiából és a Diyálá völgyéből származott. Először - talán a megerősödő Elam titkos támogatásával - a Diyálá-völgy városai váltak önállóvá. A dinasztia ötödik királya, Ibbi-Szín egy amurrú származású katonát, Mari helytartóját bízta meg azzal, hogy - az amurrú támadásokat feltartóztatva - gabonát gyűjtsön Közép-Mezopotámiában és az Eufrátesz menti területeken a rossz termés miatt éhező Ur számára. A helytartó, Isbi-Erra a parancsnak eleget is tett, az összegyűjtött gabonát azonban nem szállította Ur raktáraiba, hanem saját fennhatósága alatt Iszin városban halmozta fel. Kis idő elteltével trónra ült Iszinben, felvette a "Sumer és Akkád királya" címet. Néhány éven át a III. Ur-i dinasztia utolsó tagjával, Ibbi-Szinnel párhuzamosan uralkodott, ám Nippur példája nyomán az Ország legtöbb városa már átpártolt hozzá. A helyzetet Elam támadása tisztázta: a betörő elami seregek feldúlták Urt, fogságba hurcolták Ibbi-Szint, megsarcolták az országot. Kiverésük után azonban Isbi-Erra Iszin székhellyel új birodalmat alapíthatott.

Az óbabiloni kor (20-17. század)

Az Óbabiloni Birodalmat más néven amorita (ammurú) Babilonnak nevezzük, mivel egy amorita dinasztia fősege alatt jött létre. Az amoriták már az i.e. III. évezred elején megjelentek a Közel-Keleten és Mezopotámiában, több várost alapítottak és beköltöztek a régi városokba is. Nem tudjuk, milyen néven nevezték magukat, az amorita egyszerűen csak annyit jelent: nyugati, ezért ezt a csoportot a tudomány is nyugati sémik, nyugati szemiták néven emlegeti. Etnogenezisük és származási helyük éppúgy ismeretlen, mint a sumér népé, nyelvük a szemita nyelvek közé tartozik. Az amorita uralkodók egyik leszármazottja i.e. 1890-1830 körül a jelentéktelen Babilont tette székhellyé, és megalapította az első babilóniai dinasztia. (Babilon = Az istenek kapuja) Babilon trónjára Kr.e. 1728 körül került Hammurapi,

akinek az amorita királyok közül elsőként sikerült leigáznia és uralma alá hajtania a mezopotámiai városállamokat.

A közhiedelemmel ellentétben többnyire nem közvetlenül Hammurapi - illetve állama - gyűrte le a vetélytársakat, hanem ügyesen kijátszva azokat, egymást gyengítették és pusztították, egészen addig, míg az egyetlen lehetséges kimenetel Hammurapi győzelme nem lett. A városállamok elleni harcban legfőbb ellenfele Larsza volt. Ennek térdre kényszerítésével Hammurapi kezében a III. Ur-i dinasztia birodalma összpontosult.

Hammurapi nevéhez fűződik híres törvénykönyve, mely a Gilgames-eposz mellett az óbabiloni kor egyik legfontosabb szövegemléke. A teljes „törvénykönyv” egy 2,25 méter magas diorit kőoszlopra, egy úgynevezett sztélére vésve maradt ránk. Ezt a sztélét Szúszában 1902-ben (vagy 1901-ben) a Jacques Jean Marie de Morgan vezette ásatás során találták meg. Származási helye ismeretlen. Feltehetőleg hódítás során egy babiloni városból került Szúszába. (A sztélé ma a párizsi Louvreban található.) Magát a törvényoszlopot Hammurapi uralkodása vége felé készítette, amikor annak bevezetője szerint már Assur és Ninive is hatalma alá tartozott. A Hammurapi-féle „törvénykönyv” két jogrend összefonódását mutatja: a compensatio elvén alapuló hagyományos mezopotámiai jog, és a törzsi jog talio elve („szemet szemért, fogat fogért, életet az életért”) szerint készült. A büntetőjog mellett jelentős helyet foglalnak el a kereskedelem, a közigazgatás és a mindennapi élet szabályozásáról szóló rendelkezések. Így például szigorú előírásokat tartalmaz az öntözőberendezések karbantartási költségéről, a rabszolgák adás-vételéről (védi a városállam szabad lakosságát), a földbérletről, a katonai telepések jogairól. Meghatározza a büntetések formáit: megkorbácsolás, csonkítás, kivégzés (karóba húzás, elégetés, vízbe fojtás). A törvénykönyv fontos forrás az Óbabiloni Birodalom társadalomszerkezetét illetően is, hiszen három társadalmi réteget is megnevez: a szabadokat (awélumokat) a félszabadokat – akiket muskéniumoknak nevez – és a szolgákat. A büntetési tételek mindig szigorúbbak voltak abban az esetben, ha alacsonyabb szinten álló követett el bűncselekményt egy magasabb szinten állóval szemben. Hammurapi idején a királyi és a templomgazdaságok mellett megjelentek a hivatalnok arisztokrácia önállóan gazdálkodó birtokai is. Ezen földek bár még nem tulajdonosi birtokok voltak, mégis különállást jelentettek a többi földterülettől. Az uralkodó hatalma kibővült, és kiterjedt a főpapi irányítású templomgazdaságokra is. Hammurapi a kereskedelem növekedése miatt már értékmérőt is bevezetett, mely az ezüst lett (rudak, korongok, vagy csak egyszerűen por formájában)

Hammurapi óriási, de rendezett államot hagyott utódjára, Szamszu-iluna-ra, akinek azonban folyamatosan harcolnia kellett az ellene lázadó városállamokkal: Uruk, Iszín, Esnunna Elámmal kötött szövetségével. Később Samsu-iluna utódai többé-kevésbé még egy időre helyreállították az Óbabiloni Birodalom gazdasági és politikai egységét, ám ekkor új népek jelentek meg a birodalom határainál. Az Óbabiloni Birodalmat elpusztító egyik nép a nyugatról – Kis-Ázsiából – érkező hettita, a másik pedig a keleti hegyekből Mezopotámiára zúduló kasszita nép volt. Először, i.e. 1595-ben a hettiták intéztek egy jelentős inváziót Babilon ellen I. Murszilisz vezetésével. A hadjárat, mely inkább egy rablóportyának volt tekinthető, kifosztották a birodalmat, és még a babiloni zikkurat, az Észagila Marduk-szobrát is Hattuszaszba szállították. A hettiták azonban nem akarták és tudták meghódítani

Babilont legfőbb riválisuk az Anatólia és Mezopotámia közé ékelődött Mitanni állam miatt. Meg kellett elégedniük a gazdag város kifosztásával. A Hammurapi-dinasztia és az Óbabiloni Birodalom végső bukását a Zagrosz hegységből Mezopotámiába özönlő kasszita törzsek okozták. A kassuk mintegy ezer esztendőre ragadták magukhoz Mezopotámia irányítását, egészen az ókori kelet legnagyobb birodalmának megjelenéséig, az asszír hódításig.

A III. Ur-i dinasztia utódállamai

Isbí-Erra, aki Iszinben "Sumer és Akkád" királyának nevezte magát, formailag a III. Ur-i dinasztia örököse volt ugyan, a tényleges helyzet azonban a 20. század legelején, uralkodása alatt merőben más volt, mint előzőleg. A változást Isbí-Erra székhelyváltogatása önmagában is jelképezte: a mezopotámiai gazdasági élet súlypontja egyre északabbra tevődött át, különösen a mezőgazdaságban (a szikesedés terjedése miatt), de a külkereskedelemben is, bár e téren Ur még megtartotta jelentőségét. Ugyanakkor az Ország legtöbb tájegysége a termelés specializálódásában nagyot haladt előre. Minthogy a létfenntartási cikkek előállítására Mezopotámia minden tájegységén nagyjából biztosítható volt, a gazdasági élet meghatározó tényezőjévé (most először) más ágazatok léptek: a külkereskedelem, a kézműipar, a juhtenyésztés és gyapjűfeldolgozás, a fémművesség. E gazdasági változatok, a fejlődés különböző üteme és divergens iránya politikai minőséggé a III. Ur-i dinasztia összeomlásakor váltak. Így alakult ki a következő évszázadok sajátos policentrizmusa - s az ezt kiegészítő tendencia: harc az egység megteremtéséért.

Dél-Mezopotámia városai e korban csak rövid ideig maradhattak függetlenek vagy válhattak önállóvá, sorsukat az erősebb, nagyobb központok rivalizálásának kimenetele döntötte el. Önállóságuk szerencsés külpolitikai helyzetek pillanatnyi kihasználása lehetett, mint például Uruké, amely a 19. század második felében átmenetileg - Larsza és Babilon egymás elleni küzdelmét kihasználva - nagyhatalommá nőhetett; építkezések, igényes stílusú feliratok, jólét jellemezték, hogy majd Larsza martalékává váljék. A dél-mezopotámiai városok közül a 20-19. századokban előbb Iszin, majd Larsza játszotta a vezető szerepet, más városok e két gazdasági-politikai központ valamelyikétől függtek.

Iszin fénykora a 20. század volt; eleinte Ur is - s vele a Perzsa-öböl kereskedelme - ellenőrzése alatt állt. Iszinben alakultak ki először az óbabiloni korra jellemző új tulajdonviszonyok - a magántulajdon a mezőgazdaság egészében általánossá vált, s ezzel összefüggésben az állam gazdasági funkciója is megváltozott.

A fénykor utolsó királya, Lipit-Istar (1934-1924) törvénykönyvet bocsátott ki, amelyben az adósság-elengedést mint a lakosságnak a szolgaságból való felszabadítását említi; szabályozza a lakosság közmunka-kötelezettségét (a családos férfi havi hat, az ifjú havi tíz napon át volt köteles az államnak dolgozni - például a csatornaépítkezéseken). Mind ez, mind pedig az örökségi és családjogi rendelkezések, valamint a kertműveléssel kapcsolatos előírások is mutatják, hogy a kis kiterjedésű, örökölhető és elidegeníthető magántulajdon vált Iszinben az uralkodó tulajdonformává. Ugyanez volt persze a helyzet a többi városban is. Iszin háttérbe szorulása gazdaságföldrajzi tényezők következménye volt: a tőle délkeletre fekvő Larsza és a tőle északra vagy északnyugatra fekvő többi város - főként Babilon - el tudták zárni előle a külkereskedelem útjait. Így Iszin városait a 20. század végétől kezdve - délen legalábbis - a megerősödő Larsza könnyen elfoglalhatta.

Larsza önállósága egyidejű volt Iszinével; megerősödését a Tigris partja mentén húzódó kereskedelmi utaknak köszönhetette; Elam és a Diyâlá-völgy városai ezt ugyan nagymértékben korlátozták, mégis Larsza számára kedvező összeköttetéseket teremtett a Tigris mindkét partján dél felé húzódó amurrú lakosság. Ur meghódítása (a 20. század utolsó harmada) után Larsza ellenőrizte a Perzsa-öböl kereskedelmét is. Larsza uralkodói nagy gondot fordítottak a csatornahálózat korszerűsítésére és karbantartására. A Perzsa-öböl öntözésre és vízszabályozásra alig szoruló parti sávját ekkor fogták intenzív művelés alá. Larsza állam rövid ideig képes volt arra, hogy külkereskedelmét Sumer hagyományos exportcikkével, a gabonával tartsa fenn. Larsza a 19. században a hódításokhoz is elég erős volt, sorra foglalta el Iszintól a déli városokat, hatalma a század közepe táján Nippurig terjedt.

Az amurrú törzsek betelepülése Mezopotámiába az óbabiloni korban már jelentős méreteket öltött. E nomád törzsek nyájaikkal együtt érkeztek: a 3-2. évezred fordulóján Szíria sztyeppéi a nagy csapadécsökkenés miatt kiszáradtak, és ez a terület lakosságát kedvezőbb éghajlatú vidékek felé űzte. A nyugati nomádok Mezopotámiában is legelőt akartak, vándorlásuk iránya ezért az Eufrátesz középső szakaszától az Örmény hegyvidék előhegyeinek, dombvidékeinek jó legelőjű sztyeppéire vezetett, s Észak-Mezopotámiában érte el a Tigrist. Dél felé a Tigris mindkét partján vezetett útvonaluk. Szamaras nomádok voltak, haszonállatuk a kecske és a juh volt, életmódjuk tehát nem hasonlít a mai Közel-Kelet beduin tevenomádjaihoz. Jó legelőre volt szükségük, közeli vízre, és viszonylag nagy területre; emellett a letelepedettekkel való állandó árucserére. Dél-Mezopotámia ezért rendkívül nagy vonzerővel rendelkezett a szemükben. Csereképp a letelepült lakosságtól szereztek be gabona-, kerámia-, szerszámszükségletüket. Dél-Mezopotámia azonban a csere lehetősége által vonzott amurrú lakosság életformáját gyorsan, egy-két nemzedék életén belül átalakította. Minthogy legelő és szabad földterület az Országban jóformán nem volt, az amurrú törzsek munkaerő-feleslege azonnal bérmunkásként vagy zsoldos-katonaként helyezkedett el, s így rövid időn belül asszimilálódott. Mezopotámia páratlan asszimiláló ereje gazdasági lehetőségeinek sajátos korlátoltságában rejlett. Az amurrú etnikum asszimilálódása az akkád nyelv átvételében tükröződik. Ahol azonban a természeti adottságok a nomád életforma folytatását lehetővé tették - mint például Mari környékén -, ott a nomádok és a letelepedettek között munkamegosztás alakult ki, amely, ha nem is minden súrlódás nélkül, magasabb szintű gazdálkodási egységet hozott létre. Dél-Mezopotámia városaiban a 19. század folyamán mindenhol megjelent és vezető szerephez jutott az amurrú eredetű lakosság. A városok meghódítása csupán külső jele volt annak a folyamatnak, amely a lakosság között többségbe juttatta a gazdaságilag, nyelvileg, kulturálisan egyaránt asszimilálódott egykori nomádokat. Ilymódon az amurrú "dinasztiák" mindenhol folytatták a helyi politikai hagyományokat. Ha egy-egy sejk (sugágum) a város földjeiből magának vagy családjának birtokot juttatott, ezzel is a tulajdonviszonyok spontán fejlődésének, a magántulajdon kialakulásának folyamatát segítette érvényre.

A 2. évezred elején jelent meg Észak-Mezopotámiában a hurri etnikum. Életmódjuk és gazdasági szerepük eredetileg hasonló lehetett az amurrú törzsekéhez. Egy rétegük a 19-18. században fontos szerepet töltött be a mezopotámiai

kereskedelemben, a hurrik többsége azonban inkább a földművelés lehetőségeit használta fel; Észak-Mezopotámia földművelő lakossága nagyrészt közülük került ki.

KIS-ÁZSIA ÉS KAUKÁZUSONTÚL AZ ÓKORBAN

A hettiták

A hettiták ókori anatóliai nép voltak, akik Hatti történelmi régióban (a mai Közép-Törökország területén) éltek. A hettiták elsőként egyesítették Anatólia területének nagy részét. A hettita nyelv az általánosan elfogadott álláspont szerint az első ismert indoeurópai nyelvként vonult be a történelembe, mint annak kihalt anatóliai ágához tartozó nyelv. Ebben vannak ellenvélemények, amelyek szerint a hettita nyelv indoeurópai elemei nem az alapréteget képezik, vagy épp ellenkezőleg, a hettita maga az indoeurópai alapnyelv, a proto-indoeurópai. Országuk volt az első igazán vaskori állam, amely híres volt kiváló harci kocsisairól. Birodalmuk az i. e. 14-13. század között élte fénykorát. Fővárosuk Hattuszasz volt. Egészen a 19. századig a nyugati világ egyetlen emlékét a hettitákról a Biblia szolgáltatta. Az Ószövetségben említett nép nevét, melyet a magánhangzók jelölése nélküli héber nyelv h-t, vagy ch-t formában írja le, a görög fordítások h kezdőbetűvel írták át. A lutheri Bibliafordításban ennek megfelelően a görögből átvett „hettita” szóalak („Hethiter”) jelenik meg; a Károli-féleiben „hitteus”. Számos európai nyelvben a nép nevének helyesírása bizonytalan (például német: Hethiter, Chettiter, Hettiter, Hetiter, Hittiter, Chetiter), ezért számos alakban elfogadott volt. A keresztény felekezetek 1971-ben egyeztek meg a hettita szó helyesírásáról a Bibliában.

A hettiták magukat az „ezer Isten népe” jelzővel illették. A hettita név eredetét a héber a cheta viszonylag híven tükrözi, az asszír források **ḫa**-a-ti vagy **ḫa**-at-ti alakban írták, ami átvétele a hettiták által használt önmegnevezésnek. A név a **Hattum** városnévből vagy a **Hattum** régiónévből származik. Az előbbi Hattuszasz óasszír neve, az utóbbi az asszír kolonizáció területét jelölte.

A hettita magterületek a mai Törökország középső vidékén, a Halüsz (ma: Kizilirmak, azidőben Marasszanta vagy Marasszantijas) folyó felső folyása mentén alakultak ki, dél felé egészen a szíriai térségig elnyúlva. Később jelentősen megnövekedett a hettiták ellenőrzése alatt álló terület, és Hatti nyugaton egészen az Égei-tenger partjáig, délen pedig Kánaánig terjeszkedett.

A mai Közép-Törökország területét az i. e. 3. évezredben a hattik lakták. Uralmukat a hódító hettiták az i. e. 3. évezred végén döntötték meg. Az i. e. 3. évezred végén az általánosan elfogadott elmélet szerint jelentős népmozgás söpört végig Anatólián: megjelentek a kaukázusi eredetű hurrik és az indoeurópai hettiták (szorosabban véve a neszaik), luvik és palaik.

A korai hettita időkről nem sokat tudunk. A vidék első írásos forrásai az Óasszír Birodalom intenzív kereskedelmi tevékenységének köszönhetőek. Az asszírok számos autonóm kereskedelmi telepet (kárum) és kisebb lerakatot (wabartum) hoztak létre Assurból kiinduló kereskedelmi útvonalaik végállomásaként anatóliai városokban. Messze a legjelentősebb ezek közül a hatalmas mennyiségű ránk maradt ékirásos anyag miatt Kanis (a hettita időkben Nesza) volt, de megemlítendő még többek között Hattuszasz, Puruszhandá és Calpa (óasszír **Hattuš**, **Purušḫattum**, **Zalpa**).

Az óasszír kereskedelem virágzásának időszakában Anatólia településeit indoeurópai nevet viselő, egymással hadakozó uralkodók irányították, a lakosság azonban hatti nyelvű volt. A későbbi hettita királyok legrégebbi őseiknek Pithanaszt és Anittaszt tekintik, akik a máig ismeretlen helyen fekvő Kusszara városából kiindulva

meghódították Kanist (Nesza), majd Hattuszaszt és Calpát is. Feltehetően velük hozható kapcsolatba az, hogy az i. e. 19. században Kanis tűzvészben elpusztult. Az ezt követő rétegben találtak egy Anittasz herceg palotája feliratot viselő tört.

A Hettita Birodalom történelme nem azonos a hettita nép történelmével. A hettita népre vonatkozóan két alapvető definíció lehetséges. Az egyik szűkebb értelmezés, a másik jelentősen tágabb, és egyik sem esik egybe a Birodalom i. e. 16. századtól i. e. 12. századig terjedő létevel.

A szűkebb definíció szerint a hettita nép azon anatóliaiak összessége, akik hettita nyelven beszéltek, az asszír ékírást használták, és területileg jól körülírhatóan elhatárolódtak Anatólia más népeiségeitől. Ebben a megközelítésben a nép története a kanisi kárum II. réteggel kezdődik, az i. e. 19. században. Ekkor a telep öt lakókörzetéből egyben szinte kizárólag helyiek laktak, másik kettőben vegyesen az asszírokkal, és már az asszír írást használták az akkád nyelvű levelezésükben. Előtörténetükre vonatkozóan írásos források hiányában nem lehet megállapításokat tenni, mert nem tudni, mióta beszéltek elkülönülő nyelvet, mikor vették át az ékírást. Az bizonyos, hogy mezopotámiai kereskedők már az i. e. 23. században hagytak nyomokat a környéken.

A hettita nyelv neszai nyelvjárása és az asszír írás innen terjedt el Felső-Hattiban, az asszír kolonizáció által érintett Hattum területén (hettita nyelven mātum elītum). Ez a népesség már a hettita újbirodalom kezdetére feloldódott, és az államban egyre több hurri és luvi elem jelent meg. Ezért a hettita nép e szűkebb definíció szerint az i. e. 14. századra feloldódott, és megszűnt önálló népként létezni.

A tágabb értelmezés a kultúra általános jellegzetességei alapján, egyúttal a hattí–hettita kultúrfolytonosság alapján állva a hettita nép etnogenezisének kezdetét az i. e. 23. századra teszi. Akár volt hattí–hettita népességcsere (indoeurópai népvándorlás), akár nem, a kultúra lényeges alkotóelemei ekkortól törésmentesen léteznek, bár nyilván alakultak az évszázadok során. Kultúrahordozó etnikumként tekintve a hettita nép az i. e. 8. század legvégéig feltétlenül létezett az újhettita királyságokban, ekkorra oldódott fel az arameusok áradatában. A tágabb értelemben vett hettita nép magában foglalja a hattikat, hettitákat, luvikat, palaiakat is, vagyis minden anatóliai nyelvet beszélő törzset, akiknek dokumentumai és nyelvemlékei a hattuszaszi levéltárban fennmaradtak. A hettita nép eredete gyakorlatilag minden szempontból kérdéses, sőt vitatott. Amikor a hettita nép a történész szakma látókörébe került, már az indoeurópai nyelvelmélet volt forgalomban. Ez a nyelvészeti alapokon álló történeti kronológia az egyik legfontosabb keleti nép, a hettita megismerése előtt került felállításra, és az indogermán kultúrprioritás elvén állva a véda–árják szanszkrit nyelvű emlékei alapján állt. Ekkor még úgy gondolták, hogy ezek az árják az i. e. 2. évezred közepe előtt hatoltak be az Indus völgyébe. Ennek alapján dolgozták ki a nyelvfejlődési és differenciálódási elméleteiket. Ezt a kronológiát súlyosan érintette két későbbi megállapítás: egyrészt a Védák nem keletkezhetek az i. e. 1. évezred kezdete előtt, de inkább az i. e. 10–9. század jöhet szóba. Másrészt feltűntek az újlag megismert hettiták, akiknek nyelvében jelentős indoeurópai elemeket véltek felfedezni, és mindenképpen az i. e. 2. évezred elejéről származnak. Ugyanakkor a hettita nyelvben hangsúlyos nem-indoeurópai elemek is vannak. Az indoeurópai nyelvelméletet egyetlen módon lehetett megmenteni: feltették, hogy a hettita nyelv két szubsztanciából állt össze, a benne lévő indoeurópai elemeket hordozó nép az

indoeurópai őshaza területéről vándorolt be Anatóliába és telepedett rá egy nem-indoeurópai népre, akiket jobb híján hattiknak nevezték el. (Innen ered a keleti és nyugati származás elmélete, aszerint, hogy az indoeurópaiakat európai vagy iráni őshazában képzelik el.) A különböző hattita nyelveket (neszai, luvi, palai, stb) az indoeurópai nyelvcsalád kihalt mellékágaként az anatóliai nyelvek közé sorolják. Jelenleg ez a széles körben elfogadott, konszenzusus hattita eredet-elmélet, amelyet a szakirodalom zöme használ. Az elmélet súlyos problémája azonban, hogy népességcsere és bevándorló népesség régészetileg nem igazolható. A laringális elmélet kiterjesztése a hattitákra erőltetett és a hattita–görög kapcsolat is felborítja az indoeurópai nyelvek differenciálódására és kialakulására kidolgozott modelleket.

Így például a 20. század közepéig a görög nyelvre vonatkozó elmélet szerint a görögök felülrétegzett indoeurópaiak, vagyis maga a népesség eredetileg nem volt az, később átvette az indoeurópaiakat. Ennek bizonyítására többek közt azt hozták fel, hogy a görög nyelvben lévő rengeteg -nt-, -nth-, -ssz-, -ksz- és -kh- betűkapcsolat a nem-indoeurópai alapnyelvük maradványa. Azóta már kiderült, hogy ezek közvetlenül a (kihaltnak gondolt) hattita nyelvből származnak, amelyet viszont teketória nélkül indoeurópainak minősítettek.

Ezen problémák feloldására két alternatív hattita etnogenezis-modell alakult ki. Az indo-hattita elmélet szerint a hattita nyelv még a protoindoeurópai kialakulása előtt vált el a többi rokon nyelvtől. Ez azonban időrendileg igen messzire, több évezredes írásmentes korba vezetne vissza. A másik lehetőség szerint a hattiták helyben alakultak ki, helyben differenciálódott a nyelvük, kialakítva az anatóliai nyelvcsaládot. Ez esetben az indoeurópai elem jelenlétére két lehetséges magyarázat marad: vagy a régészetileg igazolható koránál jóval régebbi hurri hatás feltevése, vagy az, hogy a hattita nyelv maga a proto-indoeurópai nyelv.

A hattiták ékírást használtak(lásd hattita ékjelek listája), de emellett létezett a luviktól átvett luvi hieroglif írás is. Ezt elsősorban kultikus szövegek lejegyzésére használták. Eleinte a hatti nyelv is tovább élt hasonló funkciókat ellátva.

A hattiták nyelvének és írásának megfejtéséhez nagyban hozzájárult Hugo Winckler német régész, aki 1906-os ásatásai során a törökországi Bogazköy közelében számos ékírásos táblát talált, köztük a II. Ramszesz és Hattuszilisz között a kádesi csata után kötött békét tartalmazó cseréptáblát, melyen a szöveg hieroglifákkal, és a hattiták ékírásával is megjelenik. Utóbbit mindaddig arzavai-írásnak nevezték, mivel az első cseréptáblák, melyeket ezzel az írással El-Amarnában találtak, egy arzavai címzettnek szóltak. A hattita írás és nyelv megfejtése végül Bedřich Hrozný nevéhez fűződik.

A hattita korszakból fennmaradt bő írásos és tárgyi emlék tudományos feldolgozása során fény derült arra, hogy a birodalom viszonylag hosszú léte több, az adott korszakban újítként alkalmazott módszernek és technikának volt köszönhető. A hattiták által uralt birodalmi magot képező Közép-Anatóliában az őslakosság munkája képviselte a birodalom alapvető gazdasági alapjait, emellett további működést biztosított a korábban kialakult asszír kalmár szervezeteknek, felettük a hattita katonai elit „csak” az irányítást, szervezést, uralmat gyakorolta. Újítként jelentett a birodalom szervezési módja, ami egyfajta szövetségi (vazallus) rendszert képezett, amely a birodalom és a mindenkor befolyási szférájának gyors politikai és katonai erőkoncentrációját és akcióképességét tette lehetővé (például a kádesi csatában is). Ez

azonban a mindenkori térségi politikai erőviszony-változások hatására végül a birodalom gyors szétesését okozta. Hadászati újításként kiemelkedő jelentőséggel bírt a lovasság egy ágának, a harcikocsis egységek hettiták által kifinomított alkalmazása (melynek egyik alapfeltétele a kiváló lótenyésztés volt). Diplomáciai kapcsolatok tekintetében a szerződésszerű együttműködés hettiták által alkalmazott módszere – amelynek legismertebb korpusza a békeszerződés Egyiptommal – bizonyult előremutató újításnak.

A hettiták főistensége kezdetben az ismeretlen helyen fekvő Arinna település ismeretlen nevű napistennője volt, mellette valószínűleg nagyobb szerepet kapott Sziusz, de az utóbbiról kevés információval rendelkezünk. Jelentős kultusza alakult ki Tarhuntasznak, a vihar (időjárás) istenének. A középhettita kortól (I. Tudhalijasztól) kezdve erőteljes hurri hatás jelentkezett a vallás terén. Ettől kezdve a hettita panteon nagyrészt megegyezett a Mitannibelivel, és főhelyre került Teszub viharisten, aki Hebat férje volt. A királyt is istenként tisztelték, az ábrázolásokon is isteni attribútumokkal látható. A Boğazkale (Bogazköy) határában levő Yazılıkaya sziklatemplom napjainkig fennmaradt reliefábrázolásain megjelenik a hettita pantheon istenségeinek felvonulása, másutt a Vihar(háború-)isten és az istenkirály rituális kapcsolata. Ugyanígy az ezt megjelenítő attribútum. A hettita korszak művészete is erre az ideológiai forrásra épül.

A hettiták fő fegyverneme a harci kocsi volt, amelynek első emléke már Anittasz korából ismert. A harci szekér nem volt újdonság, de a hettiták egy jelentős újítást vezettek be, így a nehéz hettita harci szekér mozgékonyra és jól irányíthatóvá vált. Az újítás lényege az volt, hogy a tengelyt a hátsó elhelyezés helyett a szekér alján, a súlypontnál rögzítették. Ezzel csökkent a lovak terhelése, így lehetővé vált, hogy a kétfős egyiptomi szekérrel szemben három harcos alkossa a személyzetét: a hajtó (kocsis), a pajzshordó (vagy fegyverhordozó) és a lövész (a szekér tulajdonosa, a harcos). A pajzs vagy négyszögletű, vagy dupla szekerce alakú volt. A lövész fegyverei a lándzsa és az íj voltak. A kerekek általában hatküllősek voltak. Ezek a szekerek nagy alakulatokban harcoltak, azonban nem voltak hatásosak a szétszórt hordák ellen.

A harcoknál kívül fontos, bár a szekereknél kétségtelenül kisebb szerepet játszott a nehézfegyverzetű hettita gyalogság is, illetve a források megemlékeznek felderítőkről, sáncásókról, utóvédrekről. A utóvéd nehéz, ökrök vontatta szekéren és szamarakon hordta a málhát. Hettita flottáról nem tudunk, ahogy lovasságról sem. A lovakkal azonban tudtak bánni, ezt bizonyítja a Boğazkaleben talált négy agyagtábla, amelyet egy bizonyos Kikkuli írt a lovak idomításáról és tenyésztéséről.

Államszervezet

A hettita állam teljes fennállása alatt küszködött a létrejöttét megelőző zavaros politikai helyzet következményeivel. A Hettita Birodalmat megelőző független városkirályságok függetlenedését megakadályozó intézkedésként olyan közigazgatási rendszer alakult ki, amelyben hercegségekre támaszkodott a központi kormányzat. Ezen hercegségek irányítása a korai időkben mindig az uralkodóházon belüli személyek kezében volt, később más előkelőségek is hatalomhoz jutottak. A hercegségek függetlenedése azonban már akkor is megindult, amikor még királyi hercegek vezették azokat. A késői idők két jellegzetes példája a karkemisi alkirályság, amelynek vezetői példászerűen működtek együtt a Birodalommal, mindaddig, amíg az

egyáltalán létezett. A másik véglet Tarhuntassasz esete, amelynek hercegi kézbe kerülése végül a teljes Birodalom összeomlásához vezetett.

Az állam vezetője a király volt, de sohasem jutott kizárólagos, despotikus hatalomhoz, mindig is korlátját jelentette a pankusz és a tulijasz intézménye. Telipinuszt törvényei a hettita Középbirodalom idején konzerválták is ezt a helyzetet: írott és egzakt jellegüknel fogva elősegítették ugyan a törvényességet, de meghagyták a korábbi rendszer maradványainak hatalmát.

A hettita társadalom egyes részletei a feudalizmust idézik. A szabad emberek két típusát különböztetik meg a szövegek, a „fegyver embereit” és a „kötelezettség embereit”. A fegyver emberei nem tartoztak semmivel a királyi háznak, csak a katonai szolgálatukkal. A kötelezettség emberei viszont meghatározott szolgáltatásokkal és adókkal tartoztak, úgymint kapálás, szántás, szállítás, termékek bizonyos hányadának adóként való beszolgáltatása, a futárok élelmezése, igás állataik rendelkezésre bocsátása az állami építkezésekhez. Ez a rendszer a középkori paraszt föld szerinti függéseivel párhuzamosítható. De párhuzamosítható a személyi függés is, mivel a helyi előkelőség képviselőiből alakított királyi bíróságok teljhatalommal rendelkeztek felettük.

A hettita katonai szervezetben a harcosok a nép szabad, földműveléssel vagy állattenyésztéssel foglalkozó tagjai közül kerültek ki. Ezek az emberek akkor hagyhatták el birtokaikat vagy legelőiket, ha családjuk megfelelő mennyiségű szolgálattal rendelkezett, akiknek munkája kiváltotta a családfő hiányát, valamint képesek voltak a fegyverzet árát kitermelni. E szolgák alapvetően két forrásból kerültek ki, a hadifoglyokból és a meghódított országok lakosságának elhajtásából. Az őrökök két különböző szóval jelölték ezeket, a foglyok az a-ap-pa-an-ta (normalizált alakja valószínűleg appant, LÚappant), a hadifoglyok a NAM.RA kifejezésekkel kerültek feljegyzésre. A sumer logogramok olvasata valószínűleg arnuvala volt hettita nyelven.

II. Mursziliszt például az Arzava elleni hadjárat után 66 000 NAM.RA érkezéséről tudósít. A szolgák egy része állami tulajdonban maradt, ők dolgoztak a palotagazdaságban és a templomok földjein. A foglyok egy részét szétosztották a háborúban részt vevő katonák között. Ugyanakkor az appantok egy része nem vált szolgálavá, hanem ellenkezőleg, katonai osztásföldet kapott, és a hettita hadsereg tagjává lett. Kis jelentőségű volt az adósrabszolgaság és a pénzen vett rabok léte. Míg a rabszolga rejtegetése, a szolga eltulajdonítása Hammurapi törvényei szerint halálbüntetéssel járt, addig Hattiban ugyanez csak pénzbírságot vont maga után.

A hettita törvények az ismert szövegek alapján nem általános rendelkezések, hanem inkább precedensgyűjtemények. Egyes vonatkozásokban részletesebbek más (főleg mezopotámiai) törvényeknél, másban elnagyoltabbak. Telipinuszt törvényei az elsők, amelyek ránk maradtak, bár hasonló szövegekből több is ismert, de azok nagyon töredékesek. Két tábla viszonylag jól rekonstruálható, az egyik büntetőjogi kérdésekkel, családjoggal és a harcosok helyzetével foglalkozik, a második (Neszilim kódex) viszont rendszertelen paragrafus-összeállítás kereskedelmi tarifákkal és őrökök jegyzeteivel. Telipinuszt kiáltványa rögzíti a trónöröklési rendet is. Törvényeik különleges eleme, hogy szemben a mezopotámiai és egyiptomi típusú törvénykezéssel a bűncselekmények indítékai, okai és körülményei szerint is különbséget tesznek. Az előre megfontoltság („gonosz szándék”) és hirtelen felindulás („csak a keze vétkezett”)

itt jelenik meg először a jogtörténetben, és a szándékos emberölést kétszeresen büntették a véletlenhez képest. Sőt további differenciálást is alkalmaztak, kereskedő meggyilkolása esetén háromféle tényállást rögzíthettek: a rablási szándékot, a bosszút, amelynek nincs köze anyagi haszonszerzéshez, valamint a véletlen, vigyázatlan cselekedetet. Hammurapival vagy a biblikus törvényekkel ellentétben nyoma sincs a „szemet szemért, fogat fogért” elvének.

A hettiták a külkapcsolataikat is éppúgy szerződésekkel stabilizálták, mint a belső viszonyokat. Rengeteg államközi szerződés ismert ma már, nem csak a kádesi csata után keletkezett, előkerülése alkalmával a világot megdöbbszentő hettita-egyiptomi szerződés. Ezek a szerződések rögzítik a felek jog- és hatásköreit és az együttműködés feltételeit, sőt egyes esetekben azt is, hogy a közösen viselt hadjáratok után a legyőzött országok ingó vagyonából kit milyen arányban illet a zsákmány. A szerződéses rendszer az óasszír kereskedelem korának maradványa, a kereskedelmi megállapodások fejlődtek tovább államközi szerződéseké, és ez ezer éven át a legfontosabb hettita diplomáciai eszköz maradt.

A középhettita korban (I. (II.) Tudhalijasz és I. Arnuvandasz idején) a felső vezetés már felismerte az államot belülről bomlasztó különutas hercegségek problémáját, ezért a belpolitikában is bevezették a központi rendeletek, hűségeskük és szerződések rendszerét. Mindenre kiterjedő hivatalos irányelveket fektettek le a Birodalom minden lehetséges belpolitikai vetületére. A kormányzat struktúrája valójában nem változott, de új kereteket kapott. Azonban minden szerződés annyit ér, amennyit betartanak belőle...

A Hettita Birodalom az i. e. 2. évezred jelentős anatóliai nagyhatalma volt, az indoeurópainak tartott hettiták állama. Legnagyobb kiterjedése idején uralma Anatólia nagy részén kívül kiterjedt Szíria, Kánaán és Mezopotámia egy részére is. A birodalomnak több virágzó és hanyatló időszaka volt, végül i. e. 1200–1190 körül a tengeri népek támadásai és belső problémáinak következtében összeomlott. Évszázadokig létező hettita utódállamokat hagyott maga után, az újhettita királyságokat, amelyek egészen az i. e. 8. század legvégéig fenntartották a hettita államiséget, kultúrát és nyelvet.

A Hettita Birodalom jelentős szerepet játszott a későbbi anatóliai népek etnogenezisében, így a görögökében is. Kulturális hatása szinte felmérhetetlen abból a szempontból, hogy kapcsolatot jelent az i. e. 3. évezred ókori közel-keleti népei és az i. e. 1. évezred mediterrán népeinek kultúrája között. Felvevő, megtartó és átadó szerepet játszott. Az építészetben a fellegvárak, palotakomplexumok terjedtek Mezopotámiából nyugat felé. A hettita mitológiai elemei megjelennek a nyugatabbra eső, későbbi népeknél. A haditechnikában a görög kardtípusok első megjelenései, a félelmetes hettita harci szekér említendő. Mindemellett jelentős hettita eredetű nyelvelemek is átkerültek a görögbe, majd – valószínűleg etruszk és görög együttes közvetítéssel – a latinba.

Hattum a fémek (ezüst és réz, a korai időkben ón) kiemelkedő bőségű lelőhelye volt, az itt lakó népek pedig az állattenyésztés révén messze földön híres termékeket hoztak létre, amelyek közül elsősorban a gyapjú említendő. Mezopotámia viszont fémekben szegény, de mezőgazdasági termékekben gazdag terület. Már akkád kereskedők is jártak e tájon, majd az asszírok az óasszír kereskedelem korában e kincsek kiaknázására számos autonóm kereskedelmi telepet (kárum) és kisebb

lerakatot (wabartum) hoztak létre Assurból kiinduló kereskedelmi útvonalaik végállomásaként és köztes átrakodó-, pihenőhelyeként Anatóliában. Messze a legjelentősebb ezek közül a hatalmas mennyiségű ránk maradt ékírásos anyag miatt Kanis. E telepen körülbelül 85 év alatt jött létre az írásos anyag első szakasza, I. Érisum és Narám-Szín között, ez Kanis VIII. rétege, másképpen a kárum II. Érdekesség, hogy nem a legkézenfekvőbbnek tűnő útvonalat használták Kanis megközelítésére, hanem a Karkemisen keresztül haladót, ami nagy kitérő volt. Asszíria I. Samsi-Adad idején – amikor Jaszma-Adad volt Mári kormányzója – Aplahanda karkemisi királlyal nagyon jó viszonyt tartott fenn.

Az asszír áru Karkemisen keresztül jutott Kanisba, majd a csereáru és a bevétel vissza Asszíriába. A második szakaszban, a Kanis VII, vagy kárum Ia réteg körülbelül negyven év szünet után újabb hatvan év termése, a leletszünet és a kisebb mennyiségű anyag valószínűleg azzal magyarázható, hogy I. Samsi-Adad inkább Mezopotámia felé fordult az érdeklődésével.[6] Más vélemény szerint éppen I. Samsi-Adad uralkodása idején élénkültek fel újra a kapcsolatok.[12] Ugyanakkor közrejátszhatott az a körülmény is, hogy Hammurapi erősödésével párhuzamosan Asszíria visszaszorult, elveszítette Márit, Karkemis pedig két tűz közé került félúton Mári és Jamhad között. Ezzel az Anatólia felé vezető kereskedelmi útvonalak biztonsága asszír szemszögből megszűnt. A legfontosabb asszír városok közt megemlítendő Hattuszasz (**H**attuš), Puruszanda (Buruš**h**attum), Tuvanuva (Wab**h**šušana), Hahhum (**H**ab**h**um), Calpa (Zalpa) és Turhumit (Tur**h**umit). Ezek a kárumok valamennyien jelentős helyi államok központjaivá lettek a későbbiekben.[12] Látható módon még a hettita városnevek is megegyeznek az óasszírral, vagy azokból származtathatóak, kivéve Tuvanuvát.

Az asszír kereskedelem óriási hasznot hozott Asszíria számára, az ön 75–100%-os, a gyalgú 100%-os nyereséget termelt a 800 kilométeres út ellenére. A kereskedelmi utak biztosítására létrehozott telepek biztonsági adót szedtek a karavánoktól, ebből tartották fenn hadseregüket a rablók ellen. Ez a rendszer kezdetben jól működött, később azonban a helyi hatóságok és kormányzók egyre több adót követeltek, mire a kereskedők kezdték elkerülni a biztonságos utakat, áruikat nem jelentették be, hanem elrejtették. Nem azokon az utakon jártak, amelyek mentén a vámszedőhelyek voltak, hanem a harrān sūqinnim nevű kerülő mellékutakat használták, melynek neve szó szerint „keskeny út” jelentésű. Ezeket a karavánokat külön csempészkalauz, a mupazzirum vezette, mivel több közülük helyenként életveszélyes volt. A hatalmasságok ettől kezdve már csak sarcot szedtek: a biztonsággal többé nem törődtek, de az adókat erőszakkal is beszedték, a csalókat pedig bebörtönözték. Ezzel kezdődött az államiság Anatóliában.

A Háború királya című ékírásos szöveg alapján – amelyet az amarnai levéltárban találtak –már az i. e. 23. században megkezdődött a területiális fejedelmek önállósodása és városkirályságokká alakulása. A dokumentum szerint az asszír kereskedők Sarrukint kérték fel Purushattum hatalmaskodó kormányzójának, Núr-Daggalnak megrendszabályozására. Az irat csaknem egy évezreddel későbbi, valószínűleg aktualizált tartalmú, de nem tekinthető véletlennek, hogy éppen az egyik legnyugatibb városról – mint Asszíriától és Kanistól legmesszebb fekvő településről – és a kereskedők és a város uralkodója közti konfliktusról van szó. Sarrukín unokája, Narám-Szín a különböző források szerint tizenhét vagy húsz anatóliai királlyal vonult harcba, köztük volt Pambasz, az első név szerint ismert hettita király.

Az asszír gyarmat Assur mintájára Kanis köré szerveződött. Innen igazgatták a hálózatot, Kanist pedig közvetlenül Assurból kormányozták. Minden asszír településnek megvolt a saját igazságszolgáltatása (bíróságok), de minden fellebbviteli ügy Kanisba futott be. Kanis használta fel a bit karim nevű biztonsági alapba befolyt jövedelmeket is, amelyeket többnyire banki betétként kezeltek, de a hatóságokat is ebből tartották fenn.

A fontosabb telepek közelében paloták emelkedtek, amelyekben a helyi kormányzó, később király lakott. Ezek a paloták képezték az alapját a későbbi, az egész korabeli keleten elterjedő hettita fellegvártípusnak, amelyek később is a kormányzati központoknak adtak helyet. Ezek a palotakomplexumok, amelyek nemcsak igazgatási és vallási, hanem gazdasági centrumok is voltak. Legkitűnőbb példája ennek a későkori Hattuszasz, ahol a főtemplom köré óriási raktárház épült. A palotának járó vám a „nishatum” (niš^hatum) megfizettetésén kívül egyfajta árumegállító joga is volt a helyi hatalmasságnak. Az adókat az éppen aktuális rakományból oda-vissza meg kellett fizetni, néha konkrét szerződés szól arról, hogy odaúton önban (a szállított áru), visszafelé ezüsttel (a bevétel) fizetnek. Az asszír kereskedők „kézi ónt” (annak qātim) tartottak a folyókiadásokra, útivámokra és adókra.

Az őslakosság egy idő után magát a kereskedelmet sem nézte jó szemmel, mert egyoldalú volt, a családi vállalkozások az Asszíriában élő családfő vagyont gyarapították. Az asszír kereskedelem mégsem lázadások vagy háború miatt szűnt meg, hanem az általánosan gyenge közbiztonság, a politikai széttagolódás és az újabb, könnyebben megközelíthető kaukázusi és elámi nyersanyaglelőhelyek feltárása miatt, fokozatosan halt el. Ez viszont Hatti számára ön és textilhiányt okozott, ezeket helyi forrásokból nem tudták pótolni.

Az óasszír kereskedelem korából származó táblákon már harmincnál több helyi fejedelem neve szerepel, akik gyakorlatilag önálló módon intézték ügyeiket, önálló kül- és belpolitikával, államszervezettel, hivatalnoki karral. Kanis városából ismert egy Hurmelisz nevű uralkodó, akinek neve (hurmai ember) már a hettita nyelvből vezethető le, ezért a 19. század második felére már az őslakosság és az asszírok kiegyenlítődése valószínűsíthető. Hurmelisz rendszere azonban még mindenestül asszír eredetű, sőt uralkodói címe, a rabâum (körülbelül nagyherceg jelentéssel) közvetlenül utal arra, hogy az asszír városkormányzó pozíciója vált szuverén uralkodói hatalommá, és a szó jelentésátvitelével vált király jelentésűvé. Az akkádban a király šarrum, de Asszíria királyai is az óasszír kereskedelem korában a rabâum vagy waklum címet viselték. Valószínű, hogy a hettiták a független uralkodók címeként használták, amit a „Nagy rabâum” összetétel is erősít. A későbbi korokban áttérnek ugyan az akkádul is királyt jelentő šarrum használatára, de ez nem bizonyítja a korábbi rabâumok függő helyzetét. A helyzet hasonló Mária uralkodóinak esetéhez, akik a sumer sagin (akkádul sakkanakku) címet viselték még akkor is, amikor régen függetlenedtek Sulgitól és Urtól.

Hurmelisz utódja Harpativasz volt, aki azonban már elszenvedett egy nagy vereséget Uhnasztól, Calpa urától. Kanis így került Calpa fennhatósága alá néhány évtizedre, vagy a kronológia bizonytalansága miatt akár egy évszázadra is. Bizonytalan, hogy Inar és Varszamasz uralkodásának idejére az ekkor már Neszának nevezett Kanis hogyan és mikor vált újra függetlenné, az azonban bizonyosnak tűnik,

hogy Nesza nem játszott nagyobb szerepet az i. e. 18. század folyamán, eltekintve Mama királyával Anum-Hirbisszel ismert konfliktusuktól. Ennek az időszaknak a későbbi események és a királyság szervezetének ismeretében Calpa, Kusszara, Hapalla és Puruszhanda voltak a főhatalmai, ezekhez esetleg társulhat Tarhuntasszasz és Nerik, a két szent város, valamint Arinna, a Nap istennőjének városa.

Az óasszír kereskedelem virágzásának időszakában Anatólia településeit egymással hadakozó uralkodók irányították. A későbbi hettita királyok legrégebbi őseiknek Pithanaszt és Anittaszt tekintik, akik a máig ismeretlen helyen fekvő Kusszara városából kiindulva meghódították Kanist, majd Hattuszaszt, Puruszhandát és Calpát is. Feltehetően velük hozható kapcsolatba az, hogy i. e. 1820 körül Nesza és vele az asszír kárum tűzvészben elpusztult. Az ezt követő rétegben találtak is egy „Anitta, a herceg palotája” (É.GAL a-ni-ta ru-bā-im) feliratot viselő, általában törként emlegetett tárgyat. Kanis-Nesza jelentősége felmérhető azon a tényen, hogy Anittasz végül szülővárosából Neszába helyezte át uralkodói székhelyét, visszavitette az Uhnasz által elrabolt és Calpába szállított neszai istenszobrot a városba. A költözés oka többértű lehetett. Az uralkodó jelenléte megakadályozta a további függetlenségi mozgalmakat, de itt volt a legerősebb királyi palota és a legjobban kiépített közigazgatási rendszer is. Anittasz dokumentuma alapján három jelentős hatalmi központ maradt: Nesza, Puruszhanda és Vahszuszana.

Anittasz végül elfoglalta a maradék kettőt is, hatalmi jelképeiket kisajátította, valamint felvette uralkodói címeiket is. Ilyen módon Nesza vezetésével alakult meg a korai Hettita Birodalom, amelynek mintáihoz a későbbiekben ragaszkodott minden hettita király. Ez vált azonban a birodalom legsebezhetőbb pontjává: teljes fennállása alatt inkább államszövetségi vagy perszonáluniós uralmi formák domináltak, amelyeket a hettita nagykirály katonai erővel vagy szerződéses diplomáciával tartott egyben. Egyetlen pillanatra sem alakult ki egységes hettita állam, részeit királyi hercegek, alkirályok kormányozták, gyakori elszakadási kísérletekkel. III. Tudhalijasz és III. Hattuszilisz idején mindezek az ország teljes széteséséhez vezettek.

Anittasz megteremtette a Hettita Birodalmat a kisebb városkirályságok és a nagyobb területiális királyságok meghódításával, egyelőre Kusszara vagy Nesza vezetésével. Azonban a friss államalakulat írott forrásai nagyon töredékesen maradtak ránk, ezért rögtön Anittasz után homályos időszak következik. Még az utódja személye sem bizonyos, lehetett Peruvasz (Perva-kammalijasz) és Tudhalijasz is. Peruvaszt néha azért tekintik lehetséges uralkodónak, mert Anittasz és több későbbi uralkodó koronahercegként a rabi simmiltim címét töltötte be, Anittasz idejében pedig Peruvasz volt ugyanennek a címnek a birtokosa.

Anittasz másik lehetséges utódja Tudhalijasz, akinek viszont nem ismert a származása, és neve éppen egy neszai uralkodó, Zuzzu fogsága kapcsán kerül szóba. Ez az adat csak a kérdések számát gyarapítja, elsősorban is, hogy ki volt Zuzzu. Lehetséges, hogy Anittasz utódai elveszítették Neszát, és Tudhalijasz foglalta vissza. De éppúgy az is, hogy Anittasz utódaitól vették el Neszát más városkirályok, így Tudhalijasz egy új uralkodóház képviselője. A problémát tovább bonyolítja, hogy bár Anittasz elfoglalta és földig rombolta Hattuszaszt és Calpát, mégis úgy tűnik, mindkét városban nem sokkal később egy-egy Huccijasz uralkodott, akik talán azonosak. Egyesek szerint Tudhalijasz a calpai Huccijasz fia. Az is lehet azonban, hogy Tudhalijasz apja egy harmadik személy, a Neszában uralkodó Huccijasz volt, mivel

egyes töredékek úgy értelmezhetők, hogy Labarnasz apósának is ez volt a neve. Ehhez a Tudhalijaszhhoz kapcsolódik egy további hatalmi jelkép első megjelenése, a kereszt alakú pecsété.

Tudhalijas utódjának kérdése is épp olyan homályos, mint származása és elődjei. Az, hogy PU-Szarruma lett volna a fia és utódja, csak az időrend miatt kerülhetett szóba. PU-Szarruma még mindig nagyon kevésbé ismert alak, életéről szinte semmit sem tudunk, az általánosan elfogadott álláspont szerint utódja Papahdilmah lett volna, akit azonban Labarnasz megfosztott a tróntól.

A Hettita Óbirodalom (i. e. 17 – 16. század)

A hettita Óbirodalom vagy óhettita kor kezdete az irodalomban nem egységes. Vannak, akik Labarnasszal, és vannak, akik I. Hattuszilisszel kezdik ezt a szakaszt. Ennek megfelelően a korszak időbeli elhelyezése is változó, amihez a középső és rövid kronológiák különbözősége is hozzájárul. A hettita dátumok az Óbirodalom korában öt-hat évtizedes pontossággal értendők. A korszak vége is változó az irodalomban, vannak, akik már I. Murszilisszal befejezik, és utódait átmeneti időszakban tartják nyilván, mások a Telepinusszal kezdődő hettita Középbírodalom idejéig számítják. Szűk értelemben tehát a hettita Óbirodalom mindössze I. Hattuszilis és I. Murszilis uralkodását jelenti.

Az első hettita uralkodók az i. e. 17. század közepén vagy az i. e. 16. század elején uralkodó I. Labarnaszt tekintették közvetlen ősüknek, aki délen már kiterjesztette uralmát a Földközi-tenger partvidékéig. Labarnasz rokonsága is ismeretlen, jóval későbbi utódja, Telipinus dokumentumai szerint I. Hattuszilis nagyapjának veje (következésképp Hattuszilis sógora). Ez az adat meglehetősen tág teret hagy a következtetéseknek. Labarnasz nagyszabású hadjáratokat vezetett. E háborúk állomásainak egy része azonos Anittasz korábbi hódításaival, így biztosra vehető, hogy az Anittasz által létrehozott nagy kiterjedésű állam nem volt tartós. Labarnasznak sok fia volt – bár nem ismerjük név szerint mindet –, és a meghódított területeken egy-egy fiát hagyta kormányzónak. A hercegségek kialakításával hosszú életű közigazgatási hagyományt teremtett.

Utódja Hattuszilis lett. Nem tudjuk, hogy kinek a fia, és milyen jogcímen került trónra. Még azt sem, hogy a neve eredetileg is ez volt-e. Uralkodói névként a Labarnaszt is használta, II. Labarnaszként is említi az irodalom. A Hattušiliš név jelentése: ember Hattumból (Hattuš + ili, az utóbbi helynévre utaló személynévképző), és ez születési névként vagy uralkodói névként is érthető lenne. A Labarnasz név később köznevesült, és uralkodói címmé vált labarna vagy tabarna alakban. Körülbelül i. e. 1650 és i. e. 1620 között uralkodott, ez idő alatt harcolt a nyugati Arzava ellen, elfoglalta a szíriai Alahtumot és a nyugat-mezopotámiai Varszuvát. Szanahuitta és Caruna környékének birtoklása miatt három éves konfliktusba keveredett a fiatal Mitannival. Halap ostroma alkalmával szerzett sérülésébe halt bele.

Hattuszilis uralkodása alatt különös események történtek. Fiát, Huccijaszt kitagadta. Második kijelölt örököse, Labarnasz származása ismeretlen, lehetett Hattuszilis fia vagy unokaöccse is, de Labarnasz is fellázadt ellene, ezért végrendeletében őt is megfosztotta az öröklés lehetőségétől és száműzte. Végül unokája, I. Murszilis követte a trónon, akit nagyapja a pankusznak nevezett államtanáccsal ismertetett el Kusszara városában. Murszilis feltehetően a szugzijaszi hercegi pár, Marattisz és Hasztajarasz gyermeke volt. Ez azonban csak közvetett

módon igazolható a végrendelet és a Talmi-Szarruma szerződés összevetésével. A végrendelet szerint Hattuszilis leánya Hasztajarasz, a szerződés pedig arról tesz említést, hogy Murszilis Hattuszilis unokája.

A kiskorú utód helyett eleinte régensek kormányoztak, valószínűleg a Pimpirit és Ammunasz testvérpár, Nenassa és Szugzijas hercegei. Harry A. Hoffner szerint ők Hattuszilis testvérei voltak (ilyen módon Papahdilmah vagy PU-Szarruma fiai), a RLA Pimpira címszava Hattuszilis fiainak tartja őket.[29] Pimpirit valószínűleg azonos (Pimpira töredék) dokumentumban olvasható Pimpira nevű személlyel, akit itt LUGAL címmel említenek. A szerint azonban a régensek sem tudták megakadályozni a Hattuszilis halálát követő zavargásokat: „... a hercegek rabszolgái felkeltek, uraik házáat dúlni kezdték, gazdáikat elárulták és vérüket ontották”.

Murszilis harminc évig uralkodott, valamikor i. e. 1620 és i. e. 1526 között. Uralkodása a hadtörténet sikersorozata Telipinus kiáltványa alapján, ennek ellenére belpolitikailag kudarcot vallott. Anatóliában és Szíriában rengeteg hadjáratot vezetett, II. Hammurapi ellenében végleg megdöntötte a nagy múltú Jamhad királyságát, sőt i. e. 1595-ben az Eufrátesz mentén délkeletre vonult, és könnyedén legyőzte Szamszuditánát, kifosztotta Babilont, véget vetve a hosszú idő óta válságban levő Hammurapi-dinasztia uralkodásának. Még a babiloni zikkurat, az Észagila Marduk-szobrát is Hattuszaszba szállították.

Murszilis belső kudarcát a későbbi események mutatják. Meghatározhatatlan ideig tartó babiloni tartózkodás után hazaindult, de nem tudni, hogy a fősereggel vagy egy hátramaradt kontingenssel vágott neki az útnak. A hadserege már közvetlenül a hadjárat után hazatért a zsákmánnyal, amelyet alig tudtak megvédeni a hurriták támadásai elől. Hatti nem is gondolhatott arra, hogy az Anatólia és Mezopotámia közé ékelődő Mitanni ellenében Babilont megtartsa, ezért az egész hadjárat csak rablóportya volt valójában. Murszilis távolléte alatt testvére, Harapszilis és annak férje, Hantilis merényletet szerveztek ellene, hazatérte után meggyilkolták. Murszilis minden katonai sikere szinte azonnal semmivé vált, mert a kialakuló bizonytalan belső helyzetben a birodalom a korábbi hódítások megtartására sem gondolhatott, a szabad prédául hagyott szíriai és középső-eufráteszi tartományokba pedig rögtön benyomult Mitanni. Babilont az addig Máriaiban időző kassziták szállták meg.

A hettita uralkodóház korábbi tagjainak rokoni kapcsolatai igen homályosak. Ezért nem jelenthető ki, hogy Hantilis leányági örökösödése lett volna az első ilyen esemény. Sőt sógori viszony korábbról is ismert, csak a sógor személye nem. Az bizonyos, hogy a későbbiekben más államokhoz képest rendkívül sokszor fordult elő hasonló eset, amikor a királyi hercegnő férje vette át a trónt.

Első átmeneti időszak (i. e. 16 – 15. század)

Az új uralkodó Hantilis lett, Murszilis sógora és gyilkosa. Zavaros és nagyon bizonytalan időszak kezdődik vele, amelyet egyes szerzők az Óbirodalom második felének, mások átmeneti kornak periodizálnak. Ez utóbbi jobban mutatja azt a tényt, hogy a Hattuszilis és Murszilis által megkezdett nagyhatalmi politika helyett az elkövetkező négy uralkodó inkább csak a belső problémákkal törődhetett, nem volt módja többé Anatólián kívül még védekezni sem, nemhogy kezdeményezni.

A korszakról későbbi hettita királyok feliratai nyújtanak tájékoztatást, így Telipinusz proklamációja és III. Tudhalijasz évkönyvei. Telipinusz feliratai a hurriták megjelenését isteni bosszúnak tekintik a királygyilkosság miatt, III. Tudhalijasz szerint

a kaszkák is Hantiliszi idejében jelentek meg az északi határokon. Hatti tehát nemcsak külbirtokait veszítette el nem sokkal Babilon elfoglalása után, de a belső vidékeken is két tűz közé került.

Ennek eredményeképp Hattuszaszban nagyarányú erődépítési munkák kezdődtek. Ekkor épültek a város első falai, mióta Anittasz lerombolta régieket, de nagyobb területen és erősebb verzióban. A kaszka fenyegetés volt a súlyosabb, hiszen a fővárost is veszélyeztették, ezért Hantiliszi a feleségét, Harapsziliszt és gyermekeit, trónörökösét, Piseniszt és leányát (...) Szaltaszt Szugzijaszbba küldte. Itt azonban Harapsziliszi meghalt, majd Hantiliszi halála után (...) Szaltasz hercegnő férje, Cidantasz (Hantiliszi veje, aki Telipinuszi proklamációja szerint már I. Mursziliszi megölésében is segédkezett) meggyilkolta Piseniszt, és maga ült a trónra.

A fenti információk attól a Telipinusztól származnak, aki Cidantasz veje volt Isztaparijasz hercegnővel kötött házassága révén, ezért meglehetősen hitelesnek mondhatók. Telipinuszi trónra lépését azonban további családirtások előzték meg, mivel Cidantaszt fia, Ammunasz ölte meg, Ammunaszt szintén a fia, Huccijaszi. Ezt a királyt pedig végül Telipinuszi fosztotta meg a tróntól, és száműzetésbe küldte.

A királyi házra nézve katasztrofális időszakban Hatti gyakorlatilag minden külbirtokát elvesztette, még Anatóliában is. Arzava, Luvi, Pala és Kizzuvatna is önállósult, ez utóbbinak első ismert önálló királya, Parijavatri is Ammunasz korára datálható. A szíriai térségben Mitanni vált főhatalommá. Ammunasz idejéből fennmaradt egy krónika, de nagyon töredékesen, amelyben Tipijaszi, Hapiszna, Parduvata és Hahha elleni hadjáratokról esik szó. Ezek eredményei nem ismertek, de a korban Arzava fennhatósága majdnem az Eufráteszig kiterjedt, Adanijaszi városáig biztosan. Így valószínűsíthető, hogy Ammunasz közvetlen fennhatósága csak Kappadókia területén érvényesült.

A középhettita kor (i. e. 15 – 14. század) [szerkesztés]

Anatólia politikai egységei az i. e. 2. évezred második felében. A térképen feltüntetett egységek nem feltétlenül egyidejűek, mintegy fél évezredet ábrázolnak.

A fentebb tárgyalt átmeneti időszakot számos kutató már középhettita kornak tekinti, bár a kérdésben nincs konszenzus. A középhettita kor (vagy hettita Középbirodalom) időszakába sorolható egészen biztosan a Telipinusztól II. Hattusziliszig uralkodó királyok korszaka, de gyakran I. Hantilisztól ifjabb Tudhalijaszig tárgyalják. Időnként a korszak végén egy második átmeneti időszak beiktatására is sor kerül.

A királyok különféle módszerekkel próbáltak úrrá lenni a helyzeten, ekkor született Telipinuszi trónöröklést szabályozó törvénykönyve is. Abból, hogy Telipinuszi milyen anatóliai területeket foglalt vissza, látható, hogy a korábbi időszakban mely területekre nem terjedt ki Hattuszasz hatalma. A lista hosszú, és nagyon fontos régiókat tartalmaz, mint Szamuha, Mariszta, Hurma, Szugzijaszi, Puruszhandu. A Marasszanta folyótól a Földközi-tengerig, és Arzavától az Eufráteszig helyreállította a hettita befolyási övezetet. Ugyanakkor el kellett néznie, hogy Kizzuvatna királya, Iszpatahszu a vele kötött szerződésben magát nagykirálynak nevezze: „Iszpatahszu, Nagy Király, Parijavatri fia”.

Telipinuszi törvényei és a trónöröklés szabályozása azonban valószínűleg nem hozták meg a kívánt eredményeket. Telipinuszi halálának oka és körülményei ismeretlenek, utódjának személye és kapcsolata az uralkodóházzal bizonytalan. (Lásd:

hettita királyok családfája.) Ismert néhány név, mint Alluvamnasz, Taharvalijasz, Hantilis, Cidantasz, Huccijasz, Kantuccilis, akiknek kapcsán a hetrita források királyi címeket említnek, de sorrendjükről vagy uralkodásuk eseményeiről nincs adat. Néhány királygyilkosság is történt, például II. Huccijaszt I. Muvatallisz, majd Muvatalliszt az Arany Harci Szekerese parancsnoka, Kantuccilis ölte meg.

A korra általában jellemző Mitanni hegemoniája az észak-szíriai és eufráteszi térségben, de a hurrik nyomásának egy részét az egyenrangú és baráti hatalom, Kizzuvatna fogta fel, először Iszpatahszu, majd Eheja, Paddatisszu, Talcu és II. Szunasszura kizzuvatnai királyok uralkodása alatt. Ez alól kivétel Pillijasz, aki a hurrikkal kötött szövetséget. Ez az időszak a Jamhad királyság végleges elmúlásának és jogutódja, Mukis megalakulásának kora, amelynek jellegzetes alakja Idrimi. Az időszak második felében megjelent a térségben Egyiptom is, amelyet a Kurusztamaszerződés, egy hetrita–egyiptomi paktum bizonyít. Ennek datálása azonban bizonytalan, Trevor Bryce szerint II. Cidantasz kötötte III. Thotmesz uralkodásának 33. évében, mások II. Amenhotep és I. Tudhalijasz vagy Ammunasz köztinek tekintik. Ezt megelőzte Kizzuvatna bukása, amelyet Mitanni foglalt el, bár az is elképzelhető, hogy egyszerűen csak szövetségest váltott, és a gyengélkedő Hatti helyett Mitannit választotta. Idrimi és Pillijasz is Mitanni főségét ismerte el, egymás között kötött szerződéseik is erre utalnak.

Második átmeneti időszak (i. e. 14. század)

I. és II. Tudhalijasz hódításai az i. e. 14. század első felében nem bizonyultak tartósnak. I. Tudhalijasszal sok szempontból a hetrita történelem új szakasza kezdődik, ezért sokszor ettől az uralkodótól kezdik a hetrita újkort. Ekkor kezdődött az a közigazgatási reform, amely rövid időre stabilizálta a birodalmat, a hercegségek és kormányzóságok központi irányelvekkel való ellátása, azaz gyakorlatilag a tartományok „kézi vezérlésre” állítása.

I. Tudhalijasz felesége a hurri származású Nikalmati volt, akit még sok más hurri királyné követett. Ez időtől divatosá vált az uralkodóházban a második név, amely hurri nyelvű lett. A hetrita panteonban az istenek nevei fokozatosan kicserélődtek a hurri megfelelőkre, és a nyelvbe is rendkívül sok hurri elem épült be. Egyes kutatók Tudhalijaszban egy hurri eredetű dinasztia megalapítóját látják. I. Arnuvandas idején már a királyi nagypecsét közepén is megjelennek a luvi hieroglifák, míg a körirat továbbra is ékírásos.[48] A hurri etnikum, nyelv és kultúra expanziója összefüggésben áll a hetrita királyok telepítési politikájával. Ennek során a meghódított területekre hetritákat telepítettek, az őslakosságát pedig Anatólia központi vidékeire. Ez áttelepített népek természetesen vitték magukkal saját kultúrájukat és nyelvüket is.

A Tudhalijasszal kezdődő átmenet egy másik fontos jellemzője, hogy a királyi székhely folytonosan vándorolt, mindig a legveszélyeztetettebb helyekre költözött. Ez kettős haszonnal járt, egyfelől a mindig elégedetlenkedő hattuszaszi nemességet és a királyi rokonságot eltávolították a mindennapi életből, másfelől pedig az uralkodó személyes jelenléte a nagyobb háborúkban elősegítette azok győzelmes befejezését.

Tudhalijasz Szapinuvába költözött, a kaszkák miatt, eközben pedig szövetséget kötött a Mitannitól elpártoló Kizzuvatna új királyával, Szunasszurával. Ez a szerződés azonban már nem a hagyományos szövetségesi szerződés, hanem vazallusi megállapodás. Tudhalijasz egy rendkívül gyenge hetrita állam kormányzását vette át

elődjétől, uralkodása végére azonban stabilizálta a külső helyzetet, sőt majdnem elfoglalta Vassukannit is. Hosszú idő óta az első uralkodó, aki természetes halállal halt meg.

E korban számos új nép és állam jelenik meg Anatóliában, ami jelentős etnikumcserékre, új népek érkezésére utal. Ekkor tűnnek fel először azok a törzsnevek, amelyek később a tengeri népek közt is megtalálhatók, köztük a görög törzsek elődei, így az akhájok (Ahhijava) és a lükiaiak (Lukka). E helyzetben Hatti ismét sok területet elvesztett, bár az I. Arnuvandasz feliratain szereplő nevek jó része azonosíthatatlan. Miközben a kaszkák ellen Hatti tehetetlennek bizonyult, Arnuvandasz legyőzte az ősellenséget, Arzavát. A győzelemből azonban nem származott hosszabb távú haszon, mivel II. Tudhalijas idején a kaszkák és Arzava is hatalmas területeket foglaltak vissza. II. Tudhalijas Szamuhában tartotta székhelyét. Halálának idején a kaszkák már Hattuszaszt ostromolták, nyugaton Arzava, keleten Hajasza-Acci nyomult be az országba.

Ekkor lépett trónra I. Szuppiluliumasz.

A Hettita Újbirodalom (i. e. 14 – 13. század)

A hettiták országa számára a fénykor kezdete I. Szuppiluliumasz (i. e. 14. század) uralkodása volt. A középhettita (vagy második átmeneti) kor végére jellemző eseménytörténeti bizonytalanság még az ő személyével kapcsolatban is megmarad, többféle lehetséges verzió létezik származásáról és a trónra kerülésének jogcíméről. Általában azonosítják II. (III.) Tudhalijas egyik fiával, de az már egyáltalán nem bizonyos, hogy a Tudhalijas uralkodása alatti időből ismert Szuppiluliumasz nevű sikeres hadvezér azonos-e vele.

Ha igen, akkor már apja életében kitűnt hadvezéri képességeivel, mivel legyőzte az országot északról fenyegető kaszkákat. Kihasználva a kínálkozó helyzetet, meghódította a belviszályban meggyengült Arzavát, majd az ugyanilyen problémákkal küszködő Mitannitól elfoglalta Iszuvát és Kizzuvatnát, végül Tusratta ellenében számos hadjáratban végleg meggyengítette és az asszírok közreműködésével felszámolta Mitannit.

Birodalma átszervezéséhez hozzátartozott, hogy fiait a Szíriában meghódított kis államok élére nevezte ki vazallusnak. Így került Kizzuvatna kormányzója és főpapja, Telipinus Halap, Pijaszilis pedig Karkemis élére, és így alapíthattak önálló dinasztiát. Egy másik fiát, Zannzaszt Egyiptomba küldte, hogy Tutanhamon özvegyét feleségül vegye, ám őt útközben megölték.

Szuppiluliumasz rendkívül nagy területeket birtokolt, és erre a hettita államszervezet nem volt felkészülve. A meghódított területeken családi kapcsolatokkal igyekezett fenntartani a Hatti iránti hűséget, vagy közvetlenül a királyi hercegeket ültette a hercegségek kormányzói székébe. Ez utóbbi módszer azonban folyamatos átszervezéseket igényelt. Pijaszilis Karkemis irányítását kapta, később hozzá kerültek a meghódított Mitanni nyugati részei is. Telipinus herceg először Kizzuvatna főpapja és kormányzója, majd Halap alkirálya lett. Halap később Karkemis fennhatósága alá került. Leánytestvérét a hajasza Hukkana, leánygyermekét, Muvattit pedig a mirai Maszkviluva királyhoz adta feleségül. Ismeretlen nevű leányát Sattivaza vette feleségül. Ugyanezen Sattivazának egy másik feleségétől született leánya pedig Szuppiluliumasz fia, Pijaszilis házastársa lett.

Szuppiluliumaszt fia, II. Arnuvandasz követte, aki azonban az egyiptomi hadjárat során apja mellett volt, megkapta ugyanazt a járványos betegséget – feltehetően pestist, de a tularémia is szóba jöhet –, mint apja, és két éven belül meghalt. A történelemben szokatlan módon a trónt nem Szuppiluliumasz második fia, Pijaszilis, hanem a negyedik, II. Murszilis, vette át. A szabálytalan trónváltás ellenére a két testvér (Murszilis és Pijaszilis) példászerű együttműködést valósított meg, és Pijaszilis sosem tört a nagykirályi címre, hanem megmaradt Karkemisben. Ráadásul többször is kisegítette öccsét a saját haderejével. Egymagában állt szemben a hódítani vágyó I. Adad-nirári, majd I. Assur-uballit erőivel, majd mikor az asszírok ellenében biztosította a keleti határt, Murszilisszal együtt vonult északra a kaszkák és nyugatra Apasza ellen, és egy évszázadra biztosította a nyugati határokat.

Ezután az egyetlen ellenlábas nagyhatalom a térségben Egyiptom maradt, amely viszont szilárdan tartotta szíriai állásait. A külpolitika értékelésébe azonban már beleszólt Asszíria is, amely Adad-nirári óta Karkemisnél az Eufrátesz bal partjáig ért. Ettől kezdve sem Egyiptom, sem Hatti nem hagyhatta figyelmen kívül, hogy Asszíria bármikor betörhet Észak-Szíriába vagy Kelet-Anatóliába. Murszilis uralkodásának hetedik évétől jelenik meg évkönyveiben az egyiptomi probléma, bár összecsapásokra Horemheb uralkodása alatt még nem került sor. Kádes miatt azonban már érlelődött az is. Egyiptom új uralkodója, I. Széthi ugyanis már uralkodásának első évében Szíriába vonult, és a térségben az egyiptomi haderő újbóli megjelenése igazi meglepetést okozott. Széthi serege Kádesig szinte ellenállás nélkül nyomult előre, itt pedig csatlakozott hozzá Amurrú királya, Bentesina is. A többi észak-szíriai fejedelemség lázas levelezésbe kezdett Hattuszasszal.

Murszilis uralkodásának kilencedik évében meghalt hűséges támasza, bátyja, Pijaszilis. Helyét fia, (...)Szarruma vette át, de még a következő évben Pijaszilis másik fiát, Szarhurunuvaszt nevezte ki Murszilis Karkemis kormányzójává.[58] Belső és nyugati problémái miatt nem szállhatott szembe Széthivel, ennek ellenére Kádest az egyiptomiak nem tudták bevenni, később pedig Széthinek haza kellett vonulni líbúai törzsek betörései miatt. Az egyiptomi XIX. dinasztia politikájában központi helyen állt a szíriai hegemonia helyreállítása, Széthi hadjáratai azonban nem eredményezték III. Thotmesz birodalmának helyreállítását. A front a Szór–Dimask vonalon állapodott meg. Az innen északra eső területek a kádesi csatában mindannyian a hettita haderő oldalán vettek részt.

II. Muvatallis volt az utolsó olyan hettita uralkodó, akinek hadereje még minden ellenfele ellen elegendőnek bizonyult. A híres kádesi csatában mindkét fél saját feliratait szerint győzött, azonban II. Ramszesznek az életét mentve kellett menekülnie a harcmezőről. A hettita harci kocsik elsöpörték az egyiptomi haderő felét, és maguk meglehetősen csekély veszteségeket szenvedtek. A hettita gyalogság bevetésére nem került sor, és ez Muvatallis számára a győzelem maradéktalan kiaknázását megakadályozta. Ekkor érte el a Hettita Birodalom a legnagyobb kiterjedését; Föniciától Szírián és Mitannin át Hajaszáig és Azzigig terjedt a befolyási övezete délen és keleten, ezenkívül Alaszija és gyakorlatilag a teljes Anatólia is. Uralkodásának végére azonban Asszíria elfoglalta Mezopotámia nyugati részét.

Muvatallis a kaszkák fenyegetése elől székhelyét Tarhuntasszasz városába helyezte, Hattuszaszban bátyja, Hattuszilis maradt kormányzónak fia, Murszilis mellett. Ez rossz döntés volt, olyannyira, hogy a Hettita Birodalom bukásához vezetett.

III. Murszilisz csak úgy tudta később átvenni az örökségét, hogy nagybátyjának önálló királyságot biztosított Hakpiszban, aki azonban Hattuszasz után már nem elégedett meg a félreeső uradalommal. Mursziliszt végül III. Hattuszilisz a polgárháborúban legyőzte, és az országot felosztotta saját maga és Murszilisz öccse, Kuruntijas között. Ezzel az aktussal a Hettita Birodalom végleg kettészakadt (Hattuszasz és Tarhuntasszasz), a harmadik része (a Karkemisi Királyság) pedig már egyáltalán nem ismerte el Hatti fennhatóságát. Hattuszilisz békét kötött II. Ramszesszel, és mivel ekkor eltűnik a forrásokból Murszilisz, valószínűleg kiadta őt Egyiptomnak, vagy éppen Murszilisz Egyiptomba menekült.

Hattuszilisz külpolitikájának megváltozása hátterében a dinamikusan terjeszkedő asszírok fenyegetése játszhatott szerepet. Nem mellékes körülmény azonban az sem, hogy ez időtől a Hettita Birodalom három teljesen önálló részből állt. Hattuszaszban a trónbitorló Hattuszilisz, Tarhuntasszaszban az általa ezzel kifizetett Kuruntijas, Karkemisben pedig I. Ini-Teszub viselkedett szuverén uralkodóként. Az első az unokája, a második az ükunokája, a harmadik pedig a dédunokája Szuppiluliumasznak. Kuruntijas felvette a Nagykirály címet, de nem tudni, hogy III. Tudhalijas előtt vagy után tette ezt, ahogyan azt sem tudni, hogy a Hattuszaszban tapasztalható ostromnyomok kitől származnak. Annyi bizonyos, hogy belháborúból, és az is bizonyos, hogy Tarhuntasszaszban még egy Nagykirály következett, Hartapu.[62] A Hettita Birodalom III. Hattuszilisz unokáival zárta a történetét.

A Hettita Birodalomnak az i. e. 13. században kezdődő népmozgások vetettek véget, a belharcoktól meggyengült Hatti képtelen volt ellenállni, és néhány évtized alatt összeomlott. Az utolsó király, akiről hallunk, II. Szuppiluliumasz volt. Hattuszasz a mushik (phrügök) vándorlása során szűnt meg – de a közvetlen oka egyelőre ismeretlen. Később, Phrügia felemelkedése idején Pteria néven újra benépesült. A hettita név továbbra is fennmaradt az ún. újhettita királyságokban.

Az újhettita királyságok összefoglaló név azokat az ókori államokat jelöli, amelyek Észak-Szíriában, Kelet- és Dél-Anatóliában alakultak a Hettita Birodalom bukása után az i. e. 12. században és közvetlenül utána. Történetük többnyire Urartu és az Asszír Királyság nagymértékű expanziójával ért véget az i. e. 8. században. A legfontosabbak Hatti (azaz Karkemis), Melíd (később Kammanu, majd Meliténé) és Muskhi, a frügök állama. Ezek mellett Gurgum, Tabaal, Hilakku (Kilikia) is jelentős, valamint a később, ezen kis államok továbbosztódásával létrejövő Tuvana (Tüana), Hattina (Alalah–Ugariti Királyság vagy Unki), Szamal, Danuna (Danaosz), Kumakha (Kommagéné), Kúe, Hatarikka, Arpad (Bít-Agúsi) játszottak nagyobb szerepet. E kicsiny államok közül Szamal és Karkemis igen sokáig állták az asszírok támadásait, és csak akkor estek el az i. e. 8. század legvégén, amikor már minden oldalról asszír területek vették körül őket.

Tengeri népek kora (i. e. 12 – 11. század)

Bizonyos értelemben az újhettita királyságok közül Karkemis a Hettita Birodalom egyenes folytatása, így elméletileg a hettita államiság története az i. e. 8. század legvégén ér véget. Karkemis uralkodói – legalábbis az első két uralkodóház, a hettita dinasztia és a luvi dinasztia mindenképpen – a hettita nagykirályok, sőt I. Szuppiluliumasz egyenes leszármazottai, és Hattuszasz végleges bukása után Kuzi-Teszub fel is vette a Hatti nagy királya címet. A karkemisi uralkodók országukat Hattinak nevezték, sőt még az asszír III. Sulmánu-asarídu évkönyveiben is (Hattinával

egyetemben) matha-at-ti a megnevezése, azaz Jahan és Karkemis esetében Hatti népéről és földjéről beszél.

Az újhettita királyságokban az etnikum is nagyrészt hettita volt. I. Szuppiluliumasz ugyanis alkalmazta azt a hatalmi eszközt, amelyet az asszírok és sok más korabeli állam is, az áttelepítést. A szíriai térségben Szuppiluliumasz hódításai után nagyarányú lakosságcsere történt, a helyben lakó amoritákat és hurritákat Anatóliába, helyükre viszont hettitákat telepítettek. A lakosság így olyan nagy mértékben vált hettitává, hogy a hettita nyelv maradványai még jóval az arameus vándorlás után is megtalálhatók. Még az Észak-Szíriától nyugatra eső területeken is kialakult egy hettita–luvi–föníciai–arameus keveréknyelv, a szamali nyelv.

A karkemisi alkirályság már Szarhurunuvasz uralkodása alatt független lett, az önállóságot II. Murszilisz szerződésben biztosította. III. Hattuszilisz idején minden együttműködés megszakadt a két uralkodóház között. Karkemis ekkor viszonylag nagy kiterjedésű középhatalom volt. A későbbiekben több terület elszakadt tőle, először az Alalah–Ugariti Királyság, később Danuna, Szamal is.

Ebben a korban az észak-szíriai és kelet-anatóliai újhettita királyságok mellett Anatólia területén a tengeri népek törzseinek utódállamai alakultak ki, mint a fentebb már említett Danuna és Szamal. Ezek közé számolható még Lükia, Phrügia, Lüdia és a nyugat-anatóliai partvidéken kialakuló korai görög városok is. Lükia a lukkák területe, Lüdiában pedig a lüdök telepedtek meg, mindkét népcsoport eredete a már jó néhány évszázada a térségben lakó luvikra vezethető vissza. A lük nyelv egyenesen a luvi nyelv leszármazottja. Phrugiában a mushik (mušhi) törzs telepedett meg, és későbbi eredetmítoszaik alapján európai elemekkel (trákok?) kiegészülve alkották a phrüg népet. Ugyanezek a mushik a Kaukázus térségében is megjelentek, mint a görög néven moszkhosz nép, akik a kartvéli törzsek egyikét, így a grúz nép őseit alkották. A nagy népmozgások miatt az írásbeliség visszaesett, ezért a térség e korszakbeli történelme nagyon kevésbé ismert.

Közvetett módon tudható, hogy Karkemis urai Szangarasz koráig viselték a Hatti nagy királya címet, ugyanis ő volt az, aki elismerte, hogy egyetlen nagykirály, az asszír létezik. A folytonosságot a nyelv, az etnikum, az állam neve és az uralkodóház biztosítja, ezért a Hettita Birodalom utolsó uralkodójának Piszirisz tekintendő, akit i. e. 717-ben fosztott meg trónjától II. Sarrukín. Ekkor már csak Karkemis városa volt az uralkodó birtokában. Ezzel végleg lezárult a kereken egy évezredes hettita történelem. Az arameus vándorlás utáni időszakból ismert továbbá több luvi nyelvű, luvi hieroglifákat használó állam Anatólia keleti részén, mint Tuvana és Tabaal is. Tabaal az i. e. 9. század folyamán megerősödött, amikor huszonnégy fejedelemség egyesülésével létrejött a „Tabaal Királyságok” nevű állam. Ekkor uralkodója, I. Tuvatisz felvette a nagykirály címet, így Karkemis mellé felsorakozott egy másik nagykirály, aki pozícióját erősítendő azt állította, hogy Hartapu, azaz rajta keresztül III. Murszilisz leszármazottja.

Az újhettita királyságok általános sorsa volt az új hatalmi központok, az Újasszír Birodalom és Urartu elleni védekezés, egymással és egymás ellen kötött szövetségek, kiterjedt háborúk indítása és elszenvedése. Azokban az időszakokban, amikor AsszírIA és Urartu egymással voltak elfoglalva, az újhettita királyságok hol ide, hol oda orientálódtak, aszerint, ki biztosította számukra a nagyobb függetlenséget. Volt olyan időszak – például II. Szarduri uralkodása idején –, amikor AsszírIA és

Urartu egyaránt a nyugati hódításokat erőltette, és ez nehéz periódusokat okozott, amelyek során védelmi koalíciók alakultak ki. Végül az újhettita királyságok sorban áldozatul estek a keleti szomszédoknak; az északabbra elhelyezkedők Urartu, a délebbiek Asszíria zsákmányai lettek.

Urartu

Urartu (asszír: Uruatri, Urar^{tu}) ókori transzkaukázusi államalakulat az Örmény-felföldön, az i. e. 9–6. század között, amelynek megalakulását, virágzását és pusztulását az Újasszír Birodalom agresszív terjeszkedő politikájából adódó fenyegetettség idézte elő. A Kaukázus történetének rendkívül fontos periódusát képviseli, mivel ekkor alakult ki az örmény nép, amely Örményország közvetlen elődjének tekinti Urartut, valamint a kartvéliek megjelenése is e korra datálható.

Mintegy két évszázados léte alatt folytonosan az asszírokkal háborúzott délen, eközben királyai nagyszabású hódító hadjáratokat vezettek északon egészen a Kaukázusig, később keleten Irán felé és nyugaton Anatólia felé is. Az i. e. 8. század első felében egyenrangú ellenfele volt Asszírának, majd egy gyengébb periódus következett, a kimmerek megjelenése gyengítette meg, és az asszír–szkíta szövetség pecsételte meg sorsát. A hanyatlás II. Rusza idején újabb, de rövid virágkorba fordult, végül a médek önállósodásával, megerősödésével, és a méd–babiloni szövetség létrejöttével Urartu a Méd Birodalom részévé vált.

Urartu névetimológiája megegyezik a bibliai Araráttal (’arārāt). Az urartu megnevezés asszír eredetű, és az Örmény-felföldre vonatkozik a Van-tó és a Szeván-tó között, ezért feltehetőleg a hegy kapta a nevét Urarturól, és nem fordítva. Első említései az i. e. 13. század első felében az asszír évkönyvekben Uruatri formájúak. Az Urartu név tulajdonképpen asszír geográfiai terminológia, nem helyi és nem politikai. Az asszírok Urartu vagy Nairi földjének, illetve Urartu és Nairi királyságának nevezték a területet. A helyiek Biainili vagy Nairi királyságról beszéltek. Az Urartu név azért maradt meg a köztudatban és a tudományos megnevezésben is, mert eredetileg minden Urartura vonatkozó adatunk az asszír forrásokból származott.

A Biainili vagy Biaineli név már az i. e. 2. évezred végén létezett. A Nairi országnév első említései az i. e. 8. századból származnak, de a nairi vidék kifejezés egyidős az uruatrival. A „Nairi királyságok” közül első a felsorolásban Uruatri. A nairi nép a Van-tó környékén élő vaskori népesség. Urartu főistene – Khaldi – neve után Carl Friedrich Lehmann-Haupt a 20. század elején úgy vélte, hogy a nép **h**aldieinek nevezte magát. Erre ugyan azóta sincs konkrét bizonyíték, de az istennév így is kapcsolatot teremt Khalitu (később Khaldia), a „hegyi kháldeusok” (ógörög khalüpsz) és az urartuiak között.

Urartu egykori területén ma Törökország, Örményország, Irak és Irán osztozik, legnagyobb része Törökországban található, Irakban csak a déli perem.

Az urartui állam központja a hurrik által lakott területen, a sós vizű Van-tó, a Szeván-tó és az Urmia-tó által alkotott háromszögben, a ma Örmény-felföldnek nevezett térségben feküdt. Az állam kiterjedése gyakran és nagy mértékben változott, legmesszebb keleten az iráni Ardabil környékéig (körülbelül 850 km), nyugaton az Eufráteszig, északon a törökországi Çıldır-tóig, a mai Ardahan közelében (Ardahan tartományban, mintegy 500 km) terjedt. Anatóliától a Pontoszi-hegység és az Eufrátesz folyó völgye választja el, a természetes határt nagyjából az Eleşkirt

(Alaškert, urartui Lusza, Altıntepe) térség déli hegylábai alkotják. Délen az Örmény Taurosz hegyvidéke, északon a nyugatra folyó Murat (urartui Arzašku, görög Arszaniasz, ma Aracani) – az Eufrátesz mellékfolyója – és a keleti irányban folyó Araksz – a Kuras mellékfolyója – völgye határolja. Időnként határfolyóvá vált a Kuras, az Eufrátesz alsóbb szakaszai, sőt a Halüsz és a Tigris is. Az Araksz legtöbbször Urartu belsejében folyt, és a túloldalán a Kis-Kaukázus alkotta a természetes határt. Időlegesen mezopotámiai területeket is elfoglalt, mint a Dijála völgye, a korábbi Mitanni központja. Az Örmény Taurosz hágói és az Eufrátesz völgyének felső szakasza Urartu számára biztosította az összeköttetést Mezopotámia államaival, így Babilonnal és Asszíriával is. E kereskedelmi útvonalak ellenőrzése létfontosságú volt mind Asszíria, mind Urartu szempontjából, ezért volt a legtöbb konfliktus.

A főváros, Tuspa a Van-tó keleti partján épült fel. A területre – felföld lévén – jellemző, hogy szinte minden oldalról hegyek határolják, így nehéz megközelíteni. Az Araksz völgye azonban egy termékeny síkságra, az Ajrarati-alföldre vezet, ahol az öntözéses földművelés korán megindulhatott. Déli szomszédjával, Asszíriával vívott háborúi során mindig vagy nyugatról – Szíria felől –, vagy keletről – az Alborz déli vidékéről – kerültek egymás oldalába a hadseregek. Bár Mezopotámiával közvetlen földrajzi összeköttetés is volt a Nagy-Záb és a Bohtan folyók délre nyitott völgyeiben, ezek az útvonalak könnyen védhetőek voltak. Hasonló hágók vezettek a Fekete-tenger felé is, így a pontoszvidék és Kulkha (Kolkhisz) is elérhető volt.

Urartu uralkodóiról viszonylag kevés információval rendelkezünk. Ezek egyrészt az asszír krónikák, évkönyvek és egyéb epigráfiák, másrészt a saját felirataik, elsősorban sztéléken, emlékköveken. Mindkét elsődleges forrás elfogult, ezért óvatosan kezelendők mind az asszírok Urartu jelentőségét csökkentő fogalmazásai, mind „a világmindenség királya” címet viselő urartui királyok saját közlései. Emellett sokszor nehezen értelmezhetőek, illetve hiányosak is, mivel nem az utókort érdeklő kérdésekről beszélnek, hanem a maguk által fontosnak ítélteteket emelik ki. Az urartui királyok – bár az államot asszír mintára szervezték meg, majd az asszírok szervezték át a sajátjukat urartuira – nem vezettek évkönyveket és nem voltak limmujaik, így kronológiájuk is esetleges, teli hiányosságokkal és bizonytalanságokkal.

Az bizonyos, hogy központosított kormányzati rendszerük a maga nemében az első, olyan hatékony volt, hogy az asszírok is átvették. I. e. 714-ig a szakrális értelemben legfontosabb területük Muszaszir volt, az itt lévő város volt az urartui királyok koronázási városa, hasonlóan Asszíriához, ahol viszont Assur töltötte be ugyanezt a funkciót. I. e. 714-ben Sarrukín kifosztotta és lerombolta a várost, a területet annektálta, ettől kezdve az Urartu belsejében II. Rusza alatt felépített új kultuszközpontok vették át a helyét.

Ezek mellett a törzsi hagyományok is nagy szerepet játszottak az országban. A királyi hatalom alapja egyfajta szakralitás volt, amelyet a származás legitimált. A királyi nemesség valószínűleg a korábbi nemzetségi vezetők leszármazottainak köréből került ki (helyi előkelőségek, törzsfők, fejedelmek, fejedelmi kísérek), amelyhez a katonai és hivatalnoki nemesség csatlakozott. A katonai nemesség jelentőségét az adta, hogy a gazdagok privilégiumaihoz tartozó harci szekeres és lovassági fegyvernemet kizárólag ők alkották. A kiváltságosok rétegének fontos eleme a papi csoport, a templomok és a papság birtokai a jelek szerint túlszárnyalták a legtöbb más előkelőség vagyont.

Az állam szervezete és a diplomácia kezdetben nagyon archaikus volt, erősen Mitannira emlékeztet, éppúgy mint a közigazgatási adminisztráció és a szociális viszonyok. Mintegy másfél évszázaddal Mitanni bukása után a Van környékén már apró hurri fejedelemség alakult ki, amely azonban nem feltétlenül közvetlenül Mitanni utódja, hiszen Hajasa-Azzi és Isuva is hurri királyság volt a megelőző században. A törzsi-nemzetségi szervezet és Mitanni szerkezetének keveredése hozta létre az urartui államot.

A régészet eredményei alapján a területen már az i. e. 3. évezredben önálló kultúrájú népesség lakott, ezek a sengavit-típusú földműves települések. Az i. e. 2. évezred folyamán átmeneti jellegű területté vált a déli mezopotámiai és az északi kurgán-kultúra, majd trialeti kurgán-kultúra között. Ekkor többek közt a babiloni tör, az asszír bronzkard, a harci szekér használata terjedt, ugyanakkor a belső-ázsiaiak, a gerendaépítményes sírok kultúrája és az andronovói kultúra által is használt fejszetípus, a nyélnyújtványos fejsze is megjelent. Széles körben terjedt az elari kerámia, ami a folyamközi és az elámi edények változata, ugyanakkor a Transzkaukáziából származó obszidiánt nagy mennyiségben használták Mezopotámiában és Elámban. Az Örmény-felföld települései ezidőben kőházas falvak, amelyeket óriási kőtömbökből épített, úgynevezett cyclopikus (küklopikus) várfalak vesznek körül, vagy veremházas települések fal nélkül.[30] A falvak lakói öntözéses földművelést, kertművelést folytattak, szőlőt termesztettek – ami Urartu korában is nagyon fontos termék maradt.

Az i. e. 2. és 1. évezred fordulóján legelőváltó és transzhumáló állattenyésztő népek éltek itt. Fontos volt a lótenyésztés, bronzablák alapján a lovakat már nem csak befogták a szekerek elé, de lovagoltak is. A legkorábbi történetük során először Mitanni befolyási övezetébe tartoztak, majd a terület egy része I. Szuppiluliumasz hettita király idejétől a Hettita Birodalomhoz is tartozott. Szuppiluliumasz után egy évszázaddal már az asszírokkal kerültek közelebbi kapcsolatba. A népesség egy része az i. e. 14. századtól hurrizálódott, csakúgy mint a hettiták. A népesség nagyrészt hurri, vagy hurrizálódott hettita, muskhi, kaska. Mitanni végleges elpusztítása valószínűleg I. Sulmánu-asarídu nevéhez fűződik, talán II. Sattuara népének egy része elkerülte a hurri holokausztot, és északra menekülve folytatta életét a Van-tó délkeleti részétől az Urmiáig.

A hettita állam megszűnte után jött el a lehetőség önálló berendezkedésű államok létrejöttére, amelyek közül legfontosabb Hajasa volt, a hajok állama. Urartu törzsterületeit, és később az örmény népet Hajasa, Muszaszir, Supria és Arme egyesülése hozta létre az i. e. 11. század és az i. e. 9. század között. Az „Ararát Királyság” (azaz Urartu) és Arme képezi a későbbi Armenia állam alapját. Muszaszir kultikus jelentőségű. Az urartui népesség – örmény – pedig a mai napig „haj”-nak nevezi magát, az országot pedig Hajasztánnak.[21] Az állammá szerveződés magja azonban Arzasku volt, az Arzašku folyótól a Felső-Nairiig (Van-tó) terjedő fejedelemség, amelyben a hurrik alkothatták a többséget

Urartu első említése I. Sulmánu-asarídu asszír király (i. e. 13. század) északi hadjáratát megörökítő feliratáról ismert – igaz, ekkor még Uratri, Uruatri vagy Urdhu névvel említik a területet, és déli törzseit kutínak. A kutí valószínűleg a korábban mezopotámiában rövid időre uralomra jutó kutú nép nevéből ered, de nem tudni, valóban ez volt-e a nevük, vagy az asszírok hagyománytiszteletből kerestek

ellenfeleiknek valamilyen régi nevet. A kutik a tulajdonképpeni Urartu és a Felső-Tigris vidéke között éltek. Az i. e. 13. században Uruatri nevet földrajzi régió leírására használták, amelynek területén nyolc fejedelemség volt. Sulmánu-asarídu „három nap alatt”, azaz valószínűleg három csatában győzte le a helyi törzsszövetséget. Ez a hadjárat nem hódító támadás volt – államiság nélküli területeket nem nehéz legyőzni, megtartásuk azonban nagyon problémás –, hanem pusztán rablóexpedíció, elsősorban rabszolgák szerzése volt a cél. Az i. e. 1275-ös asszír hadjárat Uruatriban nyolc királyságot (fejedelemséget) érintett, ami ismét arra utal, hogy az Uruatri név csak geográfiai megnevezés, amely a Nagy-Záb felső folyásától az Arzasku folyóig terjedő terület összefoglaló neve. Alternatívaként feltűnik a „Khurri ország” név is, ami a hurrik szerepére utal.

Az Uratri és Uruatri nevek I. Sulmánu-asarídu után még I. Tukulti-Ninurta, I. Tukulti-apil-ésarra és Assur-Bél-kala évkönyveiben fordulnak elő. Tukulti-Ninurta említi a subartu és kutí törzseket, valamint Nairi felső tengerét, amivel valószínűleg a Van-tóra utalt. A „Nairi országok” kifejezés is a tó környéki fejedelemségekre utal, így feltehető, hogy magának a Van-tónak volt valamelyik nyelvjárásban Nairi a neve. Hadjáratában a Tigris felső folyásának kicsiny hurri településeit és fejedelemségeit foglalta el, mint Supria, Alzi, Purukuzzi és Amadani. Évkönyvei szerint csak Alziban 180 várat rombolt le és fosztott ki. I. Tukulti-apil-ésarra a moszkhoszok öt királyát említi, akik betörték Kommagénébe, valamint a Nairi elleni hadjáratot, amely után sztélét emeletetett a Van-tó („Felső-Tenger”, „Nairi felső tengere”) partján. A sztélé szerint Nairi királyai addig nem ismerték a hódolást. A Tigris forrásvidékén felállított emlékoszlop szerint viszont: „... legyőztem a népeket a nagy tengertől Nairiig, harmadszor hajtottam szolgáságba a nairibelieket.”[38] Assur-Bél-kala ismét „Uruatri vidékére” vezetett expedíciókat. II. Tukulti-apil-ésarra háromszor támadta meg Nairit, és eljutott „Nairi nagy távához” (ismét valószínűleg a Van-tó, bár az Urmia is szóba jöhet). II. Adad-nirári ismét Uruatrit és Uratrit említi évkönyveiben. Ekkoriban lépett szövetségre Uruatri és Muszaszír, és ekkor jelenik meg az Urartu név is.

A térség az i. e. 11–10. század fordulóján független államok és törzsi területek összessége, az i. e. 10. század folyamán laza törzs- és államszövetség jött létre. A fontosabb területek (amelyek később Urartu tartományaivá váltak) Diauekhi (Diauehi, talán azonos Daiakkuval, görög Taokhia, lakói a taokhok), Alzi (a korábbi Azzi), Supria (Šupria, valószínűleg a későbbi Arme, azaz Armenia elődje), Khubuskia (Hubuškia), Kumeni, Ardini-Muszaszír (Muşasır), Mana (a későbbi Média területén), és Biainili (a tulajdonképpeni Urartu, az asszírok ezt a területet nevezték így).

A Kaukázus térsége a Hettita Birodalom bukása után értékelődött fel, amikor egyfelől a kis-ázsiai vaslelőhelyek kiaknázása és a kereskedelmi utak bizonytalanná váltak, másfelől jelentős vasérclelőhelyeket tártak fel a Kaukázusban. Urartu bányákkal is rendelkezett és a területén fontos kereskedelmi útvonalak haladtak át, így a térségben minden adott volt egy erős állam létrejöttéhez. Ehhez hozzájárult, hogy a hatalmas déli szomszéd, Asszíria az i. e. 11. század második negyedében hirtelen összeomlott egy rövid hódító periódus után, mivel területeinek nagy részét elárasztották az arameusok. Asszíria fenyegető jelenléte egyidőre megszűnt. Az államkezdemények I. Tukulti-apil-ésarra idejében még nagy veszélyben voltak, de i. e. 1076 után az asszíroknak nem volt lehetőségük az északi hódítások folytatására.

A vasbányászat fellendülése anyagi jólétet, nagyobb lehetőségeket biztosított, ezért ekkor megkezdődhetett a rendszeres, viszonylag fejlett technikákon alapuló földművelés, ami korábban elképzelhetetlen volt itt. Csatornarendszereket építettek a köves talajban és nehézekéket használtak.

Amikor AsszírIA az i. e. 10. század végén kilábal a válságból, újból fontos hódítási területként tekintett Urartura, amely azonban eddigre megerősödött, védelmi szövetségek alakultak. Az összetűzések szinte mindennaposak voltak, II. Assur-nászir-apli három hadjáratot vezetett a térségbe, amelyek a peremvidéken Alzi, Supria és Suhmu anektálásával jártak. De csak III. Sulmánu-asarídu hatolt be mélyebben Urartu területére i. e. 859-ben és i. e. 856-ban, mivel Arame terjeszkedni kezdett az Eufrátesz felé és a Van környékén. Erről a hadjáratról tudósít Imgur-Ellil domborműves templomkapuja. Innen ismert az urartui harcosok fegyverzete: övvel leszorított hosszú ing, tarajos sisak, kicsi kerek pajzs és rövid, egyenes kard. Védelemben íjászaik is voltak.

Azonban – minden asszír propagandafelirat ellenére – eredményt nem nagyon értek el. Néhány várost leromboltak, és az ábrázolások szerint szekérszám szállították el Urartu elrabolt értékeit, valamint a nyakkalodába zárt mezítelen hadifoglyokat, valamint a rendkívül értékes lovakat. A Tigris felső folyásától indulva megkerülte ugyan a Van-tavat, és a Nagy-Záb felső folyása mentén tért haza, de Arame idején nem jutottak be az Urartut kormányzó uralkodó területeire – Arzaskuba –, viszont a fenyegetés hatására a környező államok önkéntes szövetségbe tömörültek, és a következő asszír hadjáratok alkalmával már nem fejedelemségek laza szövetségével, hanem egy erős és egységes állammal álltak szemben. Az asszír hadjárat eredményességének megítélése Arzasku pontos helyzetétől függ, amely vitatott. Egyesek szerint a Van-tó északi partján állt – ez esetben az asszírok biztosan elüldözték onnan Aramét –, más vélemények szerint azonban Arzasku az azonos nevű folyó (Arzašku, Aracani) partján állt – e pozíciót pedig az asszírok nem érték el.

Ebben az időszakban kezdődött Urartu felemelkedése: I. Szarduri (az i. e. 832-es, sikertelen asszír hadjárat idején már uralkodott, trónra lépési ideje nem ismert) király egyesítette Tuspát és környékét. Tuspa alapítása és fővárossá tétele számít a tulajdonképpeni Urartu létrejöttének. Még egy feliratát is ismerjük, ami akkád nyelven készült, tanúsítva az erős kezdeti mezopotámiai befolyást a térségben. I. Szarduri az első olyan urartui uralkodó, akinek feliratai maradtak ránk, de nem ő volt az első urartui király – talán apja, Lutipri –, hiszen i. e. 856 és i. e. 832 között Urartu már képes volt megvédeni magát az asszíroktól, akik az i. e. 845-ös supriai hadjáraton kívül elkerülték az Örmény-fennsíkot. Szarduri címei részben másolják az asszír uralkodói titulátúrát: „Biainili királya, Tuspa uralkodója, nagy király, erős király, a sokaság királya, Nairi királya.” Urartu Szarduri és fia, Ispuini alatt AsszírIA méltó ellenfelévé vált, és teljesen elzárta az asszírok útját észak felé. Az i. e. 832-es asszír hadjárat sikertelen maradt, és az ezen felbuzduló peremterületek ellen i. e. 829-ben és i. e. 828-ban is hadjáratot kellett vezetnie AsszírIának.

AsszírIA két teljes évtizedig nem támadta meg ismét Urartut. Sőt Sammuramat kormányzása idején talán még barátinak is nevezhető kapcsolatok jöttek létre Ispuinival. Nagyszabású építkezések indultak be, amelyek az asszír munkálatokhoz hasonlóak, de ez a szakasz Urartura nézve kevésbé ismert, mivel a békeidőben az asszír források nem beszélnek róla.

Az i. e. 9–8. század fordulóján uralkodó Menua – Ispuini fia – egészen az Eufráteszig tolta ki országa határait, és északi, valamint keleti irányban is hadjáratokat vezetett. Délkeleten meghódította Manát. Urartu ekkor már nem csak hódított, hanem szövetségi rendszert épített ki nagy rivális, az Újasszír Birodalom ellen. Ugyanakkor a meghódított Mana folytonos ellenállása bizonytalanná tette keleti helyzetét, sőt ütközőterületté vált, mivel Asszíria igényei között is szerepel. Mégis már Menua alatt Urartu az Eufrátesz teljes felső folyását ellenőrzése alá vonta, és ettől kezdve – mivel közvetlenül határossá vált az észak-szíriai kisállamokkal – a szíriai asszírellenes védelmi koalíciók főszervezőjévé vált. Északon is tovább kívántak terjeszkedni, amit Menuakhinili erődjének megépülte mutat: ez az Ararát oldalába telepített erődítés az araksz-völgyi hadjáratok bázisául szolgált volna. Ezzel Urartu elérte az első virágkor területi maximumát. Menua építtette azt a csatornát, amely ma is ellátja vízzel Van városát, és amelyhez Movszesz Horenaci örmény történetíró a Szemiramisz-legendát kapcsolta. Eszerint a csatornát Sammuramat asszír királynő építtette volna. Az Araksz és a Kuraš felső folyásvidékei stratégiai jelentőségűek voltak, mivel Urartu nemesfémekhez csak a Fekete-tenger felé vezető kereskedőutak megadóztatásával, illetve a vazallus fejedelemségek adóiból juthatott hozzá.

Menua idejében Urartu már jelentős politikai súlyt képviselt a térségben. Amikor az i. e. 9. század közepén Hamát szövetségre lépett Asszíriával, az észak-szíriai és kelet-anatóliai királyságok Urartunál keresték a támaszt. A szíriai védelmi koalíciók általában gyenge lábakon álltak, mert a részt vevő államok laza kapcsolatban voltak, és sokszor egymás ellen is háborúztak. Így Urartu tényleges segítségnyújtására végül nem került sor, Asszíria pedig sorban foglalta el e kis országokat. III. Sulmánú-asarídu a karkari csatában még vereséget szenvedett, de 12 évvel később, i. e. 841-ben a széteső szíriai koalíció déli tagjait legyőzve Szíria ura lett.

I. Argisti korában néhány viszonylag jelentéktelen terület elvesztése mellett az urartui politikai befolyás és katonai erő teljesedett ki. Nemcsak a Transzkaukázia vezető hatalma lett, de gyakorlatilag Asszíriával egyenrangú nagyhatalommá vált. Asszíria elkerülte Urartut, III. Adad-nirári hadjáratai Szíria vagy a Kaszpi-tó felé irányultak. Sőt Urartu ellentámadásba ment át, és asszír területeket hódított meg Argisti és fia uralkodása idején. Nagy építkező volt, és átvette az asszírok deportálási gyakorlatát is. Az urartui hadsereg fegyverzete is átalakult asszír mintára. Volt azonban olyan elem is, amit az asszírok vettek át Urartutól, mégpedig a közigazgatási rendszert. Ispuini és Menua alatt az országot helytartóságokra osztották, és ezeket királyi előljárók vezették. A régiókat összekötő minden fontosabb út mentén kisebb erődök épültek, amelyek a kormányzók székhelyeiként szolgáltak, és ezen erődök védték a kereskedőkaravánokat és gyűjtötték be a lakosság adóját. Nem sokkal később – minden bizonnyal az urartui mintára, III. Tukulti-apil-ésarra idején – Asszíriában is bevezették ezt a rendszert. Argisti vésette a vani sziklafalakra a horhori krónikát Tuspában. Argisti alapította a mai Armavir város elődjét, Argistihinili erődjét.

II. Szarduri szilárd helyzetben vette át a kormányzást, körülbelül i. e. 760-ban. A manai és még ettől délebbre lévő Dijála-völgy lakosságának felkelései miatt azonban gyakran kellett hadjáratokat indítania. Itt nem járt sikerrel, uralkodásának végére a Dijála-völgy és Mana gyakorlatilag független lett. Szarduri évkönyvei erősen rongáltak, ezért nem állapítható meg, hogy mikor, vagy milyen sorrendben vezette hadjáratait, főleg az északiakat, amelyeket nem lehet asszír évkönyvekkel korrelálni.

Kumakha (később Kommagéné) elfoglalása után létrehozta az egész Szíriát magában foglaló védelmi koalícióját. Ezután foglalta el Supria királyságát (valószínűleg azonos az asszírok által Arme néven nevezett területtel).

Az asszír évkönyvek szerint i. e. 781–778-ban, majd i. e. 766-ban is háborúban álltak Urartuval. AsszírIA folytonos deffenzívában volt, és sorban engedte át területeit az északi szomszédnak. Ezen csak III. Tukulti-apil-ésarra (i. e. 745–727) közigazgatási és hadseregreformjai változtattak, aki már i. e. 743-ban betört Urartu belsejébe. Szarduri szíriai pozíciókat szeretett volna foglalni, ebben a névleges asszír vazallus, Arpad városa volt segítségére. Az első csata volt Arame óta Urartu első jelentős veresége. A második ütközetet talán még ugyanabban a hadjáratban vívták meg, de bizonyosan nem sokkal később az Eufrátesz mentén, ahol a szövetségesek ismét vereséget szenvedtek, ezúttal Szarduri csak a teljes tábor hátrahagyásával menekült meg a csataterőről. Tukulti-apil-ésarra i. e. 735-ben Tuspáig is eljutott, a főváros várát azonban nem sikerült bevennie. Szarduri i. e. 730 körül halt meg.

A megnövekedett fenyegetés hatására I. Rusza király a szövetségeseket beolvasztotta államába, keleti hadjáratában pedig legyőzte Manát és megkezdte a belső rend helyreállítását. Alig fogott azonban ehhez, amikor kimmer betörés pusztította el az ország északi és nyugati részét. A kimmerek nem vesződtek a várak ostromával, amikor eleget raboltak, eltávoztak az országból, súlyos válságot hagyva maguk után. Rusza még sikeresen kivezette e válságból az államot. Újabb közigazgatási reformmal még kisebb helytartóságokra osztotta az államot. II. Sarrukín kémei i. e. 720-ban és i. e. 714-ben is Rusza KURGamir(-ra) elleni hadjáratáról számoltak be, és az urartui hadsereg győzelmet aratott a kimmerek felett. Ezekről a hadjáratokról Mirjo Salvani azt feltételezte, hogy az Urmia déli körzetét támadták, de ott ekkoriban a szkíták telepedtek már meg, mivel ebben a térségben e korból kizárólag szkíta stílusú régészeti emlékek ismertek. Egy másik – az előző kettőt ötvöző – elképzelés szerint a kimmerek nem is Urartuba, hanem Manába törtek be, és ott ütköztek össze Rusza seregeivel. Az bizonyos, hogy Rusza idejében sem a kimmerek, sem a szkíták nem tudtak egyetlen urartui erődöt sem elfoglalni, hadjárataik csak betörésekre, pusztításra és rablásra korlátozódtak.

Azonban Mana elfoglalása miatt újból összetűzésbe került az asszírokkal, akikkel egyébként is egyre éleződött a viszony, amit Rusza szövetségi politikája mutat. Felvette a kapcsolatot Phrugiával és az Urartu nyugati részével határos fejedelemségekkel. A mana név feltehetően a médeket jelölte, és mivel zömmel innen érkeztek az asszír hadsereg számára a lovak, II. Sarrukín válaszcspást indított. I. e. 715-ben beavatkozott a kelet-anatóliai fejedelemségek ügyeibe, és ezek elfoglalásával elválasztotta egymástól Phrugiát és Urartut. I. e. 714-ben betört az északi hegyvidékre, melynek során bevette Zikertut, az Urartuval szövetséges királyságot, majd Muszaszirt is, az ország kultikus központját, és elrabolta Khaldi főisten szobrát. Az Uaus-hegy (ma Szahend) mellett tönkrevverte Rusza hadseregét. Egészen a Van-tó északkeleti vidékéig eljutott, az útbaeső területeken elpusztított minden elérhető. Rusza Tuspába menekült, ahol öngyilkos lett i. e. 713-ban.

Urartu néhány évtizede gyakorlatilag ismeretlen. A Transzkaukázia eseményeit eltakaró félhomály vaksötétbe vált, és egészen Teuspa i. e. 679-es, Assur-bán-aplitól elszenvedett vereségéig meg is marad. I. Rusza halála után Urartu annyira periférikussá vált, hogy még II. Rusza trónralépésének dátumát sem ismerjük, sőt

legalább két évtizedes pontossággal lehet csak megadni: valamikor i. e. 700 és i. e. 680 között. II. Rusza idejében újabb erősödés köszöntött Urartura, amit a „hosszú békének” köszönhetett, AsszírIA néhány határincidensen kívül nem háborúzott Urartuval egészen az i. e. 640-es évekig. Ekkor az erős déli szomszéd, AsszírIA miatt észak és nyugat lett célpont. Az események menetéből úgy tűnik, hogy i. e. 672 és i. e. 669 között a kimmerekkel is szövetségben volt, mert hadjáratot indított Muskhi (PhrügIA) és Khalitu (Khalidia) ellen KisázsIAban, valamint Mana ellen keleten. Feltehetően ehhez a hadjáráthoz fűződik Mita (Midasz) phrüg király halálának története is. AsszírIA és Urartu között békésnek nevezhetőek maradtak a kapcsolatok egészen II. Rusza haláláig. I. e. 674-ben azonban a médek felkelése ismét átrendezte a szövetségi viszonyokat, a kimmerek a médek szövetségesei lettek. Ezért Rusza AsszírIA felé közeledett, amelynek eredményeképp Assur-bán-apli i. e. 673-ban a supriai hadjárata után átadta Ruszának az urartui menekülteket. I. e. 654-ben AsszírIA legyőzte Elámot, ennek alkalmából a diplomáciai misszió a gratuláció mellett egyúttal biztosította Assur-bán-aplit Urartu semlegességéről egy esetleges asszír–babiloni konfliktus esetén, valamint arról is, hogy a kimmerekkel és a szkítákkal nem szövetkezik AsszírIA ellen. Urartu semlegessége sokat nyomott a latban AsszírIA utolsó nagy győzelme, az i. e. 650-es babiloni hadjárat eredményességében.

Valamikor az i. e. 640-es években halt meg II. Rusza, és utódja, III. Szarduri valószínűleg a kimmereket leverő szkíták miatt már névleg elismerte AsszírIA főhatalmát, az első olyan urartui király, aki nem az asszír uralkodó testvérének nevezi magát, hanem a fiának. A szkítákkal hosszú évtizedeken át békés viszonyban voltak, nem ismert a kapcsolatok megromlásának oka. I. e. 638 körül Assur-bán-apli írt levele az utolsó tény, amit Urartu életéből ismerünk. III. Szardurit még követte egy III. Rusza nevű uralkodó, de a méd hódítás eseményein túl semmilyen információ nem áll rendelkezésre Urartu végnapjairól. I. e. 590 körül MédIA vazallusaként még létezett az urartui királyság, majd a méd–lüd háború után semmilyen említés nincs róla.

Urartu kultúrája még mindig kevésbé ismert. A 20. század első felében a régészet módszerei voltak kevésbé hatékonyak, a második felétől viszont vallási és etnikai villongások akadályozzák a feltárásokat. A rablóátasok során valószínűleg jelentős mennyiségű urartui emlék tűnik el a feketepiacra. Irodalma, tudománya és kultúrája legfontosabb elemei gyakorlatilag ismeretlenek. Legjobban az urartui építészet ismert az egykorú alkotások közül.

Sok erődtény, fellegvár, közigazgatási központ maradt fenn, változatos méreteken és kivitelezésben. Az urartui viszonyoknak megfelelően főleg hegyvidéken találhatók, ezért a sziklás alapokon, magaslatokra épültek, kiváló stratégiai adottságokkal rendelkeztek. A kőépítkezés pontos tervezést igényelt, mert statikailag sokkal bonyolultabb egy sziklatömbre építeni, mint sík talajra. Az alaprajzok és a kivitelezés sokban hasonlít a hasonló adottságú Anatóliában elterülő Hettita Birodalom építkezéseire, többek közt Hattuszasz szerkezetére. A kőfalak habarcs nélkül, változatos méretű kőanyagból készültek. A falak felső részei gyakran agyagtéglások, a téglák általában 50×50×12 cm méretűek. A homlokzatok általában rizalitok, ezek valószínűleg egyszerre szolgáltak szerkezeti, funkcionális és esztétikai célokat.

A kastélyok és erődök az i. e. 9–8. század után változást mutatnak, az „úrartui erődöt” felváltja az „újurartui stílus”. Az ótípusnál a várfalakat mindig a geometriai

formákhoz ragaszkodva alakították ki, hatalmas, rizalitos négyszögletes tornyokkal, amelyek mindig egyenletesen elosztva helyezkedtek el, tekintet nélkül a hely adottságaira. Az i. e. 7. század végére már nincsenek ezek a négyszögű tornyok, a rizalitok kisebbek, a falak vonalvezetése és beosztása legjobb topográfiai kontúrt követi.

Legtöbbször erős kő- és sártégla falak képezik a vázszerkezetet, amelyre több emeletet húztak. A kapuk változó kivitelűek, van amelyik egyszerűen áttöri a falat, másokat kaputornyokkal és erősített ajtókkal láttak el. Az oszlopos belső csarnok konstrukciója szintén hettita import, a hattuszaszi mintákat követik, a Büyükkale és a Yazılıkaya archetípusnak tűnik. Ennek utolsó alkalmazása Perszopoliszban az Apadāma, Dárajavaus kihallgatási csarnoka. Egy különleges típus, amikor csarnok tulajdonképpen nincs, helyette egy oszloposoros központi udvar található, amelyet minden oldalról épületek vesznek körül, ilyen Altintepe „csarnoka”. Ez körülbelül 41×23,7 méteres alapon 18 oszloppal tartott, lapostetős terem volt. Kayalidere esetében az eredetileg szabadon álló templomot később teljesen körbeépítették.

Az egyik kiemelkedő építészeti csoportot Khaldi templomai képviselik. A templomok általában hasonló tervek alapján készültek. Erős falak, négyzet alakú belső tér, szűk bejárat és teraszos kiképzés jellemzi. Az épület négy sarkát rizalitok kötik össze. A falak 9–14 m körüli hosszúságúak. Nem egyértelmű, hogy az oszlopos terek lapos tetejűek voltak-e, vagy a négy sarokra állított lapos sátozottak. Egyes assír ábrázolások szerint nyerges tetejű, oromzatos, oszlopcsarnokos építmények, amelyek a görög templomokkal is mutatnak párhuzamokat. A szentélyeket „istenkapu”-nak nevezték.

Az urartui sziklaépítészet jellegzetes képviselői a változatos méretű sziklasírok, reliefek és lépcsősoros alagutak. A nagyobb építményekben egy központi helyiségből több kisebb nyílik. Alkalmaztak boltozatos és sík mennyezetkiképzést is.

A lakóházak általában szabálytalan alaprajzúak. Két vagy három helyiségből állnak, amelyekből az egyik oszlopos tetővel és nyílt térrel rendelkezett, és kis udvar csatlakozott hozzájuk. A szegényebb és középrétegeknél bútortartó nem nagyon volt, kisebb-nagyobb agyagedények és faragott dobozok szolgáltatták a tárolókapacitást.

Az Örmény-felföld gazdasági szerepének kezdete az i. e. 2. évezred végére tehető, amikor a vasolvasztás technológiájának meghonosodásával megkezdhatték a környék gazdag vaslelőhelyeinek kiaknázását, az érc helyi feldolgozását, a szerszám és fegyvergyártást. Ebben a korban bomlott fel az ősközösségi és faluközösségi rendszer, a rendszeres távolsági kereskedelem révén megkezdődött a vagyon felhalmozása, ezzel párhuzamosan a helyi politikai hatalom kialakulása. A vas- és rézérc „nagyüzemi” bányászata szükségszerűvé tette nagyszabású hadjáratok indítását, amelyekben a törzsfők és fejedelmek hadifoglyokat, azaz rabszolgákat szerezhettek.

Az urartui élelemtermelés legkorábban alapvetően transzhumáló állattenyésztésből állt. A mezőgazdaság elterjedéséhez először vízvezetékhalózati építésre volt szükség, mert a terület nem gazdag vízben, sem talajvízben, sem esővízben, legfeljebb a hegyi patakok vizét hasznosíthatták. Menua idején nagyszabású csatornaépítés vette kezdetét, amelynek eredménye a ma is működő Szemiramisz-csatorna, amely Tuspát látta el ivó- és öntözővízzel. Ezek a vezetékek már a római csatornák közvetlen őseinek tekinthetők, hozzájuk hasonlóan falazatra emelt kővályú szállította a vizet, amely kisebb-nagyobb terepegyenetlenségeket is

leküzdött. Két-három párhuzamos kőfalat emeltek, amelyet a ferde külső felén vízzáró habarccsal, általában agyaggal tömítettek. A technikát átvették az Akhaimenidák, később a rómaiak is. A töltések és víztározók egy része még látható.

A szabad parasztok, kézművesek és iparosok a hadseregben a gyalogságot alkották. Kezdetben túlnyomó részük pásztor volt, később szabad paraszt. A szabad parasztok egyéni földtulajdonnal is rendelkezhettek, de a földek egy részét és az új hódítmányok földjeit a király birtokolta. Az elfoglalt területeken általában gyorsan megindult a népesítés, mivel a mezőgazdasági terményekből szinte mindig hiány volt, szükség volt az új területek minél gyorsabb művelés alá vételére. Ennek ellenére nem alakult ki a korábban nagyon jellegzetes palotagazdasági rendszer, az uralkodók annyi terményadót szedtek be, amennyi az udvartartás ellátására kellett, redisztribúciónak csak halvány nyoma van a helyőrségek lakosságánál, ahol a lakóházak környékén nem tartottak állatokat és nem volt kertművelés sem. Ezek a városlakók minden bizonnyal közvetlenül a királyi raktárakból kapták az ellátmányukat. A rabszolgák általában a faluközösség tulajdonában voltak. A kézművesek egy része közvetlenül a helytartósági, helyőrségi csapatok részére dolgozott, és raktárra termeltek, hogy szükség esetén felhasználható legyen.

Az alsóbb rétegek házaiban bútorok alig voltak, használati eszközeik fából és csontból faragott háziipari termékek. Két malomköves kézi gabonaörlőjük és mozsaraik, valamint vasélú sarlóik általában voltak. A paraszti lakások egy része egyszerű földbe ásott verem volt, amelynek kéménye se volt, a füst a bejáraton távozott.

Az urartui hadsereg fegyverzetére nézve időben az első információ III. Sulmánu-asaridu Imgur-Ellilben épített templomkapuján található, ahol domborműveken ábrázolták őket. Tarajos sisakokat, övvel leszorított hosszú inget viseltek, egyenes rövidkardot és kis méretű, kerek pajzsot használtak. Ez a fegyverzet a hettitákhoz hasonló, leszámítva a rövidkardot, ami inkább a tengeri népek jellemzője volt. Íjászaik is voltak, de nem túl nagy számban, és főleg védelemben alkalmazták ezt a fegyvernemet a sáncok, várfalak védelmére. Ez a fegyverzet és taktika a pregörög, illetve korai görög államokra is jellemző, amilyent a trójai háborúból ismerünk. Az íjászok náluk is alárendelt szerepet játszottak, sőt a későbbi görög harcászatból teljesen ki is veszett.

A hatalmas csúcsán álló Urartuban Menua vezette be az asszír mintájú harceszközöket, ettől kezdve bronzsisakot, lemezpáncélt, és nagy méretű, kerek pajzsokat használtak. I. Argisti valószínűleg még tovább ment a haderő korszerűsítésében, az ő idejéből származnak az első utalások a harci szekér alkalmazásáról, bár valószínűleg már korábban is használták. A harci szekeret a gišGIGIR jelekkel írták, ahogyan szinte minden ékírást használó nép. Vagyis a „fából készült tárgy” értelmű determinatívumot, és az akkád narkabtu olvasatú sumer ideogramot. A gišsuri és giššurgi nevű – az írásmódból következően fából készült – harceszköz mibenléte kérdéses. Ettől kezdve ezek az „arisztokratikus fegyvernemek” (harci szekér, lovasság) játszották a döntő szerepet, csakúgy, mint néhány évszázaddal korábban a Hettita Birodalom hadseregében, és a kortárs Asszíriáéban is. Argisti nagyon sok embert telepített át különböző tartományokból Urartu központjába, ezek egy része, valamint a hadifoglyok egy része is a gyalogsághoz kerülhetett.

A hadsereg szerkezetileg az időlegesen harcoló szabad rétegekből állt, akik csak háború idején fogtak fegyvert. Mindenki az anyagi lehetőségeinek megfelelően fegyverkezett fel, így került automatikusan a megfelelő fegyvernembe. Egyes településeken nagy raktárakat fedeztek fel, amelyekben harceszközöket halmoztak fel, talán ezek a legszegényebb rétegek felfegyverzését is szolgálták, de nagyrészt a helyőrségi raktárkészlet lehet. Viszonylag kisebb jelentőségűek voltak a helyőrségek, várak, erődök állandó csapatai, amelyek a rendfenntartást és az adóbehajtást és az állandó védelmet egyszerre szolgálták. Ezeknek minden erődben külön gabona-, fegyver- és takarmányraktáraik, kézművesműhelyeik és borpincéik voltak.

Teisebainiben egy ilyen raktárban 20-nál több sisakot találtak. Köztük van egy, amelynek felirata „Szarduri, Argisti fia felajánlja e sisakot Khaldi istennek”. Ez a sisak tehát II. Szarduri csúcsos harci sisakja. A sisakok egyformák, a királyi példányon is csak a felirat és a bevésített kép az eltérés a többitől. Elképzelhető, hogy ezek mindegyike díszítő célzatú, mert az anyaguk meglehetősen vékony. Épp úgy, mint az ugyanitt fellelt 70–100 cm átmérőjű bronzpajzsoké. Vékony lemezből poncolással és trébeléssel alakították ki őket. Díszítésük koncentrikus körökbe osztott, ismétlődő figurális – oroszlán, bika – ábrázolásokról áll. A képeket valamilyen minta után egyenként vésték ki. II. Sarrukín asszír király ilyen kinézetű pajzsokat zsákmányolhatott Muszaszírban, ám mind a hat darab színaranyból volt, és darabonként 6,5 kg-ot nyomtak.

Urartu képző- és iparművészete sajátos keveréke az i. e. 2. évezredi helyi népesedések, és bevándorló etnikumok stílusainak. A bronzművesség korai kapcsolatai Lurisztán (ma Irán) felé mutatnak. A lószerszámok kidolgozása, és stilizált mitikus szörnyeket ábrázoló bronz kisplasztikáik a későbbi urartui formák elődjének tekinthetők. A fazekasok már ekkor a korongot használták, edényeik festett ornamentikus díszítéseket kaptak,[29] majd figurális (általában madáralakos) és geometrikus minták is terjedtek. Az elari kerámia rózsaszín vagy halványpiros alapszínű, amin sötétvörössel rajzolták a díszítményeket. Az elari kerámia Mezopotámia felé mutató kapcsolatai mellett a hettita motívumok a nyugati érintkezésre is utalnak.

A temetkezésekben már az i. e. 2. évezred első felében épített kurgánokban megjelentek a sírmellékletek, amelyekben használati tárgyakat utánzó nemesfém munkák, fegyverek és ékszerek maradtak fenn.

Az urartui kézművesség jellegzetesen cizellált ötvöstermékeket hagyott ránk, a kézműiparból különösen a fémművészet reprezentálja magát. Legjellegzetesebb alkotásaik bronzlemezekben láthatók, amelyeket véséssel és trébeléssel alakítottak, majd esetleg kovácsolt aranylemezekkel borítottak. Az ornamentika részben phrüg, részben szkíta mintákra hasonlít, a figurális ábrázolások szintén Phrügia művészetével rokoníthatók. A lemezalakítás mellett kiemelkedő színvonalúak a festett és berakott bronz kisplasztikák is. Ezekből gyakoriak az asszír emberfejű, szárnyas bikákhoz és oroszlánokhoz hasonló szobrocskák. Bronzüstjeik kivitele szintén a phrügiai üstökre hasonlít, de a hasonló elképzelések az egész Égeikumban, sőt egészen Etrúriáig megtalálhatók. A síkművészethez tartoznak a bronz tegezek és övek is, amelyeket sávokba zárt ornamenssel vagy figurák ismétléseivel díszítettek. I. Argisti és II. Szarduri bronztegeze fennmaradt, mindkettőn arányosan elrendezett vésett és díszítetlen sávok váltják egymást. Az ékszerek vésett ezüst és arany medálok,

amulettek, valamint láncra fűzött ékkövek voltak. Az agyag (kerámia) termékek igyekeztek a bronzot utánozni.

A korszak állama fejlett kultúrát mutat fel, amelynek kiterjedt kapcsolatai voltak a kor nagy birodalmaival a Földközi-tengertől Indiáig, és katonai potenciáljának nagy részét a kereskedelmi és kulturális hegemonia megszerzésére fordította. Urartui fát szállítottak Egyiptomba, kohók voltak a nyersvas előállításához, vasfegyvereket és szerszámokat használtak, valamint az öntözés fejlesztésével létrehoztak hatalmas szántókat. Panteonjuk a hurri istenvilágra hasonlít, templomépítészetük pedig az ezer évvel korábbi Ur várossal és Babilonnal mutat rokonságot. II. Sarrukín Dúr-Sarrukín palotájának építéskor urartui mintákat vett át. Erebuni freskói gyakorlatilag megegyeznek a későbbi asszír freskókkal.

Az asszír hasonlóságok mellett az i. e. 7. század folyamán a kézművesipar termékei egyre inkább átvettek szkíta motívumokat is. A szkíták évtizedeken keresztül voltak keleti szomszédaik, és a művészeti elemek terjedése élénk kapcsolatokra utal.

Urartu vallási központja Muszaszir volt, ahol Ardini városban Khaldi égisten – néha hadistenként említik – temploma állt. Khaldinak Ispuini Tuspában is építtetett templomot. Felesége Arubaini (vagy Uarubani). Mellettük a panteon két fontos alakja volt Sivini napisten, és Kumeni város helyi istene, Teiseba. Az utóbbi néha Tesup, és azonos is a hurri Tessubbal. Az eső és viharok istene, akinek felesége Khuba, azaz Hebat, a hurrik anyaistennője. A napisten neve pedig figyelemre méltó hasonlóságot mutat az egy évezreddel korábbi, bizonytalan, de okkal napistennek tartható hettita Sziusszal. A hurri–hettita kapcsolatok még az i. e. 13. századra datálódhatnak, amikor I. Sulmánu-asarídu eltiporta Mitannit, a hurrik pedig talán II. Sattuara vezetésével északra költöztek. Az istennevek és funkciók többsége hurri előéletéről árulkodik, de jelentős a helyi kultuszok hatása. A nagyon korai hettita elemek vagy egy több mint fél évezrede itt lakó protohatti népességtől származnak, vagy azok is a hurrikon keresztül maradtak fenn. A papság szimbolikus és tényleges vezetője a mindenkori király volt, bár az erre vonatkozó szöveganyag szegényes.

A panteon általában természeti istenekből áll, ami nem mezopotámiai minták átvételére utal, ahol az asztrális istenek voltak a legfontosabbak. Ehelyett a hurri és hettita istenvilághoz, közvetve a szíriai mitológiához is hasonló. Az égisten és az időjárásisten mellett a vizek, hegyek, sziklák voltak fontosak, de az asztrálvilágból a Nap és a Hold is.

A panteon sokáig csak az Ispuini által készíttetett Meher Kapısı-felirat alapján volt ismert. Ebben hosszú istenlista olvasható, jelentősége azonban vitatott. Elképzelhető, hogy nem csak urartui isteneket tartalmaz, hanem azon térségek isteneit is, amelyekre Urartu az i. e. 8. században igényt tartott. Újabban több más helyről is előkerültek rövidebb istenlistákat tartalmazó szövegek, amelyekben egyes istennevek konkrétan földrajzi egységekre utalnak, más szövegekben helyre utaló determinatívumot kapnak.

Az urartui népesség nagy valószínűséggel kevert volt, amit jól mutat, hogy kezdetben az akkád volt a hivatalos nyelv. Ennek oka vélhetően az volt, hogy Muszaszirban már az i. e. 11–10. század fordulóján terjedni kezdett az ékírás asszír változata. Később a saját urartui nyelvüket továbbra is ékírással jegyezték le, de a saját képirásos rendszerük sem halt ki teljesen. Az urartui nyelv a Van-tó és a Nagy-Záb felső folyásának vidékén beszélt dialektus, a hurro-urartui nyelvek önálló tagja.

Nyelvemlékei csak az i. e. 9. század végétől az i. e. 7. század végéig terjednek az időben. Ez annak köszönhető, hogy ekkor már nem az akkád nyelv újasszír nyelvjárását használták felirataik elkészítésére, hanem saját nyelvükön írtak. Az írásrendszer átalakult az asszír ékírás alapján – eredetileg a luvihoz hasonló képírásuk volt –, ezért viszonylag könnyen olvasható, de a saját nyelvi sajátosságait figyelembe véve kissé módosítottak rajta, ezért az értelmezés sokszor bizonytalan. A rendelkezésre álló szöveganyag viszonylag gyér, valamivel több, mint kétszáz dokumentum került elő eddig – köztük egy akkád–urartui bilingvis is –, vegyesen agyagtáblák és epigrafikus emlékek.

Több mint 500 emléktábla is ismert, ezek azonban állandó szófordulatokat és fogalmazásokat tartalmaznak, ezért nem sokat adnak hozzá a nyelv ismeretéhez. A fonológia, szemantika és szintaxis erősen bizonytalan, csak a lexikális részében egyértelmű. Ez azonban nagyon kis mennyiség, például alig 100 azonosított főnevet tartalmaznak a szövegek. Az azonos urartui szövegek különböző fordításai mindezek miatt jelentősen eltérhetnek egymástól. Hangjelölő, sőt kifejezetten ábécé jellegű – mivel a szótagjelekből legtöbbször csak az egyik hangot ejtették, illetve egy kiejtett hang írására alkalmazták a szótagjelet – írásrendszert alakítottak ki, néhány mellékjellel kombinálva.

Az Urmia keleti és déli partján valószínűleg szintén az urartui nyelvet beszélték, vagy annak valamilyen nyelvjárását. Ez Mana királyság területe, így a médek nyelvére vonatkozó információkat rejt, amely nyelvről egyébként igen kevés, többnyire az óperzsában fennmaradó ismeretünk van. A méd törzsek nevei és a személyneveik elemei közel állnak az urartuiakhoz. Az urartui nyelv is egyre nagyobb mértékben vett át iráni szavakat, határozott iranizáció figyelhető meg i. e. 600-ig.

Kolkhisz

Kolkhisz az ókorban a Fekete-tenger keleti-délkeleti partjainál fekvő ókori királyság volt a mai Grúzia (Georgia) területén. A kaukázusi állam alapvető szerepet töltött be a grúz nép kialakulásában. E korai grúz állam a középkorban egyesült az ókorban Ibéria néven ismert keletebbre fekvő területtel és ezzel létrejött az egységes grúz királyság.

Az ókori Kolkhisz főként a jelenlegi Grúzia nyugati területeit foglalta magába. Itt élt a görög mitológiából ismert Aióész király és lánya, a varázslónő Médeia, ide hajózott az aranygyapjúért Iaszón és az argonauták. Nagyjából a következő mai területekkel esett egybe: Mingrélia, Imereti, Guria, Adzsaria, Szvanéti, Racsá, Abházia (mind Grúzia), Rize, Trabzon, Artvin (Törökország). A kolkhisziak valószínűleg a bronzkor közepe felé telepedtek meg a Kaukázusban.

A grúz törzsek második szövetsége az i. e. 13. században hozta létre a mai Grúzia nyugati részében a kolkhiszi királyságot. A legtöbb klasszikus szerző szerint a területet délnyugatról Pontosz határolta, nyugatról az Euxeniosz Pontosz (Pontus Euxinus, azaz a Fekete-tenger) a Corax folyóig (valószínűleg a mai Bzibi), északon a Nagy-Kaukázus, amelyen túl Szarmatia terült el, keleten Ibéria és a Kis-Kaukázus, délen Armenia Magna (Örményország). Nyugati határát illetően az ókori szerzők közt különbségek vannak: Sztrabón szerint Kolkhisz Trapezosznál (a mai Trabzon) kezdődik, Ptolemaiosznál a szomszédos Pontosz azonban egészen a Phaszisz folyóig

(a mai Rioni) tart. Legészakibb városa a görög szerzők szerint Pituosz volt (a mai abház Pitszunda).

A Kolkhisz név az ismert forrásokban először Aiszhülosznál és Pindarosznál jelent meg. A korábbi szerzők 'Aia néven, a mitikus Aiétész király otthonaként emlegették.

Kolkhisz fő folyója az ógörög szerzőknél a Phaszisz, amely egyesek szerint déli határfolyója volt, mások szerint a közepén folyt, és a torkolatánál feküdt Phaszisz városa. Flavius Arrianus számos más folyót is említett (Charieis, Chobus or Cobus, Singames, Tarsuras, Hippius, Astelephus, Chrysorrhoeas), ezek közül néhány Ptolemaiosz és az idősebb Plinius munkáiban is felbukkant. Legfontosabb városai közt az ókori szerzők Dioszkuriaszt említették (vagy Dioscuris, a Római Birodalom idején Szebasztopolisz, a mai Szuhumi), Szarapanát (ma Sorapani), Phasziszt (ma Poti), Pituoszt, Apszaroszt (ma Gonio), Suriumot (a mai Vani), Arkhaiopoliszt (ma Nokalakevi, Makheireszisz és Kütát vagy Cutatisiumot (Kutaiszi), Médeia szülőhelyét. Szküra szerint azonban Médeia egy Mala vagy Male nevű helyen született.

A térségben virágzott a középső bronzkor idején felemelkedett, fejlett kolkhiszi kultúra, amely rokonságban állt az északi és nyugati Kaukázusban kialakult kobáni kultúrával. Legalább Kolkhisz egyes részeiben a Kr. e. 2. évezred végére a városiasodás már előrehaladt, évszázadokkal a görög telepesek érkezése előtt. A késő bronzkorban (Kr. e. 15-8. század) a fémolvasztás- és öntés Kolkhiszban ez európai területeket megelőző fejlődésen ment keresztül. Ez fejlett földműveléssel párosult.

Kolkhiszt egymással rokonságban álló, mégis egymástól sokban különböző törzsek népesítették be. Településeik főleg a Fekete-tenger partján feküdtek. A fontosabb törzsek: makhelonész, heniokhi, züdretoi, lazi, tibareni, mosszünoi, makronész, moszkhí, marrész, apszilai (valószínűleg a mai abházok), abaszki (talán a mai abazák), szanigai, koraxi, koli, melankhlaini, geloni és szoani (szuani).

Ezek a törzsek annyira különböztek nyelvükben és megjelenésükben a környező népektől, hogy már az ókori szerzők különböző elméletekkel álltak elő ennek a megmagyarázására. Hérodotosz azt írta, hogy az egyiptomiakkal és az etiópiaiakkal együtt ők voltak az elsők, akik a körülmetélés szokását alkalmazták, és úgy vélte, III. Szenusert fáraót (Kr. e. 1878 – Kr. e. 1841) seregének a leszármazottai, tehát gyakorlatilag egyiptomiak. Apollóniosz Rhodiosz szerint a kolkhiszi egyiptomiak megőriztek olyan fatáblákat, amely nagy pontossággal mutatta a tengereket és szárazföldi utakat. Bár ez az elmélet az ókorban sem volt általánosan elfogadott, a modern írók között is akadtak, akik védelmükbe vették. A Fekete-tenger régiójában valóban kimutathatóak a negroid vonások, amelyek jóval az arab rabszolga-kereskedelem megjelenése előtt kerültek ide, és erre lehet magyarázat egy ókori Afrikán túli expedíció, de régészeti bizonyíték erre nincs.

A mai elméletek annyit valószínűsítene, hogy a kolkhiszi törzsek a lazok és a mingrelek egyenes ősei és kulcsszerepük volt a grúz és az abház népek etnogenezésében (kialakulásában).

A kolkhiszi törzsek összefogásával kialakult királyság a görög mitológiában a mágikus aranygyapjú földje, amelyért az argonauták utaztak és harcoltak, Médeia otthona és a varázslat birodalma.

Urartu lakói Qulha (vagy Kolkha, Kilkhi) néven ismerték. Szomszédaikkal, köztük Urartuval a kolkhisziak gyakran háborúskodtak. A Kr. e. 750-es években Kolkhisz elhódította Urartutól Diaokhi (a mai Északkelet-Anatólia) egy részét, a Kr. e. 750 – Kr. e. 748. és a Kr. e. 744 és Kr. e. 742 között zajlott háborúban azonban II. Szarduris urartui uralkodó jelentős területeket vett el tőlük, köztük Ildemusza „királyi városát”.

Miután a Kr. e. 730-as és 720-as években Kolkhiszt lerohanták a kimmerek és a szkíták, a királyság felbomlott és területeit a Kr. e. 6. század közepe felé az Akhaimenida-dinasztia uralta Perzsa Birodalom kebelezte be. A Kolkhisz déli részén élő törzsek (Tibareni, Mossynoeci, Macrones, Moschi, és Marres) Perzsia 19. szatrápiája részévé lettek, az északi törzsek pedig „önként” ötévente száz leányt és 100 fiút küldtek túsznak a perzsa királyi udvarba. A virágzó kereskedelemmel és kiterjedt gazdasági kapcsolatokkal rendelkező Akhaimenida Birodalom hatására a kolkhiszi társadalom és gazdaság is jelentős változáson ment át. Később azonban a kolkhisziak lerázták a perzsa uralmat.

A vidék kedvező földrajzi és természeti adottságai és fejlett gazdasága megfelelő vonzerő volt a milétoszi görögök számára, hogy a Kr. e. 6. és 5. században kereskedelmi állomásokat létesítsenek a kolkhiszi partokon: Phasziszt, Güenoszt és Dioszkuriaszt. A görögök számára ez az ismert világ legkeletibb csücskének benépesítését jelentette. Kolkhisz azoknak a területeknek a határán túl helyezkedett el, amelyeket később Nagy Sándor meghódított. Phaszisz és Dioszkuriasz virágzó görög városok voltak, annak ellenére, hogy voltak konfliktusaik a környék kolkhiszi uraival (és idővel asszimilálódtak is). Importcikkeik szerte a görög világban keresett termékek voltak: épületfa, len és lenvászon, különböző kikészítettségű bőrök, arany és rabszolgák. Ennek ellentételezése legtöbbször a luxuscikkek kategóriájába esett: a behozatal ékszerekből, edényekből és növényi olajból állt jobbára.

A kereskedelmi kapcsolatok gyümölcsöző voltát, az áruforgalom nagy mértékét mutatja, hogy Kolkhiszban az i. e. 6. századtól széleskörűen terjedt a fém pénz használat, amelyek külön kategóriáját alkotja a kolkhiszi ezüst. A kolkhiszi ezüst szinte kizárólag a mai Grúzia nyugati részéről kerültek elő, és az i. e. 3. századig volt használatban. Az államiság kérdése azonban vitatott. Nem teljesen világos, hogy Kolkhisz az i. e. 3. század előtt mennyiben tekintendő államnak.

A Perzsa Birodalom visszaszorulása után Kr. e. 302 körül Kolkhisz jelentős területeit, melyeket akkor Egriszi néven ismertek, a szomszédos Ibéria (Kartli) hódította meg. Kolkhisz azonban röviddel ezután megint elszakadt és kis fejedelemségekre bomlott, amelyeket a szeptuchi nevű hercegek uraltak. Ezek megőrizték viszonylagos függetlenségüket körülbelül Kr. e. 101-ig, amikor VI. Mithridatész Eupatör pontoszi király igázta le őket.

Kr. e. 83-ban VI. Mithridatész elfojtott egy felkelést a régióban és Kolkhiszt fiának, Mithridatész Khresztosznak adta, akit azonban nem sokkal később kivégeztek, mert azzal vádolták, hogy összeesküvést szervezett apja ellen. A harmadik mithridatészi háború idején VI. Mithridatész egy másik fiát, Makharészt ültette a kolkhiszi trónra, aki csak rövid ideig élvezhette az uralmat. Kr. e. 65-ben VI. Mithridatész vereséget szenvedett, Kolkhiszt Pompeius foglalta el, és az élére Arisztarkhoszt nevezte ki, dinasztia rangban. Arisztarkhosz Kr. e. 47-ig kormányzott. Pompeius bukásakor II. Pharnakész pontoszi király, kihasználva, hogy Julius Caesart

Egyiptom ügyei kötötték le, területeket hasított le Kolkhiszból, Örményországból és Kappadokiából, majd legyőzte ez ellene küldött római hadvezért, Cnaeus Domitius Calvinust.

Fia és utóda, I. Polemón uralkodása idején Kolkhisz Pontosz, illetve a Boszporoszi Királyság része volt. Kr. e. 2-ben történt halála után második felesége, Püthodorisz, megtartotta Kolkhiszt és Pontoszt, de elvesztette Boszporoszt. Fiát, aki utódja lett, Nero római császár lemondásra kényszerítette. 63-ban Pontosz és Kolkhisz is Galatia provincia része lett, majd 81-ben Cappadociát is hozzácsatolták.

Bár a tengerpart minden fontos erősségét a rómaiak foglalták el, a szárazföld feletti hatalmuk nem volt szilárd. 69-ben Anicetus jelentős felkelést robbantott ki a rómaiak ellen, de ez nem járt sikerrel. A síkságokra és a partvidékre gyakran törtek be a harcias hegyi törzsek, amelyek közül a Soanes és a Heniochi volt a leghatalmasabb. Névlegesen adót fizettek Rómának, de saját királyságaikat létrehozva nagyfokú függetlenséget élveztek.

A kereszténység már az 1. század első felében megkezdte Kolkhiszban hódító útját, bár a helyi pogány vallások és Mithrász kultusza egészen a 4. századig erősen tartották magukat.

A 130-as évekre Machelon, Heniochi, Lazica, Apsilia, Abashia és Sanigia királyságai szilárdan kezükben tartották a hatalmat a térségben. 253-ban a Krímben lakó gótok lerohanták Kolkhiszt, de a Pitüoszban állomásozó római sereg segítségével visszaverték őket. A 3-4. századra Lazica uralkodói alávetették a többi királyságot és fejedelemséget, és az országot ettől fogva Lazica (Egriszi) néven emlegették.

A görög miológiában Kolkhisz mesés gazdag föld az ismert világ szegélyén. Itt, Arész szent ligetében függesztette ki Aiétész király az aranygyapjút, amíg el nem ragadták a Iaszón vezette argonauták. Kolkhisz volt az a föld is, ahol Prométheusz büntetését szenvedte, mert megismertette az emberekkel a tüzet. Egy hegyhez láncolták, és egy sas falatozott a májából. A görögök úgy tartották, hogy az amazonok szkíták voltak, és Kolkhiszból származtak. Kolkhisz legfontosabb mitológiai szereplői: Aiétész, Médeia, Apszürtosz, Khalsziopé, Kirké, Eidüia, Pasziphae.

Ibéria

Az ókorban a területet egymással rokonságban álló törzsek népesítették be, akiket az ókori szerzők közös néven ibériainak neveztek, ők maguk pedig Kartlinak a legendás Kartlosz vezér nevééről. A több antik szerző említette moszki nép, és a Hérodotosz által említett szaszperek (talán az előző nép leszármazottai) fontos szerepet játszhattak a törzsek egyesítésében. A moszkek lassan északkelet felé húzódtak, településeket hozva létre. Ezek közül a legfontosabb Mtszkheta volt, az ibériai királyság későbbi fővárosa. A mtszkhta törzsön később a mamasazkhliszi nevű fejedelem uralkodott (grúzul „a háztartás atyja”).

A középkori grúz forrás, a Moktszevai Kartliszai („Kartli megtérése”) említi Azót és népét is, akik Arrian-Kartliból, a proto-ibériaiak egykori hazájából jöttek, amely a Perzsa Birodalom bukásáig a perzsa Akhaimenida-dinasztia uralma alatt volt. Ők azon a helyen telepedtek le, ahol később Mtszkhetát alapították. Egy másik grúz krónika, a Kartlisz Tszkhovreba („Kartli története”) szerint Azo Nagy Sándor tisztje volt, aki lemészárolta a helyi uralkodócsaládot és meghódította a régiót, de az egyik helyi vezér, a későbbi Pharnavaz ibériai király a Kr. e. 4. század végén legyőzte.

A hatalmi harc győztese, Pharnavaz Ibéria első királya lett és körülbelül Kr. e. 302-től Kr. e. 237-ig uralkodott. Miután visszavert egy külső támadást, leigázta a környező területeket, többek közt a nyugat-grúziai Kolkhisz jelentős részét (helyi nevén Egrisi), és államát elismerte az újonnan alakult szíriai Szeleukida Birodalom is. Pharnavaz erődöt épített a főváros Armaziban, megreformálta a grúz ábécét és új közigazgatást szervezett, megyékre osztva az ország területét. Utódai megszerezték a Kaukázus több fontos hágója feletti ellenőrzést, köztük a Darjal-szorost (más néven az Ibériai kaput).

E virágzó időszakot azonban folyamatos háborúk követték. Ibériának számos invázió ellen kellett védekeznie. Déli területeit Örményország hódította meg, kolkhiszi területei pedig önálló fejedelemségekre töredezték szét. A Kr. e. 2. század végén a Pharnavaz-dinasztia utolsó tagját, Parnadzsomot saját alattvalói fosztották meg trónjától és Kr. e. 93-ban a koronát az örmény Arsak hercegnek, az Arsakida-dinasztia megalapítójának juttatták.

Albánia

Albania, Aghuank vagy Agvank ókori ország (a középkortól Sirván, ma Azerbajdzsán) a Kaukázus és a Kaszpi-tenger között, Armeniától a mai Kur folyó választotta el. Elhelyezkedése szerint a mai Azerbajdzsán és Dél-Dagesztán területén volt. Görög nevén ismerjük, amelyet a rómaiak is átvettek, mivel saját neve nem ismert. Semmi köze sincs a ma ismert Albániához. Termékeny földekkel rendelkezett. Egy pásztorkodással, halászattal, vadászattal foglalkozó harcias nép lakta, az albánok, amely cserekereskedelmet folytatott szomszédaival. A tizenkét helyi törzsfőnök hatalmát egyetlen helyi király fogta össze. A lakosság 26 különböző nyelvjárást beszélt. A népesség nagy része nomád pásztorkodással foglalkozott, szarvasmarhákat, lovat és tevéket tenyésztettek. A nomadizálásból következett, hogy a szomszédos kurai alföldről állandó népességcserével kell számolni, vagyis etnikailag és kulturálisan vegyes képet mutat.

A kartveli népek (Kartli lakossága) és a kaukázusi albánok matriarchális panteont tiszteltek, a legfőbb istenségek, mint például a Napisten nőalak volt. A Hold viszont férfi. A Holdisten egyben az ibérek védnöke is. A későbbiekben (az Akhaimenida királyok idejében a mitológiát jelentős iráni hatások érték. Így innen eredhet a Grúziában még a 20. században is élő Amirani-mítosz, amely egy hegységhez láncolt óriásról szól. E mítosz görög változata Prométheusz legendája. A római korban legfontosabb istenükké a Hold-istennő vált, akit orgiasztikus szertartásokkal ünnepelték.

Az i. e. 8. század folyamán a térség Urartu északi, Szeván-tó környékére indított hódító hadjárataival került a történelembe, bár Urartu nem foglalta el. Nyugatra tőle azonban ezzel nagyhatalommal került szomszédságba, délre pedig Zikertu területre. A 8. század végén a kimmerek befolyási övezetébe tartozott, délre tőle Zikertu átalakult, új neve Kaszpiané. A 7. században a szkíták gyakoroltak fennhatóságot, majd a szkíták gyengülésével a méd hatalomátvitel idején Kaszpiané terjeszkedett Albania területén, i. e. 585-ig, amikor Kaszpianéval együtt rövid időre Albaniát is elfoglalták a médek.

Az iráni hódítók Dél-Azerbajdzsánba még bebetörttek, de Albaniát tartósan nem hódította meg egyetlen nagyhatalom sem. Mint a peremnépek többsége, az albánok zsoldosként harcoltak III. Dareiosz seregében például Gaugamélánál. A Szeleukida Birodalom befolyása nem terjedt ki Albaniára. Média Atropaténé, Armenia

Magna és a Szeleukida Birodalom egymás közti főhatalmi csatározásai Albaniát mentesítették a támadások alól, mert potenciális ellenfelei egymással voltak elfoglalva.

Az i. e. 2. század folyamán Albania területei a Kürosz folyó jobbpartjára is kiterjedtek, a görög néven Szakaszené, Oténé és Orkhiszténé nevű tartományokra, és csak Armenia Magna i. e. 89-es terjeszkedése szorította vissza a balpartra. I. e. 73 és 71 között Albania a legnagyobb kiterjedését elérő Armenia része lett. Pompeius i. e. 65-ben kis időre a Római Birodalomhoz csatolta az országot.

Arménia

A később Nagy-Örményországnak nevezett terület i. e. 585-ig Urartu néven ismert. Urartu visszaszorulásával összezsugorodott, és a Van-tó közvetlen környékét leszámítva minden területük méd kézre került, köztük a mai Örményország magvát alkotó Szóphéné is. A perzsák hatalmának gyengülésével párhuzamosan az egykori Urartu tartományait a Hajasa nevű királyság fogta össze, majd a Perzsa Birodalom összeomlásával már Armenia néven kezdett nagyarányú hódításokba. Urartu változatos etnikumú és kultúrájú állam volt. Eleinte fejedelemségek laza halmaza, később erősen centralizált állam, amelynek keretein belül megindult egy olyan egységesedés, ami később néppé váláshoz vezetett.

A déli Transzkaukázia vegyes eredetű lakossága az urartui–asszír, majd méd–perzsa konfrontációk idején nagyjából egynyelvű és kultúrájú néppé kovácsolódott össze, és magukat **hay** néven nevezték. **Hay** népe vélhetően a hettita ékírásos forrásokból **Hayaša** (Hajasa) néven ismert területről kapta a nevét. Hajasa az i. e. 8. században függetlenné vált Urartutól, majd a 7. században Arme elfoglalásával katonailag is jelentős középhatalommá vált. Arme királyságában éltek az arme-törzsek. I. Dareiosz behisztuni feliratain már Arminia névvel szerepel a térség, ebből lett az Armenia. A **hay** terjeszkedés olvasztotta egy néppé az urartui törzseket, mégis ettől kezdve Arme nevéből perzsa közvetítéssel örményként ismerjük őket.

Az örmény területeket a későasszír korban médek foglalták el. Az örmény előkelőség mind a médek, mind az őket követő perzsák ellen többször lázadt fel. Utoljára I. Dareiosz alatt, amikor a felkelést egy perzsa oldalon álló arisztokrata, Dādaršiš segítségével verték le.

Az örmény életmódról Xenophón Anabaszisza ad némi tájékoztatást. Ekkor még nemzetségi közösségben (tun) éltek. A tun rokon nagycsaládok összessége (erd). Létezett már a rabszolgatartás és a vagyoni differenciálódás, az addig nem hasznosított ugar területeket (örményül agarak) a nemzetségfők foglalták el, és rabszolgákkal műveltették. Az önellátó gazdálkodást épp az időben kezdte felváltani a piacra termelés, Xenophón idejében a bor volt a leggyakoribb kiviteli termék.

Az örmény mitológiáról is a perzsa hódoltság korából származnak az első ismeretek. Az ősök kultuszai mellett népes panteon alakult ki. Ebben a főisten **Hayk** (Hajk). Mellette jelentős Ara, a meghaló és feltámadó természetisten, a termékenység istennője, Asztlik, a hadisten, Tork Angel, valamint a vizek és az erő istennője, Narini. Az örmény eposzban kibontakozó mitológiai kép egy része még az asszírok korából ered (Šammu-ramat és Ara háborúja, Hajk és Bél harca), más részük viszont már a méd–perzsa korhoz kötődik (Ervand és Istuviga, Tigranész és Kürosz küzdelme).

Armenia Magna a perzsa birodalom egyik tartományát, más néven satrapiáját alkotta. A szeleukida uralom alatt körzeteit helyi kormányzók igazgatták. III.

Antiokhosz magnésziai veresége (i. e. 189) után az ott élők függetlennek nyilvánították magukat, és egy helyi király, Artaxiász hajtotta uralma alá egész Nagy-Arméniát. Egyik utódjának, Nagy Tigranésznek birodalomépítő törekvései és a pontoszi VI. Mithridatésszel kötött szövetsége szembeállította az országot Rómával, és az Lucullus és Pompeius római hadvezérek hadjáratait követően római védnökség alá került. E protektorátusnak a fenntartása Augustus és az őt követő császárok nyíltan vallott céljai közé tartozott.

Armenia a két hatalom, Róma és a Pártus Birodalom közti állandó harc tárgya lett, mindkettő igyekezett fennhatóságát kiterjeszteni rá. A pártusokat e tekintetben később az Szászánida Birodalom váltotta fel. A pártus Arsakida család oldalágából származó arméniai fejedelmek, a Nero által Rómában megkoronázott Tiridatész utódai általában sikeresen egyensúlyoztak ebben a kiélezett helyzetben, megtartották a pártusok szimpátiáját, miközben Róma-barátságukat hangoztatták. Róma politikája Armeniával szemben csupán rövid időre változott meg, amikor Traianus ideiglenesen provinciaként a Római Birodalomhoz csatolta az országot (114–116).

A Boszporuszi királyság

A Boszporoszi Királyság (kimmériai Boszporosz, latinosan Bosphorus) egy, a mai Kercsi-szoros környékén kialakult ókori állam volt. A terület első ismert lakosai a lovas nomád kimmerek voltak. A Krím-félszigeten és a Taman-félszigeten az első görög városokat az i. e. 6. században alapították, és ezek a következő évszázadban nem hoztak létre egységes szervezetet; ehhez az kellett, hogy egyikük – Pantikapaion, a mai Kercs – kiemelkedjen a többiek közül. Pantikapaiont milétoszi telepések alapították az i. e. 6. században. Az első, összefüggő területű királyságot a milétoszi származású Arkhaianaktida család hozta létre i. e. 480 körül. Ez nemcsak a görög városokat fogta össze – Olbia és a tauroszi Khersonészosz kivételével –, de a környező barbár településeket is. A korai Boszporosz területe csak a Krím félsziget keleti részére terjedt ki.

Történetének kezdetét onnan számítjuk, amikor a Krím-félszigeten és a Taman-félszigeten elhelyezkedő görög gyarmatvárosok legjelentősebbike, Pantikapaion köré tömörültek, ahol előbb a görög Arkhaianaktida, majd i. e. 438-tól a trák eredetű Szpartokida család került hatalomra. Az i. e. 5. század folyamán erős athéni befolyás érte, politikai berendezkedése is athéni mintára szerveződött meg. A város vezetői egészen i. e. 303-ig nem királyok, hanem arkhónok voltak, az arkhóni hivatal egy speciális változata alakult ki, az „örökletes arkhónság”.

I. e. 438-ban a trák eredetű, hellenizált Szpartokida család került hatalomra. A Szpartokidák eleinte kerültek a királyi külsőségeket, és továbbra is Boszporosz arkhónjainak mondták magukat, de komoly zsoldossereget tartottak fenn, és uralmukat a környező szkíta, kubáni stb. törzsekre kiterjesztve birtokba vették a krími földek jelentős részét.

A nagyobb hódítások I. Szatürosz idején kezdődtek, aki Theodoszia városát vette uralma alá. I. Leukón a szoros keleti, ázsiai felén lévő városokat hódoltatta, amelyek akkor még nem félszigeten, hanem a Kubán torkolata előtt fekvő szigetcsoporton épültek. Az i. e. 4. század folyamán alakult ki Boszporosz hosszabb időre állandósuló érdekszférája, amely a Maiotisz keleti felén a Don torkolatáig ért.

A királyság az i. e. 4. században, I. Leukón (ur. i.e. 389–349) és I. Pairiszaész alatt élte fénykorát. Legnagyobb kiterjedése idején az Azovi-tenger teljes keleti partvidékét és széles szárazföldi sávját uralta egészen a Tanaisz torkolatvidékéig. A Krím-félszigetből az i. e. 1. századra csak a Khersonészosz tartozott hozzá. Pairiszaész halálát azonban polgárháború követte, amely megingatta a gazdag államot. Eumélosz kénytelen volt visszaállítani az „ősi politeiát”, vagyis a régi polisz-alkotmányt.

III. Szpartokosz uralkodásától (i. e. 304–284) kezdve nyíltan is a király (baszileiosz) címet viselték. Szpartokosz a királyi címet elismertette a görög világgal is, és Démétriosz Poliorkétész bukása után Athén ismét felvette vele a kapcsolatot. Később több más hellenisztikus állammal is diplomáciai viszonyba került. Az i. e. 4. század végétől a boszporoszi uralkodók elsődleges célja a Fekete-tenger teljes északi partvidékének birtoklása volt.

A királyságban a búzatermesztést oly mértékig fejlesztették, hogy Görögország legfontosabb gabonaimportőrei lettek. Az i. e. 5. században Athénnek gabona-elővásárlási joga volt náluk. A következő két évszázadban, bár az athéni piacot továbbra is előnyben részesítették, szabadon kereskedtek más égei-tengeri városokkal is. Gazdagságukat bizonyítják a pompásan berendezett sziklasírok Pantikapaion közelében.

A királyság bukását végül a mind gyakoribb szkíta és szarmata támadások okozták. Az i. e. 3. század folyamán a térségben letelepedő szkíták alakítottak a krími Neapolisz székhellyel államot, amely az i. e. 2. században, Szkilurosz és fia, Palakosz alatt élte virágkorát. A hellenisztikus kor politikai viszonyai közepette a Boszporoszi Királyság a kereskedelemre épülő gazdaságát nem tudta fenntartani, uralkodói krónikus pénzhányban szenvedtek. Ez a zsoldosjellegű haderő csökkenéséhez vezetett.

Az utolsó boszporoszi király, V. Pairiszaész nem tudott úrrá lenni a támadókon, ezért kénytelen volt VI. Mithridatész pontoszi király segítségét kérni. Mithridatész tábornoka, Diophantos két csatában is megverte a szkítákat. A szkíta Szaumakhosz vezette felkelők azonban i. e. 108-ban (vagy i. e. 107-ben) meggyilkolták V. Pairiszaészt, és a bitorló Szaumakhosz királlyá nyilvánította magát. A pontosziak leverték a felkelést, és ezzel Boszporosz, valamint a Krím-félsziget és a Fekete-tenger északi partjának valamennyi görög városa Pontosz fennhatósága alá került, VI. Mithridatészt pedig boszporoszi királlyá koronázták, itt I. Mithridatészként tartjuk számon. A királyságban Makharész uralkodott, Mithridatész egyik fia. I. e. 66-ban azonban Makharész apja ellenében Rómához csatlakozott, ezért Mithridatész elűzte őt, és maga kormányzott Pantikapaionban, miután Pontoszt a rómaiak meghódították. Mithridatész uralmának egy helyi felkelés vetett véget.

Miután Pontoszt a rómaiak legyőzték, Boszporusz több évszázadon át Rómától függő terület volt, amíg a 3. században a gótok le nem rohanták.

Még az i.e. 7. században kezdtek görög telepések megtelepedni a partvidéken, például herakleai dórok Chersonesusban (a mai Szevasztopol környékén) és miletuszi iónok Theodosiában és Panticapaeumban (a mai Kercs, mely később a boszporoszi királyság fővárosa volt). Két századdal később (i.e. 438-ban) az utóbbi település archónja felvette a Boszporusz királya címet. E városállam jó kapcsolatot ápolt Athénnel, gabonával és más termékekkel is ellátta. A boszporoszi királyok közül az

utolsó, V. Paerisades a szkíták nyomása alá került, akik miatt arra kényszerült, hogy i.e. 114-ben VI. Mithradates, Pontus királya protekturátusa alá kerüljön. Ez utóbbi uralkodó halála után fia, Pharnaces mintegy az apja ellen vívott háborúban nyújtott segítségért ellenszolgáltatásként cserébe Róma tulajdonába kerül a Boszporuszi Királyság. I. e. 15-ben még egyszer visszakerül a Pontuszi Királyság tulajdonába, bár ennek ellenére továbbra is adót fizet Rómának. Az elkövetkező századokban a Krímet lerohanták, vagy elfoglalták a gótok (i. sz. 250), a hunok (i. sz. 376), a kazárok (i. sz. 8. század), a bizánci görögök (1016), a mongolok (1237). A 13. században a genovaiak pusztították, vagy foglalták el azokat a településeket, melyeket riválisuk, a velenceiek alapítottak a krími tengerparton pl. Eupatoria, Cembalo (Balaklava), Soldaia (Sudak) és Kaffa (Theodosia). A pezsgő kereskedelem egészen a félsziget török inváziójáig tartott (1475)

Az, hogy szkíta fajú népek lettek volna maguk az élelmiszertermelők, az inkább kérdéses mint feltehető. Az élelmiszertermelők antropológiailag inkább pontuszi mediterrán, míg a szkíták inkább dinári típusba tartozó népek voltak. A szarmata időszakban már lehet esetleg valami kiegyenlítődött kultúráról beszélni, de az már nem szkíta.

A szkíták térségbeli jelentősége abból állt, hogy hatalmuk fénykorában megszervezték a térséget és katonai erejükből kifolyólag szabadkereskedelmi alapokra helyezték az addig gyarmatosított jellegű gabonapiacot szemben az antik görög, majd Lucullus és Pompeius hódítása nyomán kialakuló római gyakorlattal. Megszüntették azt a gyakorlatot, hogy Athén elővásárlási joggal rendelkezett a gabonára és Athén közbeékelődését kiiktatva a térségbeli kikötőkben feltehetőleg bárkit kiszolgáltak, aki fizetett. (Athén volt mikor 2.400.000 véka gabonát szállított a térségből, ez ~ 80.000 tonna) Az előkerült sok szkíta aranykincs azt bizonyítja, hogy impozáns gazdaságuknak valami startégiailag alátámasztott forrásának kellett lennie és nem ütközik logikai ellentétbe azt gondolni, hogy a gabona volt az.

Róma vetett véget a keresleti piacból igen jól élő sztyepei uralkodó törzsek víg életének, amikor belső problémáinak következtében gabonaforrások megszerzésébe kezdett. Róma hatalmát veszélyeztető itáliai történések (Hannibál sikere, rabszolgafelkelések mellé álló nem római polgárjogos vásosziak) feldolgozása arra sarkallta a szenátust, hogy a római polgárjogot igyekezzék minél nagyobb mértékben kiterjeszteni, ezáltal politikai érdekszövetségbe tömöríteni az itáliai városokat. Ez viszont maga után vonta, hogy megnőtt a gabona fejadaggal is fizetettek száma és még jelentősebben megnőtt a gabona ajándékot elvárók száma azon kívül is, hogy társadalmi konszenzussal a plebs elvárta az alacsony gabonaárakat, ezek emelkedésekor szinte jogvédő szokás jelleggel felkelések törtek ki. Róma rákényszerült arra, hogy a közbeékelődések nyomán (Pontuszi királyság) megnövekedett árú és elsősorban a Kis-ázsiai városok, görög lakta területek ellátására szállított gabonát lehetőleg "olcsóvá tegye" és kizárólag saját magának biztosítsa. A mithridateszi háborúk sikere után a helyi arisztokrácia megszüntette a korábbi "szkíta"-boszporuszi érdekszövetséget a gabona szabadkereskedelemre-továbbításra és helyette római segédlettel azok ellen fordulva, részleges hatalmának megtartása mellett belement, hogy a rómaiak alacsony felvásárlási árakat és kötött piacot bevezetve kiűssék a sztyepei uralkodóosztályt a pozíciójából, közvetve az azok alávetésében levő földművesekhez fordultak. Mithridatész utolsó erőfeszítésként még szárazföldi

támadást akart indítani a Duna vonalában Róma ellen, nyilván a sztyeppei lovas népekre alapozva, de az új hatalmi berendezkedésben a görög-trák arisztokrácia számítását megtalálni vélő fia meggyilkolta.

A kis-ázsiai városok gabonaellátása ezzel instabillá vált, ezért vagy maguk, vagy a kilikiai kalózok segítségével fosztogatták a római szállítmányokat. J.Ceasar Bithynia királyának férfinak elnyerve, a jutalmul kapott hajóhaddal tett rendet a térségben, ami a kenyérellátás biztonságára érzékeny római plebs mélyen megalapozott háláját jelentette számára.

A KELET-MEDITERRÁNIUM ÉS ARÁBIA AZ ÓKORBAN

Fönícia

A föníciaiak ókori nép, amely Föníciát lakta. Nem tudjuk, mennyire tekinthető egységes etnikumnak. Nevük a görögben phoinix, phoinosz vagy phonosz (ógörögül: φοίνιξ, φοινός, φόνος), az egyiptomiak fnh.w-ként ismerték őket. Mükénében és Kréta szigetén a lineáris B írás „po-ni-ki-jo” formában említi Föníciát vagy a föníciaiakat. Már a homéroszi Odüsszeiában is feltűnnek, talán a phaiákok is egy föníciai törzs. Szíria sötét korából (i. e. 12–10. század) történetük vagy eredetük ismeretlen.

A föníciai nyelv egy olyan nyelv, amelyet eredetileg az egyiptomiul Pūtnak, a föníciaiul, héberül valamint arámiul Kánaánnak, továbbá görögül és latinul Föniciának nevezett part menti területen beszéltek. A nyelv a sémi nyelvek közé, azon belül a kánaáni nyelvek csoportjába tartozik; közel áll a héberhez és az arámihoz, olyannyira, hogy ábécéje megegyezik az óhéber ábécével, és a föníciai feliratokat óhéber tudással meg lehet érteni. A terület, ahol egykor beszélték, ma Libanonhoz, Szíriához és Izraelhez tartozik. A nyelvet anyanyelvként beszélők a föníciait Pōnnīmnak vagy Kana'nīmnak hívták. A nyelvet csupán néhány feliratból (például Ahiram koporsója, Kilamuva sírja) és pár soros, más nyelvű könyvekbe írt glosszákból ismerjük. Ugyan néhány római szerző alkotott föníciai nyelven is, ezek az iratok azonban csak fordításokban maradtak fenn, az eredetijük elveszett.

Ahogy a föníciai nép egysége kérdéses, úgy lakóterületük határai sem adhatók meg pontosan. Tágabb értelmezése szerint mindazok a települések, amelyeket Mediterráneum keleti partján föníciaiak laktak, vagy ahol a föníciaiak gyarmatokat alapítottak, föníciai terület. Általában azonban csak a levantei partvidékre vonatkozik.

Büblasz, az egyik legjelentősebb föníciai város területén már az i. e. 28. században kereskedelmi kolónia létezett, amely Egyiptommal kereskedett. Egyiptommal az i. e. 2. évezredben kerültek kapcsolatba, fát szállítottak oda (főleg cédrust, amelyből az egyiptomiak hajót építettek), valamint olajat és fűszereket. Az i. e. 13. században már az égei kereskedelem közvetítő állomásai. A kereskedelemben azonban csak akkor kaptak elsődleges szerepet, amikor a tengeri népek vándorlása i. e. 1180 körül elsöpörte Ugaritot, a korábbi egyeduralgó kereskedővárost. Hozzájárult ehhez Egyiptom gyengélkedése, Hatti bukása és új kereskedelmi partnerek feltűnése. A föníciai városok függetlenedtek az egyiptomi befolyás alól, az égei (minószi és mükénéi) tengeri hatalmat pedig ezzel egyidőben az őket legyőző dórok hatalma követte. A föníciai városok Türosz vezetése alatt ettől kezdve megőizték függetlenségüket, és virágzó időszak köszöntött rájuk. Befolyási övezetük rohamos növekedésnek indult, nyugat és kelet közötti közvetítő szerepet láttak el, s ehhez megszerezték a sivatagi karavánok célállomásai (Hamát, Damaszkusz és Thapszakosz, ahova a keleti áruk érkeztek) feletti ellenőrzést.

A föníciai térség már a kánaánita kor előtt hasonló tevékenységet folytatott, mint a klasszikus korában. Ebben az időben már mind Egyiptomnál, mind Mezopotámiánál jobb minőségű szövetet állítottak elő. A minőséget fokozta a különleges szálak beszövése, színes sávok kialakítása (mint a mintaszövés legelső ismert termékei) és az ekkortól már alkalmazott különböző textíliafestési eljárások. A kézműipar ezidőben szintén megelőzte a mezopotámiai termékek minőségét. A

föníciai szövetet csak az évezred vége felé megjelenő kínai nyüstös szövés szorítja ki, ami a korábbi nyüstös szövés ellenében már lehetővé tette a mintaszöveget.

A föníciai kultúra területe mintegy 350 km hosszan terült el Akkón városától (délen) az Orontész folyó torkolatáig (északon), és mintegy 40 km szélességben az Antilibanon hegységtől a Földközi-tenger partjáig. Ez a régió földrajzilag igen tagolt, nagyrészt hegyvidék. A tengerparti keskeny földszalvét leszámítva kevésbé volt alkalmas a mezőgazdasági termelésre. Ezért esőztető művelésű kertkultúrák apró falvak alakultak ki, amelyek először halásztelepekké alakultak, majd a tengeri kereskedelem jelentette a felemelkedés útját.

Létezett egy keskeny szárazföldi átjáró a tenger és a szíriai sivatag között, mely Föniciát összekötötte délen Egyiptommal Palesztinán és a Sínai-félszigeten keresztül. Valamint összeköttetésben állt északon Kis-Ázsiával valamint keleten Mezopotámiával az Eufráteszen keresztül. Ez a terület gazdag kereskedelmi csomópont volt, melyet hatalmas birodalmak vettek körül.

Föniciának a történészek az i. e. 1. évezred vége után kialakuló levantei városkirályságok rendszerét nevezik. Sziklás hegyek által elválasztott városállamokból állt, melyek között a közlekedés tengeri úton történt. Fönícia jelentős városállamai a következők voltak: Arvád, Akko, Akkra, Türosz, Szidón, Búblosz, Berütoz és Aradosz. A föníciai jellegzetességek kialakulását két körülmény tette lehetővé: egyfelől a nagybirodalmak (Hatti és Egyiptom hanyatlása, másfelől a tengerhajózás hatalmas fejlődése, amely lehetővé tette a nyílt tengeri utazást, így a kereskedelem súlypontja a kikötőkre tevődött. Nem tudni, vajon a föníciaiak önálló etnikumként tekintettek-e önmagukra. Városállamaik politikailag önállóak voltak.

A föníciaiak kiváló hajósok voltak. A hajókat, melyeket használtak, saját maguk készítették, nagy mesterségbeli tudásról adván számot. Ezek tették lehetővé a tengeri kereskedelem terén elért hatalmas fejlődésüket. Két fajta hajót építettek: egy könnyű, jól irányítható hajót négyzet alakú vitorlával és két sor evezővel, valamint egy nagyobb és súlyosabbat, nagyobb rakományok számára. Ezeknek két négyzet alakú vitorlájuk volt, egy nagyobb középvitorla, mely állítható volt és egy kisebb, fix orrvitorla. Az állítható középvitorla tette lehetővé a különböző irányú szelek felhasználását. Általában nappal hajóztak, a part közelében, az éjszakát a homokos partokon felállított táborokban töltötték.

Amennyiben éjjel is hajózniuk kellett, úgy a kháldeusoktól tanult csillagászati ismereteikre támaszkodtak, a Sarkcsillag alapján tájékozódtak, melyet az ókorban Föníciai Csillagnak neveztek. A tájékozódás művészetében való jártasságuk, és hajóépítő mérnökeik mesterségbeli tudása lehetővé tette, hogy utazásaik során ne ismerjenek határokat. A görög történetíró, Hérodotosz szerint i. e. 595 körül Afrikát is körbehajózták II. Nékó fáraó megbízásából, ami egy valódi, minden előzmény nélküli hőstett volt, amit csaknem kétezer év után tudott az utókor megismételni.

A föníciaiak megtették olyan legendás tettet is, az utazás a zsidó Salamon király felkérésére a mítikus Ophir országába, melyet Türon királya, I. Híram vitt végbe.

A föníciaiak eljutottak Indiába, a mai Nagy-Britanniába, egyes források szerint még Amerikába is eljuthattak, bár ezek a források történelmi szempontból kétségesek. Az azonban szinte bizonyos, hogy a Kanári-szigeteket, Madeirát és az Azori-szigeteket ők fedezték fel, és ezek a szigetek a partoktól távol vannak az Atlanti-óceánban. Sokan vannak, akik védelmükbe veszik az álláspontot, mely szerint a föníciaiak fedezték fel

Amerikát, maga Kolumbusz Kristóf is teljesen meg volt győződve ennek lehetőségéről. Ennek a lehetősége annál is inkább fennáll, mivel a föníciaiak rendelkeztek hasonló kapacitású hajókkal, mint a XV. század végén a spanyolok. Azonban máig nem rendelkezünk kétséget kizáró bizonyítékkal Amerika föníciaiak által történt korai felfedezésére.

A tengeri kereskedelem volt a föníciaiak fő gazdasági tevékenysége. Ebbe éppúgy beletartozott a saját készítésű áruk cseréje, mint a más népek által előállított cikkek szállítása.

A közvetítő kereskedelem nagy hasznot hozott. A kiinduló állomáson saját árut tettek hajóra, melyet egy meghatározott kikötőbe szállítottak, és ott más árura cseréltek, majd azt egy harmadik kikötőbe vitték, ahol megismétlődött a művelet, és ezt addig folytatták, míg végül vissza nem értek a kiinduló kikötőbe. A teljes utazás több évig is eltartott.

A föníciaiak utazásai, felfedezései elsősorban tisztán kereskedelmi célúak voltak, luxuscikkekért cserébe alapanyagot hoztak haza, elsősorban fémet. Sok előzetes munka kellett egy kereskedelmi kapcsolat kialakításához. Általában a hajóval megközelítettek egy homokos partszakaszt és az evezősök ide hordták ki az árut. Ezután meggyújtottak egy jelzőfáklyát, és visszatértek a hajóra, majd várták a helyi lakosok válaszát. Ezek a föníciai áru mellé letették a homokba amit ők kínáltak cserébe, és kicsit eltávolodtak a parttól. A föníciaiak ismét partra szálltak, és megállapították, hogy árujukért cserébe megfelel-e a helyiek által felkínált áru. Ha megfelelt, akkor magukhoz vették a helyiek áruját, és visszaszálltak a tengerre. Ha nem voltak megelégedve vele, akkor visszamentek a hajóra és ott várták, hogy a helyiek emeljék a cserébe kínált árumennyiséget. Ez addig folytatódott, míg a helyiek annyi árut nem kínáltak, amennyivel a föníciaiak már elégedettek voltak. Az árucseren ezen helyein a föníciaiak idővel kereskedelmi telepeket hoztak létre.

Arábiában főleg fűszereket, mirhát, aranyat és egzotikus drágaköveket tettek hajóra, Asszíriában porcelánt, elefántcsontból készült tárgyakat Kínából származó selyemvásznat és pamutszövetet szereztek be, míg Indiából különleges fűszereket hoztak. A Fekete-tenger vidékéről és az Ibériai-félszigetről lovakat hoztak, az Égei-tenger vidékéről pedig márványt, mellyel kielégítették az ismert világ összes hatalmasságának és királyának szeszélyeit, akik ebből építették palotáikat. Egyiptomból lenvásznat vittek, valamint nagy mennyiségű gabonát, mint századokkal később a rómaiak, akiknek Egyiptom volt birodalmi gabonaraktáruk.

A földrajzi adottságok lehetővé tették kikötők létesítését, az erdők fája pedig alapanyagot adott számukra a hajóépítéshez, ezáltal hajózási társaságokat szerveztek. Az egyik ilyen társaságot maga I. Dárajavaus, a perzsa király szerződtette az i. e. 5. században.

Szintén náluk fejlődött ki a thalaszokrázsia intézménye, azaz a tengeri telepeket létesítő és működtető hatalom, amely lehetővé tette számukra a Mediterráneum kereskedelme feletti ellenőrzést.

A föníciaiak az i. e. 1. évezred első felében bejárták az egész földközi-tengeri partvidéket, támaszpontokat, átrakodóhelyeket, kikötőket alapítva, amelyek később független államokká váltak. Kikötőikhez megszerezték a partközeli szigeteket és szirteket, melyek védték őket a szelekkel szemben, illetve ellenséges támadás esetén menedékkül szolgáltak. Egymás közötti közlekedésüket a tengeren, kabotázsok révén

oldották meg, mivel a hegyes, sziklás szárazföldön ez nehézségekbe ütközött. Áruikat az akkor ismert világ minden részére szállították, miközben felfedezték a legfontosabb vízi utakat és a tengerek partvidékeit. Emellett a Mediterráneum partvidékén számos kereskedelmi telepet létesítettek. Az i. e. 10. században kereskedelmi telepet alapítottak Cipruson és Kisázsia partvidékén (Pamphülia és Lükia), ahol összeütközésbe kerültek a görögökkel, akik elűzték őket Rodoszról, a Szporádokról és a Dorádokról, ahol nem sokkal azelőtt jelentek meg.

A Mediterráneum nyugati medencéjében is új kereskedelmi telepeket létesítettek. A Tirrén-tenger vidékét átengedték az etruszoknak és a görögöknek, és az Afrikával való kereskedelem céljából Szicília nyugati részén, Máltán, Gozon, és Pantelerián alapítottak telepeket az i. e. 9. században. Szardínián és Ibizán keresztül eljutottak az Ibériai-félszigeten Tarisz országáig (Gades, a mai Cádiz). Itt ónt és ezüstöt vettek fel, melyet vagy helyben, vagy a Kasziteridész-szigeteken bányásztak. Visszatérésükkor, kihasználva az afrikai partok áramlatait és a már régebben meglévő telepeiket Hippo Dyarrhitus-t és Utica-t, melyeket Kr. e. 1100 körül alapítottak, i. e. 814–813-ban elérték Karthágóba. Észak-afrikai telepeik közül a legfontosabbak Utica és Karthágó lettek. Az utóbbi állam népét punokként ismerjük, ez is a phoinix származéka.

Egyiptomi megbízásra Nyugat-Afrikáig jutottak. II. Nékó expedíciója i. e. 595-ben Hérodotosz szerint megkerülték Afrikát. A famentes térségben fekvő Egyiptom számára elengedhetetlenül fontos volt a Libanon-hegység cédruserdőinek kiaknázása. A türoszi bíborszövet, amelyet a tuskés bíborcsigából kivont festékekkel színezték, már ekkor keresett árucikk volt. Ez később Rómában nélkülözhetetlen luxuscikké vált. Föníciaiak gyártották először ipari méretben az üveget. Búblosz az egyiptomi papiruszkereskedelemben játszott szerepe miatt vált a papirusztekercs névadójává. A biblia (mint „könyv”) és bibliotéka (mint „könyvtár”) szavak innen erednek.

A nagyobb föníciai városok védeltsége elegendő volt a legnagyobb birodalmak hadereje ellen is. Az asszír királyok legtöbb támadását is vissza tudták verni, de Asszíria bukása után az Újbabiloni Birodalom is hiába próbálkozott. A föníciai hatás Babilonban is erős volt, a rab tamkāri (körülbelül a kereskedők felügyelője, szó szerint a „kereskedők elöljárója” vagy „nagyja”) tisztét II. Nabú-kudurri-uszur idején egy Hannūnu nevű ember töltötte be. Ebben a névben nem nehéz felfedezni a föníciai Hanno nevet. Az i. e. 6. században Perzsia vazallusai lettek, de a későbbi római clienskirályságokhoz hasonló önkormányzattal rendelkeztek. A nép azonban erős iranizálódáson ment át. A föníciai hajósok, építészek és mesteremberek perzsa szolgálatban is megtartották régi hírnevüket.

Uralkodók álltak az egyes városállamok élén, akik védték államukat a többi városállam, illetve a közeli birodalmak, mint Egyiptom, Asszíria és Babilónia, ellen. Az ügyes egyezségek a filiszteusokkal és zsidókkal jótékony hatásúak voltak, úgyszintén az a tolerancia, melyet az idegenekkel szemben alkalmaztak, mivel hagyták őket letelepedni és kereskedni. A föníciaiak kultúrája hasonló volt a többi sémi népéhez. Baál és Baálat, a két termékenységjelkép voltak panteonjuk legfontosabb istenei. Ahogyan a termékenységistenek gyakran kívánnak más népeknél is áldozatot, Baál az elsőszülötteket kedvelte, akár állatok akár embereket elsőszülötteiről volt szó. Ezek az áldozatok a növény- és állatvilág termékenységének fenntartását szolgálták. A mezopotámiai Istár helyi változata Astarté, a szerelem istennője volt. A föníciaiak

alkalmazták először a betűrást, amennyiben Ugaritot föníciainak tekintjük. Az i. e. 1. évezredben azonban mindenképpen a föníciai, 22 mássalhangzójelből álló hangjelölő ábécé terjedt el, amelyet később a görögök átvettek tőlük. Ezt az újításukat a hettita szótagjelölő írásból lehet levezetni.

A görög tengeri kereskedelem és haderő (mindenekelőtt Athén) feltörése a föníciaiak számára a piacok elvesztését is jelentette. Az i. e. 4. században III. Alexandrosz makedón király i. e. 333–i. e. 332-ben csak hét hónapos ostrom után tudta bevenni Türosz városát. A makedón hódítással megkezdődött a hanyatlás, amely mélypontját akkor érte el, mikor Fönícia a Római Birodalom részévé vált.

Kultúra:

A föníciai nép nagyban hozzájárult a Mediterráneum civilizációi közötti kapcsolatrendszer kiépítéséhez, így ezek művészei között is kölcsönhatást létesített, de önálló, nagy kultúrát azonban nem hozott létre.

A föníciai kultúra nagyon jelentős volt abban a korszakban, melyben létrejött, sajnos azonban nagyon kevés emlék maradt ránk ebből. Létezéséről főként a velük érintkezésbe lépő kortárs népek leírásaiból tudunk, az asszíroktól, babiloniaktól, és később a görögöktől ránk maradt írásokból. Ezeket az írásokat azonban önkényesen manipulálták a szerzők, mivel e népek a föníciaiak riválisai és ellenségei voltak. Ezenkívül tanulmányozhatjuk kultúrájukat a Szidón és Türosz által létesített városok romjain Szardínián, Andalúziában, és mindenekelőtt Cipruson.

A szír-palesztinai partvidék gazdag kereskedővárosai az i. e. 1. évezredben éltek virágkorukat. A folyamatos asszír, babilóniai és perzsa beavatkozások eredményeként különféle együtt létező kulturális hatások érték. Türosz, Szidón, Arvad, Búblosz városokban és más föníciai központokban készült műalkotások vegyítik a régi, helyi ikonográfiát, valamint az egyiptomi, égei-tengeri, ciprusi, hettita, asszír és perzsa motívumokat. Az i. e. 4. évszázadtól egyre jobban érvényesültek a görög kultúra hatásai is. A föníciai művészek a kisművészetekre szakosodtak, azért, hogy kiterjedt kereskedelmi kapcsolataikat felhasználva kisméretű, könnyen szállítható tárgyakat értékesítsenek az akkor ismert világban. A királyi megbízások mellett az előkelők és főleg a kereskedők nagy tömegű megrendeléseai biztosították a föníciai műhelyek gazdasági hátterét. A kutatók nagy mennyiségű értékes aranyművestárgyat és gondosan kidolgozott elefántcsont faragványt találtak. A föníciaiak a szobrászat és a domborműfaragás területén is jeleskedtek, ennek bizonyítékai a királyszerűségeket talált szarkofágok. A föníciai művészetben ezenkívül jelentős volt az arany és üvegművesség is. A föníciaiak ékszereikkel a Földközi-tenger egész partvidékén kereskedtek, ugyanúgy mint az amulettekkel és az üvegpasztából készült fiolákkal, amelyek közkedvelté váltak az etruszk városokban is. A föníciaiak hajózási tudományukat kamatoztatva először kereskedelmi lerakatokat később igazi kolóniákat létesítettek a Földközi-tenger partvidékének stratégiai pontjain. Egészen Marokkóig eljutottak, olyan, később a történelemben jelentős szerepet játszó városok megalapítása fűződik a nevükhöz, mint Karthágó, Cádiz a Gibraltári-szoros mellett, Mória Szicíliában, Nora és Tharros Szardínia szigetén.

A föníciai ábécé

A föníciai ábécé az egyik elfogadott álláspont szerint az ókánaánita ábécé leszármazottja, azonban az ugariti ábécé esélyesebb jelölt erre történeti és írástörténeti okokból. Az ugariti ábécét viszonylag későn ismerték meg, amikor az írás

keletkezéséről már kialakult egy elfogadott elmélet. Létezését a hagyományoknak megfelelően i. e. 1050 óta tartjuk számon. Az ábécét a föníciaiak használták északi-sémi nyelvük lejegyzésére. Az ábécé modern leszármazottai közé tartozik a héber ábécé, a görög ábécé, a latin írás és a cirill ábécé is, bár a görög ábécé nevei jobban hasonlítanak az ugariti ábécé megfelelő betűihez. Csakúgy, mint az ókánaánita, a föníciai is mássalhangzóírás, amely nem tartalmaz jeleket a magánhangzókra – ezek kimaradtak a leírt szövegből. Az első ábécé, amely már a magánhangzókat is jelölte, a görög ábécé volt.

Föníciai feliratokat számos, a Mediterráneum környékén található korábbi föníciai város és gyarmat területén találtak, mint például a ma Libanonban elhelyezkedő Búbloszban, és a tunéziai Karthágóban. A később felfedezett leletek az ókori Egyiptomban történt használatot is igazolják.

A föníciaiak kezdetben az egyiptomi hieratikus írást használták, majd az i. e. 14-13. században alakították ki a saját ábécéjüket, nagyjából egy időben a görög ábécével. A létrejöttében az ugariti ábécé számottevő szerepet játszhatott, az ékírásos ábécét egyszerűsítették és papiruszra írható formájúvá változtatták, néhány hangzót elhagytak. Éppígy szerepet kapott az írásrendszer kialakításában az ókánaánita ábécé is, amelynek egy képi jeleit szintén egyszerűsítették.

A föníciai írás legnevezetesebb fennmaradt emléke az úgynevezett moábita kő. Ezt a követ francia kutatók találták meg a Holt-tenger közelében a 1868-ban. A kő az i. e. 9. századból származik, és Mésa, moábi király győzelmeit örökíti meg.

Kánaán

Kánaán (akkádul ma-at Ki-in-a-ni,[1] vagy ma-at ki-in-a-nimKI, föníciai nyelven: כְּנַעַן, Kana'n) egy terület ókori neve, ami magába foglalja a mai Izrael, Palesztina, Jordánia, Libanon területét, Szíria nyugati részét valamint az egyiptomi Szináj-félszigetet. Az ókorban a területet a sémi nyelvek családjába tartozó kánaánita nyelveket beszélő népek lakták. Kánaán az ún. „termékeny félhold” középső része, kulcsfontosságú terület a civilizáció korai fejlődése, a mezőgazdaság és az írás kialakulása szempontjából.

A magyar Kánaán név a héberből (כְּנַעַן) a görögön (Χαναάν) és latinon (Canaan) keresztül származik. A héber/arámi/föníciai név eredete homályos, talán a nem-sémi hurri nyelv knaa szó az eredete, ami azt az élénkbíbor festéket jelentette, amit a tengeri bíborcsigából állítottak elő a kánaáni tengerparton. A festék akkád neve kinahhu volt, hasonlóképpen hívták a területet is. Az i. e. 15. századig az ékírásos források egységesen Kinahhi vagy Kinahna néven említik az egész szíriai-palesztínai térséget, Abímilki türoszi király a Kinaha néven említi.

A görög Φοινίκη (Phoinikē, azaz Fönícia) név a phoinosz, azaz vérvörös szóból ered. A korai bronzkorban kb. i. e. 3300-i. e. 2000-ig alakultak ki Kánaán városai és fejlett gazdasága. A szerszámok anyagaként a réz mellett megjelent az arzénbronz. Az arzén folyósabbá, könnyebben önthetőbbé tette a rezt, és keményebbé a szerszámok élet. A korban szárazabb és nedvesebb időszakok váltogatták egymást, ezért a mezőgazdaság mellett nagy jelentőségre tett szert a tengerparti városok kereskedelme, Hérodotosz szerint Türoszt például i. e. 2750 alapították. A tengeri kereskedelem ekkoriban a vezető szerepet azonban még a felemelkedőben levő Keftiu, azaz a minószi Kréta játszotta.

A középső bronzkor, kb. i. e. 2000-i. e. 1550-ig a virágzás és a függetlenség időszaka volt Kánánán számára. Ekkor még sem Egyiptom sem a mezopotámiai birodalmak nem terjeszkedtek idáig. Ez Ugarit – nem mindenki tekinti a szorosan vett Kánaán részének, bár lakosságának összetételén, vallásán erősen érződik az ammoniták hatása – felemelkedésének időszaka, amikor szoros kapcsolatokat épített ki Egyiptommal és kulturálisan is a hatása alá került. A földközi tengeri Krétának is ez az időszak a fénykora, a vele való kereskedelem központja Ugarit volt. Az i. e. 18. században mári szövegek említik a hapirukat és a banu jaminít (Benjamin), azaz a jobb oldal fiait, ami az Eufrátesz jobb partját, azaz a tőle délre eső területen élőket jelenti.

A kései bronzkor, kb. i. e. 1550-i. e. 1200 Ugarit virágkora. Itt jelent meg Kánaánban először a betűírás i. e. 1500 körül, a későbbi föníciai ábécé, és így a görög és latin ábécé előzménye. Újabb kutatások az Egyiptomi Középbirodalom idejéből találtak a Nílus mentén betűírást, esetleg innen is kerülhetett a betűírás vagy annak gondolata az egyiptomi kultúra hatása alatt álló Ugaritba. Ebben a korszakban váltak a föníciai városok a Földközi-tenger vezető kereskedőivé Kréta lehanyatlása miatt. Ugyanakkor a szomszéd nagyhatalmak, az Egyiptomi Újbirodalom, Mitanni és a Hettita Birodalom fenyegették Kánánánt, a térség hadseregek felvonulási területévé változott, csak néhány tengerparti város tudta megőrizni függetlenségét.

Az i. e. 15. század elején egy nagy kánaánita koalíció formálódott III. Thotmesz egyiptomi fáraó hódító törekvései ellen Kádes királyának a vezetésével, Mitannival szövetségben. A koalíció tagja volt Megiddo is, az itt vívott megiddói csata mért döntő vereséget a koalícióra, aminek maradványai Megiddóba menekültek, aminek sikeres ostroma után a fáraó megkímélte az ellenfeleket, a királyok fiait Egyiptomba vitte, ahol azok egyiptomi nevelésben részesültek és hazájukba visszatérve Egyiptom iránti szimpátiával kormányoztak. A fáraó ezzel megtette az első lépést a Kánaán feletti hegemonia felé. Egyiptom befolyása ezután megmaradt egészen az i. e. 14. századig, Ehnaton fáraó koráig, aki elfordult a külpolitikától, az Amárna-levelek tanúsága szerint hiába kértek tőle szövetségesei segítséget, nem kaptak, és az egyiptomi befolyás ekkor erősen megingott. Ezt I. Széthi és II. Ramszesz igyekeztek helyreállítani az erősödő hettita befolyással szemben az i. e. 13. század elején. II. Ramszesz a kádesi csatában döntetlent ért el a hettita királlyal szemben, néhány évtized múlva diplomáciai úton rendezték a viszonyukat és a Kánaán feletti befolyás kérdését. A század végén a tengeri népek támadásai következtében a Hettita Birodalom összeomlott, Egyiptom visszaszorult a Nílus-völgybe és Kánaánra is ráköszöntött a „Sötét Kor”.

A hettiták hadi sikereiket már vasfegyvereiknek köszönhatték, de a vas széles körű elterjedésére csak i. e. 1200 után került sor, talán nem véletlenül az ekkori nagy népvándorlással kapcsolatban, amit a tengeri népek támadásaiként ismerünk. i. e. 1200 körül az archeológiai adatok az urbanizáció és a mezőgazdaság visszaeséséről, a civilizáció összeomlásáról vallanak. A klimatológiai kutatások szerint ekkoriban világméretű klímaváltozás következett be. Kánaán ekkor összeomlott, alig van adatunk róla a következő mintegy 2-3 évszázadból.

Ebben a „Sötét Kor”-ban vándoroltak a filiszteusok Kánaán déli tengerpartjára és foglalták el a zsidók Kánánán déli belső területeit, és a nagyhatalmak összeomlása miatt hátrahagyott hatalmi űrben Izrael helyi nagyhatalommá emelkedett. A korábbi nagyhatalmak az i. e. 10. században kezdtek magukhoz térni, és I. Sesonk fáraó

kifosztotta Jeruzsálemet. A királyság két részre szakadt, az északi Izraelre és a déli Júdeára.

Az i. e. 9. században Türosz kereskedőbirodalmat hozott létre a Földközi-tenger térségében, a hagyomány szerint ekkor alapította Karthágót. A föníciai ábécét a következő évszázadokban átvették a görögök, etruszkok és a rómaiak is.

Az i. e. 8. században Asszíria felemelkedésével újabb fenyegetés jelent meg Kánaánban, aki Egyiptom határáig ellenőrzése alá vonta a kereskedelmi útvonalakat, Gázától délre is kereskedelmi telepet alapítva. A városokat vazallussá tette, adóztatta, a lázadásokat keményen megtorolta, és nagy tömegű népességet telepített át Asszíria magterületére így alaposan átrendezve Kánaán, Szíria és Mezopotámia etnikai térképét. Az i. e. 7. század Asszíria egy időre Egyiptomot is elfoglalta, mielőtt maga is áldozatul esett volna volt vazaluusának, Babilonnak. Az ekkor születő Újbabiloni Birodalom a i. e. 605-ben karkemisi csatában Egyiptomot legyőzve Kánaánra is kiterjesztette befolyását. i. e. 586-ban elfoglalta Jeruzsálemet és a zsidókat áttelepítette Babilonba (babiloni fogság).

i. 539-ben Nagy Kürosz elfoglalta Babilont és Kánaán a Perzsa Birodalom része lett, amit Nagy Sándor makedón király döntött meg, és Kánaán i. e. 333 és i. e. 332 folyamán lett birodalma része. Nagy Sándor halála után a diadokhoszok államai, a Szeleukida Birodalom és a Ptolemaidák Egyiptoma osztozott Kánaánon, míg végül a Római Birodalom része lett, amelyikben a kereszténység elterjedése a 4. században véget vetett a kánaánita civilizáció történetének.

Filiszteusok

A filiszteusok mediterrán eredetű, kora vaskori nép. Szerepelnek az ókori Keletet végigdúló tengeri népek között, azok második inváziójában („második tengeri koalíció”). Az egyiptomi dokumentumok pršt.w vagy plšt.w néven nevezik őket, a törzsnév valószínűleg paleszet volt (lásd Palesztina). Eredeti nyelvük ismeretlen, de valószínűleg nem sémi, hanem indoeurópai volt; később átvették a kánaáni dialektust és írást.

Nevükből származik a kulturálatlan, földhözragadt embert, nyárspolgárt jelölő filiszter szó, valamint abból — a Pilistina, Philistina szavakon át — eredeztethető a Palesztina név is. Traianus császár az 70-es hadjárata, a jeruzsálemi szentély lerombolása és a zsidók elűzése után önálló provinciává szervezte a területet.

A tengeri népek második hullámával az i. e. 12. században érkeztek talán az Égei-tenger felől [1], (a Biblia szerint Krétáról) a térségbe. Letelepelve Délnyugat-Palesztina földközi-tengeri partsávját és Kánaán déli részét lakták. Főbb városaik:

Gadzsat (Gáza), Askaluna (Askelón), Asdod, Ekrón és Kiltu (Gát)

Ezeket az Egyiptomból Szíriába vezető út mellett építették, és ezek szövetkeztek egymással. Erős szövetségük és vaslelőhelyeik évszázadokra Izrael ellenfeleivé tették őket.

A biblikus történetírás szerint különösen a bírák korában állandóan harcoltak Izrael törzseivel, főleg Sámson, Saul és Dávid hadakozott sokat ellenük. Elpusztították Silót, elfoglalták Megiddót és Bét-Seánt, megszerezték a frigyládát. Dávid viaszorította őket a tengerparti sávra, de ott Ámosz próféta korában még függetlenek voltak: a zsidók véglegesen soha nem tudták legyőzni őket.

I. e. 734-ben III. Tukulti-apil-ésarra csapatai megszállták városaikat, miközben egészen Egyiptom határáig nyomultak előre. A filiszteusok ezután Asszíria vazallusai

lettek, és évi adót fizettek Asszíriának, majd Babilóniának. Az i. e. 6. században eltűntek, asszimilálódtak, részben beolvadtak arámi és arab népességbe.

A zsidóság

A zsidó hagyomány szerint - amit nagy részben a régészeti leletek és a nyelvészeti kutatások valamint genetikai vizsgálatok is alátámasztanak - a zsidóság a Közel-Keletről, pontosabban Levante térségéből származik. Ebben a térségben laktak az ókori héberek, majd első és később második száműzetésük alatt is maradt folytonos jelenlétük. Ma Izrael állama is nagyrészt az ókori héberek által lakott területen fekszik. Izrael a zsidó államként ismert ország. A zsidók az ókori héber népességtől származtatják magukat. Ez a hagyomány a lehető legteljesebb mértékben bizonyított a legújabb kori kutatások eredményeképp.

Izrael mint népnév első történeti említése Merneptah fáraó sztéláján olvasható. Ez az ún. egyiptomi kivonulás feltételezett időszaka utánra datálható. Külön érdekesség, hogy bár a héber népesség öröksége több téren is mutat kulturális folytonosságot az azt megelőző kánaáni kultúrával - ami a környező nyugatsémi kultúra szerves része - eredete mind a zsidó hagyomány szerint, mind a szakterület kutatói szerint szoros rokonságot mutat az ókori mezopotámiai civilizációval.

Ezen rokonság igen sokrétű és összetett. Ennek több oka is lehet. Az egyik lehetséges oka, hogy a zsidó hagyomány szerint Ábrahám - a zsidóság első ősapja - Mezopotámiából származik, s feltehetőleg, amennyiben történeti személyként létezett, kizárásos alapon legkésőbb az óbabiloni kor idején hagyhatta el a fejlett mezopotámiai világot. Ennek nyoma maradt a héber törvénykezésben, ami számos egyezést és párhuzamot mutat a nyugatsémi amurrú törvénykezéssel. Az amurrú törvénykezési hagyományok a nagy babiloni uralkodó Hammurapi babiloni király törvénygyűjteményébe is belekerültek.

A rokonság második rétege a héberek első száműzetése, az ún. babiloni fogság jelentős időszakának terméke. A zsidóság történetének ezen, talán legjelentősebb fejezetében alakult ki a területi identitástól jóval függetlenebb, életképes diaszpóra-lét. Ez alapozta meg a ma ismert zsidóság szerkezeti és ideológiai felépítését. Ezen fejlődés legjelentősebb eseménye a Szóbeli Tan írásba foglalásának igénye és kezdete, ami csak jóval a második száműzetés kezdete után fejeződött be.

A Szóbeli Tan az Írásbeli Tan - a tulajdonképpeni Tóra - sokszor gyakorlati, magyarázó jellegű, de igen sokrétű, és folytonosan bővülő kiegészítése. Ez a zsidó hagyomány szerint a mózesi tóraadás idejétől kezdve öröklődött nemzedékről nemzedékre. Ez a hagyomány a Talmud tartalmának és témáinak alapja is.

Mindezzel párhuzamosan, meg kell említeni, hogy a zsidó hagyomány a héber nép létrejöttét az ún. egyiptomi kivonulástól számítja. Amint az a Biblia történeteiből is ismert, a héber nép keletkezésének legmeghatározóbb időszakának az ún. egyiptomi fogság, és az azt követő kivonulást tartja. Ezen esemény történeti szempontból vitatott a korabeli egyértelmű írásos bizonyítékok hiányában. Ennek ellenére jogos lehet Josephus Flavius feltételezése, mely szerint az ókori héberek jelenléte ókori Egyiptomban nem más, mint az ún. hükszosznek nevezett közel-keleti sémi nyelvű népesség uralmának időszaka.

A zsidóság története igen igen hosszú az emberiség történetének egészéhez viszonyítva. Ha beleszámítjuk az ókori héberek történetét - amely az ősi mezopotámiai kultúrában gyökerezik - akkor a zsidó nép története az egyik legrégebb óta folytonos

és mai napig fennmaradt etnovallási csoport. Egyedi népcsoport, közös identitással, és saját, speciális vallással. A zsidóság mint népcsoport jórészt genetikai rokonságot mutat a többi levante térségéből származó népesség leszármazottaival. A zsidóság mint vallás pedig az első egyistenhit az emberiség történetében. Hiedelemvilágának és szertartásainak több tétele a kereszténység és az iszlám alapja.

A héber nyelv, melynek klasszikus változata a zsidó liturgia nyelve, és modernizált változata Izrael államának hivatalos nyelve, sémi nyelv, rokonságban áll az arab, arámi és egyéb sémi nyelvekkel. A zsidóság száműzetései során a hébert a hagyomány átöröklésére és liturgiai célokra használta. Párhuzamosan érdekes keveréknyelvek alakultak ki a helyi diaszpóra nemzsidó nyelve, és a héber/arámi szókészlet és kifejezőmódok keveredéséből. Ennek leginkább fennmaradt és ezért legjobban tanulmányozható példája a jiddis nyelv.

A héber írás ma ismert formája az ún. birodalmi arámi alfabetikus írásrendszer. Ezen ábécé először az Újasszír Birodalom idején került hivatalosan használatba. Formailag a zsidóság babiloni diaszpórája óta gyakorlatilag változatlan, a mai napig. Elődje, az ún. föníciai ábécé, minden ismert alfabetikus írásrendszer őse. Az ókori héberek a föníciaihoz igen hasonló, azzal gyakorlatilag megegyező ábécé-t használtak a babiloni fogság időszakáig.

A zsidók őseinek megjelenése Izrael területén a Biblia elbeszélése alapján az i. e. 2. évezred első felére tehető. A történet szerint Ábrahám ősatya családjával és félnomád törzsek egy csoportjával kijött a mezopotámiai Urból majd Harránból, és hazát keresett azon a földön, amelyet Isten (elohim) mutatott neki a következőképp: „És mondá az Örökkévaló Ábrámnak: Menj el országodból, szülőföldről és atyád házából azon országba, melyet én neked mutatok. És teszek téged nagy néppé és megáldalak, s naggyá teszem nevedet; és áldás leszel. Megáldom a téged áldókat és megátkozom a téged átkozókat. Általad nyer áldást a föld minden nemzetsége.”

Ezek a nomád vándorok azonban nem hagytak maguk után vándorlásiokról tárgyi történelmi emléket, mely nem is szokatlan egy vándorló patriarchális kiscsoportnál.

Az ókori Izrael történetéről a szó tulajdonképpeni értelmében csak az i. e. 13. századtól lehet beszélni. A régészeti leletek és korabeli írásos emlékek alapján az i. e. 13. század végén Palesztinában egy letelepedett népet találunk, amelyet többek között hébereknek hívtak. A Palesztinában letelepedett héberek tizenkét törzs szövetségének szervezetében éltek, amelyek a következők voltak: Rúben, Simeon, Lévi, Júda, Issakár, Zebulon, Gád, Ásér, Efraim, Benjámin, Dán, Naftáli.

A törzsi társadalom a Biblia elbeszélése szerint a bírák kora (i. e. 13. század - i. e. 1023) végén átalakult hadikirálysággá. A Kréta irányából érkező, új hazát kereső filiszteusok (a későbbiekben róluk nevezik el a rómaiak Judea provinciát Palesztinának – filisztea, i.sz. I. század) az i. e. 13. század vége körül szintén Palesztinában telepedtek le. A két nép folyamatos ellentétben állt a filiszteusok terjeszkedése miatt. A veszély hatására Kr. e. 1023-ban Saul király megválasztásával a zsidó törzsszövetséget erősebb vezetés alá vonták.

Az egységes Izraeli Királyság első uralkodója, Saul nem építette ki az állami élet intézményeit, a törzsszövetség szokásai megmaradtak, csak állandó hadsereg alakult ki. Saul kb. Kr. e. 1025-1005 között uralkodott, majd Dávid került az ország élére, aki kb. Kr. e. 1005-970 között uralkodott.

Saul trónörököse fia, Esbaál volt, de a trónöröklés elve nem volt kötelező, így Dávid Júdea királya lett Hebronban. Esbaal egy ideig még a többi törzs fölött uralkodott, de mindössze két évig, mert cselekvésre képtelen és gyenge uralkodó volt. Két tisztje meggyilkolta, és Dávid lett egész Izrael királya. A filiszteusok nemsokára megtámadták, ám Dávid seregétől vereséget szenvedtek.

Dávid az új fővárosba, Jeruzsálembe költözött (és a frigyládát is ide hozatta át Hebronból), ahol később Arauna jebuzeus származású személytől vásárolt a Moria-hegy tetején egy sík területet. Itt fia Salamon templomot emelt az Úr tiszteletére és elhelyezte benne a Hebronból idehozott Frigyládát, Isten és Izrael népe szövetségének szent szimbólumát. Dávid elérte célját és Jeruzsálemet a birodalom politikai központjává tette. Uralkodása alatt Palesztina további városállamainak meghódításával megnövelte Izrael területét, amely ekkor már nem a törzsszövetséget – amelynek tagjai Palesztina térségének egy részét elfoglalták –, hanem a földrajzi egységet jelentette.

Dávidot fia Salamon követte a trónon, aki kb. Kr. e. 970-931-ig uralkodott. Ő szintén Moria hegyét választotta és felépítette a zsidóság legfontosabb helyét, a jeruzsálemi Első Templomot, amely Jeruzsálemet a Jahve-kultusz központjává emelte. Ennek a kultusznak a követője volt (és mindvégig maradt is) a Názáerti Jézus is, aki a kereszténység alapítója. A templomot Kr. e. 586-ban a behatoló babiloniak lerombolták, de később a zsidók újjáépítették.

Dávidhoz és Salamonhoz kötik legtöbbször Izrael utolsó nagy politikai, szellemi és vallási virágzását. Rájuk hivatkoznak a későbbi korok prófétái és az egyesítési törekvések képviselői. A Bibliában leírt tetteiket és körülményeiket eddig még nem sikerült kétségtelen bizonyítékokkal alátámasztani, ám a legújabb jeruzsálemi ásatások meglelni vélik az ún. Dávid palotáját. Konkrét utalást csak Dávidra találtak, az 1993-ban talált ún. Tel Dán sztélén ("és öltöm meg {Achaz}jáhut, {Jeho}rámot, Dávid házának királyát"), amely Hazáelnek, Arám-Damaszkusz urának sikerét örökíti meg az izraeli Omri-dinasztia fölött. Ezenkívül a Kr. e. 9. századi moábi király, Mésa is utal sztélén Dávid házára.

A Biblia szerint Salamon halála után a királyság kettészakadt, helyén két jelentéktelenebb, egymással versengő állam alakult ki: Északon Izrael királysága, délen Jeruzsálem fővárossal Júdea. Ez, sőt a két ország egymás elleni háborúi meggyengítették mindkettőt. Hosszú hanyatlás után I. e. 722-ben Izrael királyságát elfoglalták az asszírok és a népet elhurcolták. Júdea később babiloni uralom alá került (i. e. 597), a világi és vallási vezetőket száműzték Babilonba (Babiloni fogság), ekkor rombolták le a Salamon által emelt első Jeruzsálemi Templomot.

A régészet tanúsága szerint azonban csak ekkor kezdtek a közel-keleti történelem jelentős szereplőivé válni. A bibliai királylistákat pontosságuk és a keresztbedatálások miatt nincs okunk kétségbe vonni, ám Omri háza az első, amelynek léte és - nem jelentéktelen - tevékenységére konkrét, nem bibliai bizonyítékok is vannak: több északi város, Szamária, Jiszreel, Megiddó, Hacor komoly tudást igénylő kiépítése (a hegybe teraszt vágtak, anyagával a környező lejtőt feltöltötték a kívánt alakúra, majd azt fallal és erődített kapukkal vették körül, a falakon belül nagy középületeket emeltek), Omri nevének említése a Tel Dan-i sztélén, illetve Akháb nevének és hadi erejének felsorolása III. Sulmánu-asarídu asszír uralkodó feliratán (ebből az is kiderül, hogy Akháb a i. e. 853-ban lezajlott karkari csatában az asszírellel szembe fordított szövetség legerősebb tagja volt, Júdeáról és erejéről viszont említés sem

esik). Szintén Omri házához kötődik az 1964-ben talált pecsét, amelyen YZBL (Jezabel) királynő nevének mássalhangzói álltak. II. Jeroboám király az első uralkodó, akinek a pecsétgyűrűjét is sikerült megtalálni.

Izrael felemelkedésének kulcsa abban rejlett, hogy a Közel-Keleten csak itt termett meg a szőlő és az olíva, ezeket tehát ők exportálták úgy Egyiptomba, mint Mezopotámiába. Ez a helyzet - bár időszakosan jólétet biztosított Izraelnek - a hódítások kedvelt célpontjává tette. Az Omri-dinasztia bukása után Arám-Damaszkusz jelentős részeit szállta meg, egy évszázaddal később pedig Szamária városa kivételével asszír uralom alá került.

Az asszír megszállás elől menekülők egyik célpontja Júdea királysága volt. Hirtelen minden oldalról asszír vazallusok vették körül őket. Jeruzsálem területe és lakossága is hirtelen a tíz-tizenötszörösére nőtt (korábban Júdea gyéren lakott felvidék volt, a becsült népességadatok szerint egytizede volt Izraelnek, és nem voltak az északi királyságéihoz fogható regionális központok). Az állami apparátus ekkor alakult ki teljesen (a Kr. e. 8. század végéig nem találni sem épületfeliratokat, sem pecsétet, sem mérőszűkeket). Júda egyetlen emberöltő alatt néhány tízezer fős térségből 120.000 lakosú, erős ország lett.

Egyes kutatók ekkorra teszik a monoteista kultúra kialakulását is az addigi vidéki kultuszokkal szemben. Mindenesetre tény, hogy a 8. században hirtelen eltűnnek a sertéscsont-maradványok az egész felföldről, ami a sertésfogyasztás tilalmának hirtelen elterjedésére utal.

Arábia

Önálló fejlődés a Kr. e. 1. évezredben Jemen területén indult meg. A terület sémi nyelvű népessége remek kikötőivel bekapcsolódhatott az Indiai-óceán kereskedelmébe, amely így kikerülte az iráni birodalmak vámjait, és a gondosan szervezett, az évezred elején házasított egypúpú tevékre alapozott karavánkereskedelmé a Vörös-tenger partjával párhuzamosan fekvő útvonalon északra vihette termékeit. A közvetítő kereskedelem önmagában is komoly hasznot hajtott, de emellé társult a helyben termelt tömjén által biztosított gazdagság – ezután az észak-déli útvonalat rendszerint Tömjénútnak nevezik. Az összefoglalóan gyakran szábeusnak vagy délarabnak nevezett civilizáció története nem pontosan rekonstruálható, bár írásukat már sikerült megfejteni. A leletanyag azonban csekély, és mivel a gazdag Jemen elszigetelt volt más művelt népektől, ezeknél sem maradtak fenn használható adatok róla. A görögök és rómaiak alig ismerték, mindössze annyit tudtak róla, hogy Arabia Felix, a „Boldog Arábia” dúsgazdag, és hogy innen érkeznek a fűszerek. Egyetlen alkalommal kísérelték meg elfoglalni a rómaiak, Augustus uralkodása elején, de a sivatagi viszonyok miatt Caius Aelius Gallus hadjárata elakadt a kietlen Arabia Deserta területén, és szégyenszemre vissza kellett vonulnia.

Mindenesetre az tudható, hogy legalább négy királyság működött a területen: a hadramauti, máini, a katabáni és legjelentősebb, a szabái (innen a bibliai Sába királynőjének története).

Az impozáns építészeti vívmányokat (például a hatalmas maribi gát) maga után hagyó délarabok kora az 1. évezred közepén áldozott le, amikor mindinkább belebonyolódtak a bizánciak, újperzsák és etiópok hatalmi viaskodásba. A 6. században az etióp sereg rövid időre elfoglalta Jement, majd újperzsák vonultak be, és szatrápiává szervezték.

Sába

Szabá - bibliai héber nevén Sába - egy ókori délarab állam, mely megközelítőleg a mai Jemen területén feküdt. Jelentős gazdasági és kulturális vívmányai mellett az idők folyamán domináns szerepre tett szert a környező államok (Hadramaut, Máin és Katabán) között.

Szabáról, hasonlóan a délarab vidék egészének történetéről, meglehetősen kevés forrásunk van. A későbbi arab történetírók alig tudtak valamit a hajdani gazdag államokról, de még a kortárs ókori szerzők sem ismerték igazán az elszigetelt, de mesésen gazdagnak sejtett jemeni vidéket. A ránk maradt feliratos anyag mennyisége meglehetősen csekély, illetőleg a politikai és vallási helyzet miatt a régészeti kutatások is jelentős nehézségekkel szembesülnek. Jemen ötös síita vezetősége az idők folyamán felbecsülhetetlen értékeket pusztított el az iszlám jegyében.

A szabeusok voltak a térség első államalkotó népe. A Nadzsrántól délre elhelyezkedő eredeti, városállami jellegű hazájuk körülbelül Kr. e. 750-től kezdve tekinthető államnak[2], uralkodói eleinte teokratikus jellegű uralmat gyakoroltak kb. Kr. e. 610-ig. Címük „mkrb” volt, amit az arabból visszakövetkeztetve „mukarrib”-ként szokás visszaadni. Szabá jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint hogy már a Kr. e. 8. és 7. század fordulóján uralkodó II. Sarrukín és Szín-ahhé-eriba asszír királyok évkönyvei is megemlítenek két szabái uralkodót, Jasza-amart és Kariba-ilt.

Az első időszakban az Almaka (Almaqa) holdisten templomának romjairól nevezetes Szirváh volt Szabá fővárosa, majd a szekuláris jellegű váltást követően átköltözött Maribba. Maribban készült el a délarab civilizáció legnagyobb vívmánya, a Szadd Marib, azaz a maribi gát. Körülbelül a Kr. e. 7. század közepén fejezték be építését, majd a Kr. u. 5. és 6. században többször átszakadt, utoljára 543 és kb. 570 között valamikor. A Vádi Dzana vízgyűjtője 577,5 méter hosszú, fala 15 méter széles – a számos délarab duzzasztógát legnagyobbika. A szabeusoknak emellett vízvezetékeket, csatornákat, kövezett utakat köszönhetett a térség.

Szabá uralkodói a Kr. e. 5. század közepén vették fel a „mlk” (*mal(a)k) király címet, elsőként Kariba-il Vatar. Fénykorukban a szabeusok afféle vazallusukká tették északi szomszédjukat, Máint, és előfordult, hogy a keleti Katabánt és Hadramautot is ellenőrzésük alá vonták. Hatalmuknak végül a déli eredetű himjariták vetettek véget Kr. e. 115-ben. Egyes kutatók korábbra teszik a hanyatlás kezdetét, és a máiniak és katabániak Kr. e. 4. századi előretörésével magyarázzák Szabá bukását.

Máig eldöntetlen kérdés, hogy a délarabok etiópiai „gyarmatosítása” mikor zajlott, de elképzelhető, hogy már a szabeusok kivették belőle a részüket, ahogy az abesszin területek függetlenedésére is sor kerülhetett már Szabá dominanciájának korában.

A Biblia ószövetségi részében, a Királyok 1. könyve 10. és a Krónikák 2. könyve 9. része tesz említést Sába királynőjének látogatásáról Bölcs Salamon jeruzsálemi udvarában, hallva annak hatalmáról.

„Séba királynője pedig hallotta Salamon hírét, ezért eljött Jeruzsálembe, hogy próbára tegye Salamont igen nehéz kérdésekkel, nagyon nagy sereggel, valamint fűszereket és hatalmas mennyiségű aranyat és drágaköveket hozó tevékkel...” (2Krón 9:1)

Salamon a Kr. e. 10. században uralkodott, a két történeti könyv azonban jóval később, a Kr. e. 6. és Kr. e. 5. században készült. A régészeti leletek arra utalnak, hogy

Salamon országa közel sem volt az a nagyhatalom, amit a Biblia leírt, így valószínűtlen, hogy egy oly messzi vidékről, mint Jemen, hódolni érkezett volna hozzá egy küldöttség – főleg nem az uralkodónő vezetésével.

Az kétségtelen, hogy az arabokról szóló korai mezopotámiai és szíriai források megörökítették számos uralkodónő nevét, de a Dél-Arábiából ismert koronás fők kivétel nélkül férfiak. Ráadásul a leletek bizonyossága alapján az is valószínűsíthető, hogy Szabá a tárgyalt korban nem rendelkezett kitüntetett szereppel. Az újabb kutatások kételkedők a látogatás megvalósulásával kapcsolatban, „Sába királynője” több kutató szerint legfeljebb egy délarab kereskedelmi kolónia vezetője lehetett (ha létezett egyáltalán).

A bibliai hagyomány azonban meggyökeresedett a köztudatban. A királynő – neve Bilkisz – látogatása a Koránban is szerepel, a Kebra Nagasztban megőrzött etióp eredetmítosz szerint pedig Bilkisz gyermeket szült Salamonnak, aki később az első négus lett I. Menelik néven.

Szabá és Délnyugat-Arábia éghajlata szubtrópusi monszun, így a félsziget nagy részével ellentétben bőséges esők érik, és a terület alkalmas az öntözéses földművelésre. A maribi gát és más vízművek, kutak mutatják, hogy a szabáiak igyekeztek is kihasználni a kedvező helyzetet. Dél-Arábia más szempontból is komoly előnyöket élvezett: ellenőrizte az afrikai és indiai tengeri kereskedelmi utat. Nem véletlenül nevezi a szabeusokat több történész az „Indiai-óceán főníciainak”[4][5]: kikötőik, Áden és Kana[6] az Ázsiából és a mai Szomáliából behozott termékek (fűszerek, elefántcsont, arany) továbbításából hatalmas hasznot hajtottak, de a szabái föld is megtermelte a maga luxuscikkét, a tömjént. Minderre nagy igény mutatkozott Egyiptomban, Szíria, Palesztina és Mezopotámia előkelőségeinek udvaraiban és a templomokban.

A szabeusok érdeme a Tömjénút kialakítása. Mivel a Vörös-tenger nehezen hajózható volt, megszervezték az északra (elsősorban Gázába, később Petrába és Palmürába) vezető karavánutat. Mindehhez szükség volt a megfelelő állomások, telepek, pihenőhelyek és itatók kialakítására és az értékes áru északi nomád araboktól való megvédésére. Szabá urai tették először érdekeltté a tevés beduinokat a karavánok biztosításában és védelmezésében – rendszerük pedig rendkívül sokáig, egészen az iszlám győzelméig fennmaradt, noha ellenőrzése többször került új kézbe.

Nabateusok

A nabateusok, (latin írásmóddal nabataeusok, görögben nabateai) az ókori Arábiában élt nép. Egy olyan törzsnek a leszármazottai voltak, amely az i.e. 6. században Arábia déli részéről (Sába) a Földközi-tenger partján fekvő északi, sivatagos területek felé vándorolt, majd jellegzetes, vándorló nomád életformájával felhagyva, magasan fejlett, vegyes etnikai összetételű civilizációt hozott létre. Szállásterülete Szíria és Arábia határán, a Negev-sivatagban, illetve az Eufrátesztől a Vörös-tengerig terjedt. Királyságuk központja Petra sziklaváros volt a mai Jordánia, a korábbi Edóm területén.

Letelepedésüket Kháldea i.e. 585-ös nagyarányú hódító hadjáratai tették lehetővé, amelynek révén az edomita államiség megszűnt, és a kialakuló hatalmi vákuumba behatoló népek nemcsak letelepedhettek, de államiséget hozhattak létre. Ezenkívül elősegítette a népkeveredést is, mivel a kháldeusok elől dél felé menekülő

lakosság a későbbi Nabatea területén menedéket talált, összeolvadva a délről érkező népességgel.

Kevés ismeret áll rendelkezésre róluk egészen i.e. 312-ig, amikor is I. Démétriosz Poliorketész, Makedónia királya sikertelen támadást indított a Holt-tengertől délre fekvő hegyi erődjük és fővárosuk, Petra ellen. Gazdagságuk legfontosabb forrása az Arábia belsejéből a partvidékre irányuló gazdag karavánkereskedelem volt, amelyben a dél-arábiai áruk és piacok összeköttetését teremttették meg a Földközi-tenger medencéjével.

A nabateusok kultúrája egy évezreden keresztül fennmaradt a mostoha sivatagi körülmények között, és képes volt különböző idegen kultúrák hatását egyidejűleg befogadni és integrálni, anélkül, hogy identitását és különállását feladni kényszerült volna.

A nabateus civilizáció egyik legsajátosabb vonása az, hogy képes volt kihasználni és saját előnyére fordítani a sivatagi körülmények nyújtotta rendkívül kedvezőtlen életfeltételeket. Fejlett vízgazdálkodásuk és a természet erőinek kiaknázása fejlett mérnöki képességekre vall. A nabateusok – délről északra irányuló lassú vándorlásuk során - hozták létre a sivatagi kereskedelmi útvonalakat a tengeri kereskedelem kiküszöbölésére, s ezt egészen az iszlám terjeszkedésének előretöréséig meg is tartották. Igyekeztek elkerülni a katonai konfliktusokat, és bár rendelkeztek saját hadsereggel, a katonákat gyakorlatilag soha nem használták hódító törekvések megvalósítására.

Kultúrájuk olyan törzsi vallásból fejlődött ki, amely megőrizte saját isteneit még a letelepedett keresztény közösség keretein belül is, ahol az etnikai és faji hovatartozás nem játszott szerepet. Ez a sajátos törzsi vallás már az i.e. 2. évezredtől kezdve ismerte a feltámadás eszméjét, ezért a Petrában gyakorolt kultuszok közvetítésével a keresztény vallás viszonylag könnyen terjedt. A feltámadás eszméje a holdfázisok megfigyelésén alapult. Fontosabb korai isteneik Duszaresz termékenységisten és Allat, az Esthajnalcsillag harcias istennője voltak, hitvilágukban a Nap és a Víz tisztelete dominált.

Az eredetileg törzsi társadalom demokratikus jellegű monarchiává alakult át, amely Róma nyomására végül politikai önállóságának feladására kényszerült, de ezzel párhuzamosan földművelésre épülő, virágzó gazdaságot hozott létre a sivatagban.

Fontosabb építészeti emlékeik: a Petra környékén lévő sziklába vájt síremlékek és templomok stílusukban az egyiptomi, asszír és görög motívumok egyszerű keverékétől a hellenisztikus kifejezésmódig változatos képet mutatnak, de legtöbbször eklektikusak.

Az addig nomád nabateusok i. e. 580-ban elfoglalták Edómot és letelepedtek. I.e. 312-ben Antigonosz, Nagy Sándor diadókhosza sikertelenül próbálkozott fővárosuk, Petra elfoglalásával. Királyaik megőrizték függetlenségüket a Szeleukida Birodalommal szemben is.

IRÁN ÉS KÖZÉP-ÁZSIA AZ ÓKORBAN

A médek

A médek ókori indoiráni nép volt, birodalmuk központja a Kaszpi-tengertől délnyugatra elterülő hegyvidéken helyezkedett el az i. e. 1. évezred első felében.

A médek a perzsával rokon indoiráni nyelvet beszéltek, eredetileg törzsi formában éltek, egyesek nomád életmódot folytattak, mások erődített falvakban laktak. Az i.e. XV. század tájára tehető az indo-irániak vándorlása az Amu-darja és a Szir-darja, a hajdani Óxon és Jaxartész folyamvidékéről déli és nyugati irányba. Ez az áradat sodorta magával a médeket, perzsákat, parthusokat, szkítákat s a Kr.e. X. századra az Iráni-fennsíkon már véglegesen berendezkedtek e népek. Az új bevándorlók keleti ága a Hindukustól délre már nem tudott letelepedni, mivel ott a korábban odaérkező indoiráni-árja törzsek már berendezkedtek. Ezért vonultak nyugati irányba, az Iráni-felföld felé. A médek a fennsík északkeleti részén, a perzsák a délnyugati lejtőin telepedtek le. Az iráni törzsek így a Zagrosz-hegységtől délkeletre terjeszkedtek, azonban itt is új, és jelentékeny erőt képviselő birodalmakkal kellett szembenézniük, pl. Elám, Babilon, Asszíria.

Az új nép megjelenését jelzi a felföldön a halottkultusz megváltozása is. Halottaikat a pusztai földbe temették, bronz és vas sírmellékletekkel, ezüstszerekkel ellátva. A sírok fölé földhalmot emeltek és kőlapokkal fedték be azt. A katonai arisztokráciának fontos szerepe volt, mivel ők segítették a fejedelmeket a hadjáratok során. Segítségükért cserébe részt kaptak a hadizsákmányból. Jelentős volt a patriarchális rabszolgák száma, akik főleg a hadifogoly rabszolgákból kerültek ki. Számuk nem volt túlsúlyban, főleg a ház körüli munkáknál alkalmazták őket. A kézműves ipar képes volt ellátni a belső szükségletet, melyet annak is köszönhetek, hogy megfelelő mennyiségű nyersanyag állt rendelkezésükre (réz, vas, lazúrkő). A felesleget idegen kereskedők szállították el, cserébe luxustárgyakat hoztak be. A városok lettek a kelet-nyugati távolsági kereskedelem színterei. A városokat a nagyobb védelem érdekében kettős fallal és vizesárokmal vették körül. Az asszírok számára a gazdag városok igen vonzóak voltak.

Az asszír források először i. e. 835 vagy i. e. 834-ben említik őket. Ekkoriban jelentek meg az Urmia-tó szomszédságában, miután Asszíria megsemmisítette a korábban az ottani hegyvidéket uraló Urartut és így szabaddá vált az út Mezopotámia felé a kimmerek, szkíták, médek, perzsák és mások számára.

A médek és perzsák lótenyésztő nomádként éltek a fennsíkon, egyes törzseik azonban a letelepült földművelő életmódra tértek át. Ekkor ment végbe a nemzeti szervezeti felbomlása: a Kr.e. VIII. századra a társadalom élén már a lótenyésztő, nagybirtokos, fegyverforgató arisztokrácia állt, amely a közrendűek féken tartására szervezte meg államát. A médek megjelennek Szín-ahhé-eriba évkönyvében, uralkodásának második évének leírásában (i. e. 703), amikor a médek követi a behódolást jelző nagy ajándékot hoztak neki. A médeket ő úgy említi, mint akik országának nevét apái, a királyok korábban még hírét sem hallották.

Az ezt követő másfél évszázadban a médek – a babiloni forrásokban a manda törzs – alapvető szerepet játszottak az Asszíria megdöntésében. Létrehozták az Anatóliától Közép-Ázsiáig terjedő Méd Birodalmat, aminek egyik vazallus tartománya volt Párszua a médekkel rokon perzsák tartománya, amelynek uralkodó dinasztiája a

méd dinasztiát létrehozva, a méd és perzsa nemességet egyesítve, a Méd Birodalom hódításaira alapozva hozta létre az Óperzsa Birodalmat az i. e. 6. században. A médek ezután összeolvadtak a perzsákkal.

A médek nyelve a méd nyelv volt, amely kurd nyelvvel együtt az északnyugat-iráni nyelvcsaládhoz tartozott. A nyelvvel az óperzsa nyelvemlékekben lehet találkozni, de a nyelvtanáról semmi információ nem maradt fenn.

Hérodotosz munkái nyomán azt gondolják a tudósok, hogy az iráni népek közül csak a médeknél volt papi törzs. A magik vagy morgok (perzsául: Magu) tagjai vagy bölcsek, vagy papok voltak, akik a lelki és mitológiai hagyományokat őrizték. A törzs tagjainak pozíciói apáról fiúra, nemzedékről nemzedékre szállt. Asztiagosz uralkodása alatt a magik voltak az udvari tanácsadók, szertartásvezetők, álomfejtők. A törzs funkcióját valószínűleg az iráni törzsek szövetsége előtt meghatározták, sokak szerint az indoiráni társadalomban is jelen voltak már. Ez magyarázhatja, hogy az Óperzsa Birodalomban is egyedülálló helyzetük volt.

Méd Birodalom (perzsául Māda, ógörögül: Μηδία, Média, akkádul: Mādāya) ókori államalakulat volt Ázsiában, az Óperzsa Birodalom elődje. Ezt az államalakulatot tartják az első iráni birodalomnak, amely i. e. 8. századtól az i. e. 6. századig állt fenn. A birodalom előtt a médek kis törzsekben éltek, de az Asszíria elleni háborúban szövetséget kötöttek, amivel egy katonailag erős, de belső szerkezetében gyenge monarchia rövid története kezdődött meg.

A birodalom alapítójának Daiakkut (görög Déiokész) tartják, akit a lakosok választottak meg döntőbírónak, majd később a birodalom királya lett. A név asszír forrásokban fordul elő, és az ott említett daiakku vagy dayukku nevet azonosítják a Hérodotosz által leírt Déiokésszel. Nem világos azonban, hogy az asszír források a területről, vagy annak uralkodójáról beszélnek-e. A birodalom létrejöttékor csak egy kis királyság volt a Kaszpi-tengertől délnyugatra, de Uvaksatra (görögül II. Küaxarész) idején már a Közel-Kelet is az ő fennhatósága alá tartozott. Az iráni népek a történelem során először egyesültek, és ezzel politikai egyensúlyt jelentettek Asszíriával és Babilonnal szemben. Az előbbi államot a médek később el is foglalták, továbbá ekkor vették fel a kapcsolatot a kis-ázsiai görög világgal. A Méd Birodalom i. e. 550-ben a perzsa felkeléssel összeomlott, utódja az Óperzsa Birodalom, amely gyakorlatilag megegyezik a médek államával, de már perzsa vezetés alatt hódított tovább.

A méd nyelvről semmilyen emlék nem maradt fenn, leszámítva a Hérodotosz által említett törzsneveket, illetve néhány személynevet. Ezeken felül az óperzsa nyelvben idegen elemként meghatározott szókinsz egy része is utal a méd nyelvre. Ilyen eredetűnek feltételezik a satrapa szót (*xšaθra-pā), a xšayaθia (khsajathia = király), az uvaspa (uvaszpa = paripa), zūra (zúra = rossz) kifejezéseket.

A birodalom időszakából, az i. e. 8. századból ismert egy bronz érme, amelyen akkád ékírás szerepel, ezzel ez az első ilyen tárgyi emlék. Egyes tudósok szerint az úgynevezett lineáris elámi írás szolgált a méd nyelv leírására, amit még nem fejtettek meg.

Tekintve, hogy a Méd Birodalomról méd nyelven nem maradt fenn semmi, ezért csak a külső leírások alapján, mint a mezopotámiai krónikák, az Ószövetség, a behisztuni felirat és a görög történetírók tollán keresztül ismerhetjük meg. A keleti tartományokról (pl. Baktria, Szagartia, Drangiana) azonban továbbra sem sikerült

semmit megtudni. AsszírIA és az Újbabiloni Birodalom uralkodói ékírással rögzítették a különböző politikai, vallási és kulturális eseményeket. Később a Méd Birodalom megalakulásakor a diplomáciai és egyéb kapcsolatok következtében maradtak fenn feljegyzések. A médeknek AsszírIA volt a fő ellensége, míg az Újbabiloni Birodalom a fő szövetségese. A legrégebbi dokumentum a Méd Birodalomról II. Sarrukín asszír király idejéből származik, vagyis a i. e. 8. századból. A dokumentum a birodalom alapítójának Daiakkut (görög Déiokész) nevezte meg, továbbá megjegyezte, hogy ő volt Mana tartomány kormányzója (šaknu). Nabú-apal-uszur és II. Nabú-kudurri-uszur krónikái is fontos történelmi dokumentumok. A legjelentősebb dokumentum pedig Nabú-naid krónikája, amely említést tesz II. Kurus perzsa királyról, aki megdöntötte Istuviga (görög Asztüagész) hatalmát, ezzel együtt a Méd Birodalmat is megsemmisítette, és megalapította az Óperzsa Birodalmat.

A birodalom alapítójának Daiakkut tartják, a Hérodotoszi Déiokész név alapján. A név asszír forrásokban fordul elő, és az ott említett daiakku vagy dayukku nevet azonosítják a Hérodotosz által leírt Déiokésszel. Nem világos azonban, hogy az asszír források a területről, vagy annak uralkodójáról beszélnek-e. A görög történetíró megnevezi Daiakku apját és fiát, mindkettőjüket Phraortész néven. Ez a név az óperzsa Fravartis görögösített alakja. Akkád nyelvű forrásokban Kaštarithu, méd Xšathrita, azaz Khsathrita. Hérodotosz a birodalom alapítójáról úgy ír, mint „bölcs ember, akiben nagy politikai lehetőségek rejlenek”, akit a lakosok választottak meg döntőbírónak, majd később a birodalom királya lett. Az i. e. 9. század elején az asszírok rendszeresen rajtaütöttek és kifosztották a médek által lakott területeket, ahol abban az időben több tucat kisebb fejedelemség létezett, amelyeknek még a nyelvük sem volt azonos. Feltételezik, hogy az állam létrejöttének legfontosabb oka a folyamatos babiloni és asszír inváziós törekvések, aminek következtében a méd törzsek szövetkeztek. A törzsszövetség kifelé összefüggő államként, tömörnek látszó egységben léphetett fel, nagy haderőt mozgósíthatott, belülről azonban távolról sem volt államnak tekinthető. Daiakku az új fővárosban, Ekbatanában építette fel palotáját. A birodalom területén ellenőrző szerveket, bíróságokat hozott létre, ezzel megerősítve hatalmát.

A Daiakku név II. Sarrukín asszír király dokumentumaiban fordul elő néhány helyen, amelyeket az i. e. 8. században írtak. A Méd Birodalom alapítója ekkor még Mana tartomány kormányzója (šaknu, šakkanakku) volt az asszír határnál. Sarrukín arról tudósít, hogy Daiakku (fejedelme) fogságba esett. 53 évi uralkodása után fia, Khsathrita lett a király.

Apja után Khsathrita is a legtöbb idejét az egységesülő méd törzsekkel és az AsszírIA elleni háborúval töltötte. Nem maradtak fenn olyan dokumentumok, amelyek a Méd Birodalom keleti határait, illetve azon túli állapotokat mutatnák be, és az asszírok sem írtak erről a vidékről semmit. Ebben az időben mindkét államnak a legnagyobb fenyegetést az északon élő kimmerek jelentették (valószínűleg iráni nép volt). Az i. e. 7. század elején ez a nép úgy döntött, hogy megtámadja mindkét birodalmat, de később a médekkel szövetséget kötöttek AsszírIA ellen, akiket Teuspa király vezetett. A méd felkelést a szkíták is támogatták.

A szövetséges támadás nem váratott soká, és az inváziót Assur-ah-iddína nagy nehézségek árán verte vissza. Fia, a későbbi Assur-bán-apli a Ninive elleni harcok során végzett Khsathrita méd királlyal is. A médeknek viszont nem ez jelentette a legfőbb csapást, hanem a szkíták. Khsathrita halála után a meggyengült birodalom újra

megtámadta Asszíriát Uvaksatra (görög II. Küaxarész) vezetésével. Asszíria ekkor a szkítákkal szövetekezett, hogy elhárítsa a méd veszélyt, így Madüész szkíta király megtámadta Médiát. A médek sikertelenül védekeztek, és a régiónak Hérodotosz szerint 28 évig új uralkodója volt.

Madüész ezután Egyiptomot akarta elfoglalni, de I. Pszammetik fáraó ajándékokkal halmozta el őt, így megmenekült a Nílus országa. A szkíta uralkodó 28 évig magas adókkal sarcolta a médeket mindaddig, míg Uvaksatra népével együtt sikeresen fellázadt ellenük. Hérodotosz művéből az derül ki, hogy ezután a méd uralkodó Madüészt meghívta egy fogadásra, ahol megölette a szkíta királyt. Azok a szkíták, akik el tudtak menekülni, Lüdiában telepedtek le, ami miatt a médek és a lüdök között politikai feszültség keletkezett.

Uvaksatra az ókori források szerint rendkívüli képességekkel megáldott, jó uralkodó volt, aki a történelem során először különítette el a gyalogságot, az íjászokat, a lándzsásokat és a lovasságot, ezzel elkerülte a korábbi zavarokat, amelyet a hadnemek keveredése okozott. A méd király apja tervét próbálta megvalósítani, amikor i. e. 614-ben elhatározta, hogy elhárítja az asszír fenyegetést.

Uvaksatra elhatározta, hogy célja megvalósítása érdekében szövetekezik Nabú-apal-uszur babiloni királlyal, és közösen támadják meg Asszíriát. Az év végén a médek megszerezték Arrapha asszír tartományt, a mai Kirkuk környékét, majd tovább meneteltek a Tigris folyó mentén Tabris városáig, Ninivétől északra. Ugyanebben az évben az asszír vallási központ, Assur is elesett, és az ott talált kincseket hazaszállították. A babiloniak nem érkeztek meg a városért folytatott küzdelemre, ezért nem részesültek a zsákmányból. Bérószosz szerint a két állam ennek ellenére megerősítette szövetségüket azáltal, hogy Uvaksatra elvette Nabú-apal-uszur leányát.

i. e. 612-ben a médek és a babiloniak ismét szövetekeztek, amikor az asszír fővárost, Ninivét támadták meg. Erről az eseményről számol be Náhum könyve. I. Assur-uballit asszír király a megmaradt asszír haderővel védte a várost, de Harránba kényszerült menekülni, ahol i. e. 609-ben végleg legyőzték a szövetségesek. Asszíriát a győztesek felosztották egymás között. A médek kapták Urartu tartományt, a Méd Birodalom és az Újbabiloni Birodalom határát Harrántól és Assurtól délre húzták meg.

Az i. e. 7. század végére Lüdia kiterjesztette hatalmát Kis-Ázsia egy részére. Ebben az időben az állam földrajzi fekvése és kereskedelmi szerepe miatt gazdagnak számított. Uvaksatra (Küaxarész) az i. e. 6. század elején támadásra készült a lüdök ellen, mivel a szkíta szökevények ott rejtőztek el. Szadüattész lüd király nem volt hajlandó kiadni őket a méd királynak, emiatt ötéves háború tört ki a felek között.

Az ókori források szerint a halüsi csata napján napfogyatkozás volt, amelyet mindkét fél úgy értelmezett, hogy az égiek segítik őket. A csata pontos napját ezért a csillagászat segítségével i. e. 585. május 28-ára teszik. A háború a babiloniak és a kilikiaiak (ekkor Hilakku volt a neve) közvetítésével békével ért véget, továbbá Alüattész lüd király lánya, Arüénisz és Uvaksatra fia, Istuviga (görög Asztüagész) házasságot kötött. Ekkor határozták meg a Halüsz folyót (Kızılırmak) mint a két ország határát.

Istuviga uralkodása a birodalom életében jólétet és békét hozott magával. Ebben az időszakban élte virágkorát a zoroasztrizmus. Ekkor élt Thalész, Aiszóposz, Szolón és más jelentős írók, politikusok, tudósok. Istuviga lánya, Mandana hozzáment Kabúdzsija perzsa királyhoz. Perzsia vazallus állam volt a Méd Birodalomban az i. e.

7. század vége óta, amikor Asszíriát meghódították. Akkor több más államot is elfoglaltak, köztük Perzsiát. A méd uralom alatt Perzsiát két királyságra osztották, Ansanra és Parszumasra, de ez a két királyság rokonsági és szoros diplomáciai viszonyban állt egymással. I. e. 559-ben Ansanban II. Kurus került hatalomra, aki Kabúdzsija perzsa király fia volt. Tekintettel arra, hogy Parszumas királya, Arsama átadta a hatalmát, Kurus lett az első tényleges perzsa király. Ekkor még a perzsák felett Istuviga méd király uralkodott, hiszen a perzsák továbbra is a Méd Birodalomhoz tartoztak.

I. e. 553-ban Istuviga politikája miatt Kabúdzsija és Kurus lázadást szervezett a médek ellen. Damaszkuszi Miklós szerint a lázadást Kabúdzsija (I. Kambüszész) indította meg, 24 éves fia ez idő alatt nagyapjával volt Ekbatanában a királyi palotában. Istuviga unokája, Kurus (II. Kürosz) többszöri kérése ellenére sem engedte meg neki, hogy meglátogathassa apját Perzsiában, de végül Oebar katonai előjáró közbenjárásra a király engedélyezte az utat Kurus számára. Hérodotosz szerint, miután Kurus elutazott Perzsiába, Harpagosz perzsa főparancsnok egy nyúl gyomrában titkos üzenetet küldött Kabúdzsijának, amelyben leírta Istuviga megbuktatásának tervét. A méd király nyilvánvalóan aggódott, amikor a következő dal sorait meghallotta: „a déli vadállatok, akik háborúba indulnak”. Ez Kurusra emlékeztette őt. Az udvari tanácsadók kezdeményezése nyomán háromszáz lovast küldött Kurus után, hogy hozzák vissza a királyi palotába, élve vagy halva. A lovasok utol is érték az unokát, aki beleegyezett a visszatérésbe, és lakomát rendezett este. Az éj leple alatt kiszökött a rendezvényről, és Hirbába menekült, ahol Oebar volt a katonai előjáró 5000 perzsa gyalogossal. A hirbai csatában Kurus vezetésével a perzsák 250 méd lovast öltek meg, a megmaradtak a méd királyhoz siettek elmesélni a történeteket. Ez a csata volt a négy közül az első győzelme a perzsáknak, és a médeknek hosszú idő óta ez volt az első veresége.

A csatát követően Istuviga megindította csapatait a perzsa felkelés leverésére, ezalatt Kurus az északi szatrápiákat igyekezett meggyőzni, hogy álljanak a perzsák oldalára. Kurus egyidejűleg a méd határhoz rendelte csapatait, míg a méd király 1 205 000 katonával kívánt harcba indulni. A sereg azonban csak töredéke volt a tervezettnak, a perzsák viszont teljes létszámmal sorakoztak fel a határnál. A két fél tárgyalt egymással, de annak sikertelensége után megkezdődött a perzsa határ menti csata. A 20 000-es méd sereget (mind a király személyes testőrsége) Istuviga vezette, velük szemben a perzsák álltak fel három hadtesttel. A jobb oldalt Oebar, a bal oldalt Kabúdzsija, míg a középső hadtestet Kurus vezette. A perzsák hőiesen védekeztek, a médek közül sokakat megöltek. Annak ellenére, hogy a perzsák túlerőben voltak, visszavonultak egy közeli megerősített városba. Kurus és Oebar azt javasolta, hogy a nőket és a gyermekeket telepítsék át Paszargadaiba. Másnap a közelgő médekre rárontott a városból a perzsa hadsereg, csak Kabúdzsija és az öregek maradtak az üres városban. Míg Oebar és Kurus a csatamezőn harcolt, a méd király 100 000 katonát küldött a hátuk mögé, így kényszerítve Kurusékat a visszavonulásra. Kabúdzsija perzsa király a csata után nem sokkal meghalt. Később a sírja mellé temették sógorát, Istuviga méd királyt.

A perzsa határ menti csata után Kurus és Oebar a Paszargadai mellett fekvő hegyekbe vonultak vissza, ahol a Perzsiába vezető keskeny hágókban elbújtak. Oebar 10 000 nehézgyalogost rendelt a hágóba, hogy megállítsa a méd utánpótlást. Istuviga

úgy döntött, hogy egy másik folyósót keres, ahol át tud kelni, de ezek mind veszélyesek, sziklásak voltak. A 100 000 méd katona meglepte Kurust és a civileket, a terepviszonyok miatt pedig a médek előnyben voltak. Eközben a méd sereg egy része erdőkön tört át, és elérte a perzsa sereget. A paszargadai-hegyi csatában a Kurus és Oebar vezette 10 000 fős perzsa hadsereg szállt szembe a tízszer nagyobb méd sereggel, amelyből az ókori források szerint 60 000 katonát meg is öltek. A perzsák győzelme a Méd Birodalom hanyatlását jelentette.

A felkelés teljes politikai felfordulást okozott, amelyben a médek után a perzsák vették át a régióban a hatalmat. A perzsák ismerték a qanat-csatorna, azaz a vizet a föld alatt továbbító csatornák rendszerét, míg a médek nem. Ez mezőgazdasági téren negy előnyöket jelentett számukra. II. Kurus megkegyelmezett a korábbi méd uralkodónak: meghagyta az életét és megígérte neki, hogy gondoskodni fog törvényes utódról. Ktésziasz Knidiosz és Xenophón szerint Kurus elvette Istuviga lányát, de ez nem valószínű, mivel így a lány a felesége és a nagynénje lett volna egyben, bár ezek a házassági szokások az ókor több államában elfogadottak voltak. Más történetírók azt feltételezik, hogy Istuviga másodszor is megházasodott, és később ebből a kapcsolatból született lányát vette feleségül, míg Umati a volt király testvére lehetett. A korábbi főváros, Ekbatana megtartotta ezt a rangját.

Az új hatalom megváltoztatta a Közel-Kelet politikai viszonyait. A médek korábbi szövetségesei nem fogadták el az új királyt, illetve függetlenedni akartak, de a szomszédos államokkal is feszült volt a viszony. A lüd király, Kroiszosz (Istuviga sógora) megtámadta az új birodalmat, hogy bővítsa a saját királyságát. Kurus a pteriai csatában megvédte a királyságot, majd a lüd főváros ellen vonult és elfoglalta azt. Ettől kezdve megszűnt Lüdia. Kroiszoszt elfogták és bíróság elé állították.

A birodalom vallási életéről kevés információval rendelkezünk. Az 1967 és 1977 között a régészeti ásatásokat vezető David Stronach az i. e. 750 körüli időkből származó vallási épületre bukkant. Ez az épület Tepe Nuš-i Janában, Ekbatanától 60 kilométerre délre feküdt. Egy sziklára épült, mintegy 30 méter magas volt. Egy központi templomból, egy nyugati templomból, egy erődből, egy hipostilából (lépcsős udvar) állt, az egészet pedig téglából készült fal fogta körbe. A központi templom torony alakú volt, egy belső háromszögű szentéllyel. Ennek mérete 11×7 méter volt, 8 méteres támfalakkal. A nyugati sarkában lépcsős oltár állt, amely agyagos téglából épült. Az indoiráni népeknél a tűzimádat volt a legfontosabb vallási szertartás, így Tepe Nuš-i Janai templomokat a legrégebb ilyen vallási épületnek tartják.

A vallási életről Hérodotosz is említést tett. Megemlítette, hogy a magi volt az egyetlen indoiráni nép, amelynek a feladata a papi szertartások levezénylése, a vallási élet felügyelete volt. I. M. Gyjakonov orientológus azt állította, hogy a Méd Birodalom urai, mint Uvakhshatra méd király, elfogadta a zoroasztrizmus tanításait, de ezek a hiedelmek nem voltak azonosak a doktrínával. A legtöbb történész azonban nem ért vele egyet. Mary Boyce szerint a magik által képviselt vallási hagyományok akadályozták, hogy a nép körében elterjedjen a zoroasztrizmus. Az i. e. 8. században a mazdaizmus és az indoiráni hagyományos vallások domináltak, míg az i. e. 6. században a vallási reformok nyomán a zoroasztrizmus is népszerű lett.

A médeknél és más indoiráni népnél is a patriarchális csalárendszer volt a jellemző. Sok régész és történész szerint az iráni törzsek érkezése előtt matriarchális csalárendszer lehetett, és a vidéken mezőgazdasággal foglalkozó nép élt, amely

központi közigazgatással rendelkezett. A Méd Birodalom idején azonban már patriarchátus volt. A társadalom etnikai megoszlására nagy hatással volt a demográfiai változás, amelyben a méd lakosság nőtt, míg a többi indoiráni nép lélekszáma csökkent

A Méd Birodalom előtt a társadalom eredetileg több törzsből állt, amelyeknek közös volt a történelmük, eredetük és kultúrájuk, aminek következtében törzsi szövetségek is kialakultak. Ezek között megemlítendő a médek, a perzsák, a pártusok. Nem lehet meghatározni, hogy ezek a törzsek mikor váltak külön a közös törzsből, a tudósok úgy vélik, hogy a nyugatra való vándorlás során, vagy még korábban. Ezek a különbségek megfigyelhetők a rokonságukban, nyelvjárásukban, földrajzi elhelyezkedésükben. Minden törzset beosztottak valamilyen osztályba, mint mezőgazdasági, papi, katonai, királyi osztály, így a törzsek nem voltak egyenrangúak a szövetségben belül. A tudósok az osztályok keveredését reálisnak tartják, nem úgy, mint az indiai kastyúlszerben. Amikor az indoáriai népek letelepedtek az Indus folyónál, találkoztak Harappa fejlett államával, amelyet meghódított az új nép, ezzel biztosítva túlélését. Az iráni népeknek nem volt ilyen problémája, hiszen a nyugati fenyegetettség (Asszíria és az Újbabiloni Birodalom) szövetségbe kovácsolta őket.

A birodalom bukása után 35 évvel készített perszepoliszi reliefeken is szerepelnek a médek, ami azt jelenti, hogy fontos szerepet játszottak az Óperzsa Birodalom életében.

Művészi tárgyak a Méd Birodalom idejéből nem maradtak fenn, ezért még a mai napig is találgatások folynak a birodalom művészetéről. Bruno Genito történész tagadta, hogy a méd és az óperzsa művészet azonos lenne, Oscar Muscarella történész úgy véli, hogy nincs olyan régészeti lelet, amely a méd művészetet bizonyítaná. Más kutatók azzal érvelnek, hogy nuši Jan Tepe és Godin Tepe megcáfolják az előbbi két történészt, mivel ezen városok az i. e. 8.–i. e. 7. században épültek, vagyis a Méd Birodalom idején.

A perzsák

Az Óperzsa Birodalom történeti kutatását a kevés írásos leletanyag nehezíti. A perzsa történeti írások legnagyobb része megsemmisült a makedón, az arab és a mongol hódítások során. A fennmaradt dokumentumok főleg a gazdasági adminisztrációra vonatkoznak, mint például az adózás, a földbérlet. A birodalom történetéről szóló írások többsége az ellenséges népektől származik, például a görög Hérodotosztól, Polübiosztól, Sztrabontól, Plutarkhosztól. A birodalmat egyiptomi írások és a Biblia is megemlíti, utóbbiban az Esdrás és az Eszter könyve is ír a perzsa királyokról. Az ókori források nagyobb része azonban megsemmisült. Az Akhaimenida-dinasztia uralkodóiról tudósít többek között a behisztuni felirat, amelyben építési munkálatokról és a perzsa politikáról írtak. Ez a történelmi dokumentum nagyban segíti a kutatók munkáját.

Az első perzsa törzsek az i. e. 9. században jelentek meg az Urmia-tótól délre fekvő területen. Később szálláshelyüket délebbre helyezték, ahol a terület korábbi urai, az elámiak már nem voltak elég erősek ahhoz, hogy megakadályozzák a perzsa letelepedést.

A perzsák kezdetben elismerték az elámi fennhatóságot, s ez vezetőjüknek, Hakhámanisnak (Akhaimenész) lehetőséget biztosított a perzsa államiság kiépítésére. A perzsák szemszögéből nagy jelentőséggel bírt, hogy Elám i. e. 690 körül

szembekerült Asszíriával. III. Humbannimena elámi király babiloni szövetségben megtámadta Szín-ahhé-eribát, de a koalíció i. e. 688-ban teljes vereséget szenvedett, az asszírok Babilont is elfoglalták. Ezidőben az erős méd, asszír és urartui királyságok periferiáján a Zagrosztól délre telepedtek le a perzsák az i. e. 2. évezred végén, Ansan város környékén. Hakhámanis fia, Csaispis (Teiszpész) megütközött Ansan királyával, és győzött.

Csaispis lett az első akhaimenida király, aki felvette Ansan királyának címét, azonban halála után a két fia egymás között felosztotta a királyságot. I. Kurusé (I. Kürosz) lett Ansan, míg Arijáramnáé lett Parsa. Ez a két királyság nem tartozott az erős államok közé, mivel abban az időben a régióban a médek és az asszírok uralkodtak. I. Kurustól maradt egy pecsét, amelyen ez áll: „Ansan Kuras, Csaispis fia”. Az asszír és a perzsa források később azt írják, hogy I. Kurus egyesítette apja korábbi királyságát, azaz Ansant és Parsát. Ezen elképzelés szerint Kurusék nem akarták, hogy az Újasszír Birodalomba olvadjon a két királyság, ezért egyesítették azokat. Más elképzelések viszont fiktív személynek gondolják Arijáramnát, habár az ansani és a parsai írások ezt cáfolják.

Elám a továbbiakban sem tűrte az erős szomszédot, Asszíriát, míg i. e. 644 és i. e. 639 között az egyesült szkíta–asszír haderő tönkreverte III. Humbanhaltas seregeit, és Elám önállósága végleg véget ért. Ekkor került Assur-bán-apli fennhatósága alá Parsumas tartomány, azaz Parsa, amelynek fejedelme ekkor már Hakhámanis unokája, I. Kurus volt. Az Asszír Birodalom bukásában végül a perzsák is aktívan részt vettek Uvaksatra (Küaxarész) méd király vezetésével. Az Újasszír Birodalom bukása után a Méd Birodalom lett a régió főhatalma.

Média az asszírok és Lúdia ellen elért sikerei ellenére továbbra is laza államalakulat maradt. A királyi hatalom erősödése egyáltalán nem tapasztalható, a méd fejedelmek önállóságuk fejlesztésén fáradoztak, a nagykirály hiába igyekezett centralizálni óriási birodalmát. Hamarosan nyílt méd-babiloni konfliktus alakult ki, ami lehetőséget adott Kurusnak a függetlenedésre. I. e. 553-ban Kurus nagyarányú lázadást robbantott ki, melyben a méd arisztokrácia egyes körei is részt vettek. I. e. 550-re teljes győzelmet arattak Istuviga méd király (Asztüagész) felett. A méd uraknak azonban csalódniuk kellett, mert Kurus uralma alatt nemhogy nem nőtt függetlenségük mértéke, de jelentősen csökkentek lehetőségeik. A médek perzsa uralom alá kerültek, még ha formailag egyenrangúak maradtak is a perzsa arisztokráciával.

Kabúdzsija (I. Kambüszész) véglegesen egyesítette a médeket és perzsákat, amivel jelentős mértékben megnövelte a befolyását a térségben. Még Kurus lázadása előtt feleségül vette Istuviga lányát. Ebből a házasságból született II. Kurus (Nagy Kürosz), aki a perzsákat a világ uraivá tette.

I. Dárajavaus (I. Dareiosz) volt az első, aki emléket állított II. Kurusnak. Őt tekintik a birodalom alapítójának. Néhány történész szerint azonban Dárajavaus meghamisította családfáját, hogy biztosíthassa a hatalmát.[8] Az elfogadott álláspont szerint a dinasztia az i. e. 7. századtól i. e. 330-ig állt fent.

Én vagyok Kurus, a mindenség királya, a nagy király, a hatalmas király, Sumer és Akkád királya, a négy világtáj királya...”

I. e. 559-ben Kabúdzsija fia, II. Kurus lépett az ansani trónra. Nem sokkal később Arijáramna fia meghalt, és a koronát Kurus szerezte meg, így egyesült a két királyság. Ebben az időben a Méd Birodalom uralta a régiót.

I. e. 553–i. e. 550 között a perzsa–méd háborúban Nagy Kurus legyőzte nagyapját, Istuviga méd királyt, és elfoglalta Ekbatánát (ma Hamadán). Ezzel a háborúval a perzsák vették át a médektől a nagyhatalmi státuszt, és a médek a birodalom alattvalói lettek.[9] II. Kurus megkegyelmezett a korábbi méd uralkodónak: meghagyta az életét és megígérte neki, hogy gondoskodni fog törvényes utódról. Ktésziasz Knidosz és Xenophón szerint Kurus elvette Istuviga lányát, de ez nem valószínű, mivel így a lány a felesége és a nagynénje lett volna egyben, bár ezek a házassági szokások az ókor több államában elfogadottak voltak. Az ellentmondás feloldására feltételezik, hogy Istuviga másodszor is megházasodott, és később ebből a kapcsolatból született lányát vette feleségül. A stratégiai előnyös helyen fekvő Ekbatana volt addig a Méd Birodalom fővárosa, és innen irányították Közép-Ázsiát.

Kurus hadseregreformmal kezdte uralkodását. A hadsereget ettől kezdve a szabad földközösségek tagjaiból toborozták. Az óperzsa *kāra* szó egyszerre jelenti a hadsereget és a népet. Az új hatalom megváltoztatta a Közel-Kelet politikai viszonyait. A médek korábbi szövetségesei nem fogadták el az új királyt, illetve függetlenedni akartak, de a szomszédos államokkal is feszült volt a viszony. A lüd király, Kroiszosz (Istuviga sógora) megtámadta az új birodalmat, hogy bővítse a saját királyságát. Kurus a pteriai csatában megvédte a királyságot, majd a lüd főváros ellen vonult és elfoglalta azt. Ettől kezdve megszűnt Lüdia. Kroiszoszt elfogták és bíróság elé állították.

I. e. 546-ban Nagy Kurus visszatért Kis-Ázsiából, ahol elfoglalta Ióniát és Aioliát. A perzsa nagykirály rögtön hozzákezdett az új expedíciós hadsereg felállításához, mivel Babilont és több szomszédos államot is el akarta foglalni. Ez az időszak kevésbé ismert, azonban azt tudni lehet, hogy a babilóniai hadsereget legyőzték Opisánál, majd i. e. 539-ben a főváros is elesett. A perzsa hadsereg ellenállás nélkül egészen az Eufráteszig jutott. Közben i. e. 540-ben Baxtrist (Baktria), Sakát és több szomszédos országot is elfoglalta, sőt egészen Beludzsisztánig, az Iaxarész folyóig is eljutott. Ezek az adatok a behisztuni feliraton szerepelnek.

Nagy Kurus, korában szokatlan módon, a meghódított népekkel toleráns volt, hogy meg tudja szilárdítani hatalmát. Hálából a perzsák „atyának”, a görögök „törvényhozónak”, a zsidók pedig egyenesen „felkentnek” nevezték. A perzsa királyoknak sikerült a szomszédos népek közötti feszültséget csökkenteni a birodalmon belül. Babilon elfoglalása után Kurus a Biblia szerint a meghódított városból hazaengedte a zsidóságot, véget vetett a babiloni fogságnak, és engedélyezte a zsidóság új templomának felépítését Jeruzsálemben. A templom kincseit is visszaadta. Erről az eseményről Ezdrás könyve tudósít.

Kurus i. e. 530-ban a szkíták ellen viselt hadjárata során elesett.

Kurust a trónon fia, Kambúdzsija követte (i. e. 525–i. e. 522, görögül II. Kambüszész), aki már apja élete végén Babilon alkirálya volt. Apjuk halála után öccsével, Bardíjával került szembe, akit meggyilkoltatott, hogy egyben tartsa a birodalmat.

Kambúdzsija meghódította Egyiptomot, Líbiát és Núbiát,[15] és legyőzte az arabokat, akik vízhiány miatt fellázadtak. III. Pszammetik fáraó akkor bukott el, amikor a ciprusi városok, valamint a Szamosz-szigeti Polikrat türannosz a perzsák oldalára álltak. A Peluziai csatában az egyiptomi hadsereget szétverték, és a perzsák elfoglalták Memphisz városát. A fáraót elfogták és a felkelés megszervezése miatt kivégezték. Kambúdzsija az egyiptomi feljegyzések szerint felvette a fáraó címet.

Következő hadjáratát a Kusita Királyság ellen vezette, de közel ötvenezer fős serege egy homokviharban elpusztult. Tovább rontotta a helyzetet, hogy otthonról olyan híreket kapott, melyek szerint egy Gaumáta nevű méd pap a három évvel korábban elhunyt lázadó Bardijának adta ki magát. A király hazaindult a hadjáratból, ám hazafelé Paszargadainál meghalt. Dárajavaus szerint attól való félelmében, hogy nem lesz képes a trónt visszaszerezni, öngyilkos lett. Görög történétírók szerint egy baleset miatt halt meg.

Kambúdzsija i. e. 522 elején bekövetkezett halála után a katonaság I. Dárajavaus (görögül I. Dareiosz) héttagú csoportját támogatta. Trónhoz való jogát annak ellenére sem tudta elismertetni, hogy maga is az Akhaimenidák nemzetségéhez tartozott. A satrapák egy csoportja fellázadt ellene, majd hozzájuk csatlakoztak a babilóniaiak is. Dárajavaus azonban leszámolt ellenfeleivel, és győzelmét a Babilónt Ekbatanával összekötő út mentén egy sziklába vésett feliraton örököltette meg: „Kinyilvánítja Dárajavaus király: A királyságot, amelyet a mi nemzetségünkől elvettek, azt én visszaszereztem, én azt helyreállítottam. ”

A belső rend helyreállításában kiemelkedő szerepet játszott a király testőrsége, a Tízezer Halhatatlan. A hálás uralkodó Szúzában és Perszepoliszban a palotája falain kőbe vésette a harcosok alakját. A birodalom megszilárdítása érdekében a legjelentősebb intézkedése az úthálózat kiépítése volt. A 2680 kilométer hosszú útszakasz Szúzá és Epheszoszt kötötte össze, és főként kereskedelmi és futárútvonalként szolgált.

A birodalmat húsz satrapiára osztotta, melyek élén a király által kinevezett satrapa állt, és melléjük tőlük független katonai parancsnokokat is kinevezett. Ennek érdekében, hogy az esetleges felkeléseknek elejét vegye, Perszepoliszból kiküldött megbízottakkal figyeltette őket. A gazdaság fejlődése érdekében arany- és ezüstpénzt veretett, amelyet magáról dareikosznak nevezett el. Az adókat nemesfémbe szedték be, de a hadsereg élelemmel és lóval való ellátása is az adóterhek közé tartozott. Hérodotosz szerint a király évi jövedelme közel 400 tonna arany és ezüst lehetett. A kincseket felhalmozták Perszepolisz kincstárában, nem kerültek vissza a gazdaságba. Dárajavaus a teljes belső konszolidáció után hozzáfoghatott nagy álma megvalósításához, a görög városállamok meghódításához.

I. e. 512-ben kitört a háború a szkítákkal. A perzsa hadsereg a Boszporuszig vonult, majd elfoglalva Makedóniát eljutott a Dunáig. A trákokat nem igázta le, ők önszántukból csatlakoztak a birodalomhoz. Később itt épült ki a birodalom egyik fő hajógyára.

I. Dárajavaus meg akarta büntetni Athént, mivel az segített az iónoknak. Az ión felkelés után felkészült a háborúra, és azt tervezte, hogy két nagyobb hadat vonultat fel a poliszok ellen.

Ekkor építette fel szúzai palotáját, és megalapította Perszepoliszt, az új fővárost.

I. e. 492-ben a tenger felől indították meg az első támadást, de a perzsa flotta egy viharban elpusztult. A marathóni vereség után felkelések robbantak ki Babilóniában, Núbiában és Egyiptomban.

A görög–perzsa háború volt az első sikertelen kísérlet arra, hogy Dárajavaus kialakítsa azt a világrendet, amelyben a perzsáké a vezető szerep. Sem neki, sem utódjának, Khsajársánek nem sikerült a Spárta és Athén vezette görög poliszok meghódítása.

I. Khsajársá (óperzsául: Xšayāršā, „Hősök vezére”, görögül I. Xerxész) i. e. 486-ban követte apját, I. Dárajavaust a trónon. Khsajársá uralkodása elején felkelések voltak Görögországban és Egyiptomban is, akik ellen hadakat küldött az uralkodó. Először az egyiptomi lázadást verte le, majd hadait Athén és Spárta ellen küldte. A perzsák a Dardanellákon két pontonhidat építettek, amelyek akkoriban a legnagyobb hidaknak számítottak.

A thermopülai csatában sikerült legyőznie az I. Leónidasz vezette maroknyi sereget, a plataiai és a szalamiszi csata azonban megpecsételte a perzsák sorsát. Khsajársát ez az utolsó kudarc arra készítette, hogy lemondjon Európa meghódításáról és visszatérjen Perzsiába.

Uralkodásának első éveiben megváltozott a perzsák toleráns politikája a népek önrendelkezésével és vallási nézeteivel kapcsolatban. Babilon, Athén és Egyiptom elfoglalásakor lerombolták a templomokat, és a perzsa királyok felvették a fáraó és a babiloni királyi címeket. Az egyiptomiak később kétszer is megvédték a függetlenségüket, és az egyiptomi királyok XXVII. és XXXI. dinasztiaként vezették az országot.

I. Artakhsaszjá (i. e. 465–424, görögül I. Artaxerxész) I. Khsajársát, az apját követte a trónon, és rögtön fellépett a baktriai lázadás ellen. Ezután megreformálta a jogrendszert, így békítve ki az arisztokráciát. Folytatva Dárajavaus és Khsajársá munkásságát, újabb épületeket emeltetett Perszepoliszban, de továbbra is Babilon és Szúza volt a politikai központ a birodalomban. Egyes feltevések szerint Perszepolisz királyi pihenőhely volt.

Baktria után Egyiptomban ismét lázadás tört ki, mivel meghalt a korábbi satrapa. Memphisz városát Athén is támogatta. Perzsia úgy döntött, hogy II. Megabüszész főparancsnok vezetésével hadsereget küld, akik ugyan levertek végül a felkelést, de Egyiptom továbbra is békétlen hely maradt, a görög támogatás miatt.

I. e. 424-ben meghalt I. Artakhsaszjá Szúzában, és Perszepoliszban temették el. Őt II. Khsajársá követte, aki a fia és egyetlen örököse volt. Mindössze 45 napig uralkodott, mivel féltestvére, Szogdianosz támogatói megölték. Ókhosz (óperzsául: Vahuka), a másik féltestvére Szogdianoszt hat és fél hónappal később elmozdította a trónról, magát pedig II. Dárajavaus néven királlyá koronáztatta. Uralkodásáról több forrás is fennmaradt, amelyek arról írnak, hogy ismét ellenségessé vált a viszony a görög poliszokkal. I. e. 411–407 között Athén Kis-Ázsiában terjeszkedett, így az Óperzsa Birodalommal került szembe a városállam. Ez az időszak politikailag bizonytalan időszak volt, mivel többen is pályáztak a királyi trónra, és a folyamatos vetélkedés következtében a birodalom hanyatlásnak indult.

II. Artakhsaszjá (i. e. 404–359) uralkodásának első felét testvérének, ifjabb Kurusnak lázadása nehezítette. II. Artakhsaszjá a testvérharcból győztesen került ki, és anyja, Pariszatid javaslatára a testvérét Lüdiába száműzte. Kurus 10 000 görög zsoldost (tízezrek) és ugyanannyi ázsiai katonát gyűjtött össze testvére ellen. II. Artakhsaszjának, hatalmas vagyonának köszönhetően, sikerült elérnie, hogy egyetlen görög polisz sem vállalta egy perzsaellenes koalíció létrehozását, így le tudta verni testvére lázadását. Ekkor Egyiptomban Amürtaiosz lázadt fel, amit a király sikeresen elfojtott. Az ezt követő átmeneti, nyugalmas időszaknak a satrapák lázadása vetett véget. A felkelés a király közbelépésével kudarcba fulladt.

A satrapák megbüntetése után Artakhsaszjá Tisszafernész bizalmasát helyezte a területre, mint helytartót. Ez a lépés arra készítette II. Agészilaosz spártai királyt, hogy megtámadja Kis-Ázsiát, de valójában nem ért el komoly sikereket. Ennek a támadásnak az lett az eredménye, hogy II. Artakhsaszjá Athén oldalán bekapcsolódott a korinthuszi háborúba. Tíz évvel később, i. e. 386-ban, a királyi békében az ellenséges városoknak kemény sarcot kellett fizetniük. Ezzel a békével Perzsia biztosította a stabilitást az Égei-tenger partvidékén. Egyiptomban ismét lázadás tört ki, ezért a király elküldte a II. Farbanaz és Titraust parancsnokokat a lázadók ellen, de Hakor fáraó visszaverte a támadásokat. I. e. 366–358 között Kappadókiában szintén felkelés tört ki, amit hamar levertek, ám ennek az eseménynek a későbbiekben nem volt politikai jelentősége.

II. Artakhsaszjá uralkodása alatt fordultak a zoroasztrizmushoz, Anahi és Mitra istenekhez, egyes történészek szerint azonban ennek már korábban is voltak nyomai a perzsák vallásos életében.

III. Artakhsaszjá (i. e. 359–338) előtt hatalomra jutott volna, birtokolta a főparancsnoki tisztséget apja seregében. Plutarkhosz szerint testvére, Dárajavaus, II. Artakhsaszjá legidősebb fia meg akarta ölni apját, azonban ez kitudódott és kivégezték. Így a trón a második fiúra, Arijasapra szállt volna, de az öngyilkosságot követett el, mert kisebbik testvére azt állította, hogy részese volt az összeesküvésnek. Az ő halála után jött volna Asram, a negyedik fiú, aki szintén meghalt. Ezután adta apja III. Artakhsaszjának a koronát, aki azt utódainak is bebiztosította.

A trónra kerülése után azonnal hozzálátott a birodalomban dúló politikai békétlenségek felszámolásának. I. e. 351 környékén a még apja idejében fellázadt Egyiptom leverésére szervezett egy hadjáratot, és személyesen vezette hadseregét Nehethórhebit (II. Nektanebo) fáraó ellen.

Nem sokkal később, az egyiptomi hadjárat után, Fönícia, Kis-Ázsia és Ciprus is kikiáltotta függetlenségét az akkor még gyenge királyságban. I. e. 343-ban III. Artakhsaszjá sikerrel küldte a kariai Hidriuszt 8000 zsoldossal és 40 triérésszel, hogy visszaszerezze a ciprusi fennhatóságot. Eközben Szíriában Belesia satrapa, illetve Kilikiában Mezej satrapa megtámadta Föníciát. A védelemre a szidóni király, Tennes 40 000 görög zsoldossal állt fel, akiket a rodoszi mentor és az egyiptomi fáraó bocsátott a rendelkezésére. A perzsákat ez a sereg visszavonulásra kényszerítette. A sikertelen ütközet után III. Artakhsaszjá úgy döntött, hogy újból felveszi a harcot Szidón ellen, ezért a támadáshoz 300 000 gyalogost, 30 000 lovast, 300 triérészt és 500 hajót gyűjtött össze. Amikor Tennes szembekerült ezzel a sereggel, rögtön kapitulált, azonban ezzel életét már nem tudta megmenteni, árulás miatt kivégezték.

A szidóni győzelem után ismét Egyiptom ellen vonultak, ahol II. Nektanebo fáraó állt fel ellenük a Nílus mentén, azonban a perzsák hajóikkal a kisebb csatornába is behatoltak. Az egyik egyiptomi stratégia szerint a perzsákat addig kellett volna visszatartani, amíg azoknak elfogynak a tartalékaik,[40] azonban az egyiptomiak nehezen tartották magukat a perzsák ellen, és a fáraó Memphiszbe szökött, ahol jobban védve volt. Amikor Memphisz is elesett, II. Nektanebo még délebbre, Etiópiába menekült. Ekkor már III. Artakhsaszjá felvette a fáraó címet. A zsoldosok gazdag zsákmányban részesültek, és visszatérván Perszepoliszba hatalmas győzelmi ünnepséget rendeztek.

A következő években a király különböző kisebb lázadásokat fojtott el birodalmában, ezzel hatalma stabilizálódott. Mentor és Bagoasz, a két parancsnok, akik leverték az egyiptomi felkelést, pozíciójukban megerősödtek és diplomaták lettek. A következő hat évben III. Artakhsaszjá alatt a birodalom legbékésebb időszakát élte meg. i. e. 338-ban a király meghalt. Temetésére Perszepoliszban került sor. Diodórosz történetíró szerint Bagoasz ölette meg, azonban ékírások szerint természetes halállal halt meg.

III. Artakhsaszját fia, IV. Artakhsaszjá követte, akit a görög írások szerint szintén Bagoasz öletett meg. A következő uralkodó, III. Dárajavaus királyi trónra helyezését Bagoasz kezdeményezte.

Mielőtt trónra lépett, elődeitől eltérően, III. Dárajavaus Örményország satrapája volt. Nem volt tapasztalata a birodalom irányításában, sőt ambíciója sem. Ez is közrejátszott a válságba sodródott birodalom bukásához. Bagoasz főparancsnok személyesen ajánlotta őt királynak, hogy később manipulálhassa.

I. e. 336-ban II. Philipposz makedón király létrehozta a korinthuszi szövetséget, és tervezgetni kezdte a kis-ázsiai görög városok invázióját.[46] Az év tavaszán elküldte Parmenion és Attalosz parancsnokokat, hogy felszabadítsák az ottani városokat, de még azon a nyáron megsemmisült az intervenciós sereg. Két évvel később a király fia, Sándor[44] megvalósította apja tervét, és hatalmas hadsereggel bevonult Kis-Ázsiába.

Nem sokkal később a makedón hadsereg a Granikosz folyó mellett legyőzte a perzsákat. III. Dárajavaus nem vett részt a csatában, mert arra számított, hogy Alexandrosz megállításához elegendő lesz a helyi, kis-ázsiai szatrapák hadereje, ezért Perszepoliszban maradt. Egy évvel később, i. e. 333-ban a két sereg megütközött Granikosznál, ahol a perzsák ismét vereséget szenvedtek. Ezután III. Dárajavaus saját maga vette kézbe a hadsereg irányítását, és az Isszosz folyó mellett már 52 000 perzsával vette fel a harcot a mintegy 47 000 fős makedón és görög sereggel, ezúttal is sikertelenül. Két évvel később, Gaugamélánál már a satrapák többsége is csatlakozott a királyhoz, ennek ellenére ezt a csatát is elvesztették, és a perzsák ettől kezdve folyamatos visszavonulásra kényszerültek.

Alexandrosz sorban foglalta el a nagyobb városokat: Ekbatana, Szúza, Babilon és Perszepolisz. Amikor Ariobarzan is vereséget szenvedett az úgynevezett „perzsa kapuk” csatájában, Alexandrosz hatalmas győzelmi ünnepséget rendezett. III. Dárajavaus ekkor már keletre menekült.

I. e. 330-ban Besszosz satrapa megölte III. Dárajavaust, és egy szekérre tette, amelyet elküldött a makedón sereghez. Ez az esemény csalódás volt Alexandrosznak, aki élve akarta elfogni a perzsa királyt. Amikor megtekintette a halott király testét, a makedón király saját gyűrűjét helyezte rá a halottra, majd azt elküldte Perszepoliszba,[49] ahol ünnepélyesen eltemették. Ezt követően emlékművet is emeltetett részére. Mivel felesége, II. Stateira a király lánya volt, ezzel is a legitimitását kívánta növelni. A megmaradt keleti perzsa területeken Besszosz satrapa V. Artakhsaszjá néven kikiáltotta magát perzsa királynak.[50] A makedón sereg azonban hamarosan elfogta, megkínózták, majd megölték, mert árulónak találták. Ezzel ténylegesen is megszűnt az Óperzsa Birodalom.

Nagy Sándor i. e. 323-ban meghalt, birodalma szétesett. Feleségét és fiát nem sokkal később megölték, így női ágon is kihalt az Akhaimenida-dinasztia.

Az Óperzsa Birodalom multikulturális birodalom volt, amelyben főként a perzsa hatások domináltak. Az államot tartományokra osztották, amelyeket a perzsák földnek (óperzsául: dahyāva) vagy szatrápiáknak (ógörög szóból származó óperzsa szó xšaça-pāvan) hívtak. Emiatt gyakran nevezik manapság az első szövetségi államnak. Az államot a király, a szatrápiákat a törvényalkotásra jogosult satrapák irányították.

Indoiráni öröksége miatt a királyság feudális társadalom volt, ahol a személyes kapcsolatok domináltak. A királyi ház után a legmagasabb poszton a perzsa nemesek álltak, akik a jogok érvényesítésért voltak felelősek. A királyi ház őket követőknek (óperzsául: bandaka) hívta. Hűségüket a király nagylelkűen megjutalmazta, míg az ellenállást súlyosan megbüntette. Hitük szerint a király volt a közvetítő isten, Ahura Mazdá és köztük. A társadalmi kasztok meglétét a kutatások még nem igazolták.

A különböző keleti népekkel (zsidók, asszírok, hettiták) a perzsa királyok toleránsak voltak, és velük békében éltek, sőt ezek a népek a mai értelemben véve bizonyos mértékű autonómiával rendelkeztek. A tartományok egyesítése jogi, gazdasági és közigazgatási jellegű, a kulturális különbségek azonban megmaradtak. Minden népnek saját politikai szervezete, nyelve, vallása volt a perzsa uralom alatt. A sokszínű együttélésnek és a közös munkának a nyomait Szúzában és Perszepoliszban is megtaláljuk.

Az Óperzsa Birodalom területének pontos meghatározása lehetetlen, mivel egyrészt ellentmondásosak a különböző források, másrészt bizonytalanok az egyes területek határai a gyakori területszerzések és veszteségek miatt. A legnehezebb az északkelet-afrikai területek határának megrajzolása volt, mivel Kambúdzsija hódításai bizonytalanok. Hérodotosz szerint I. Dárajavaus a Volgáig jutott, azonban nem tudni, hogy pontosan mely részéig. A közép-ázsiai határok a szkíták miatt nem pontosak.

A birodalom területe virágkorában a 8 millió négyzetkilométer volt, és három kontinensre terjedt ki. Az Óperzsa Birodalom közigazgatási központja a királyi palota volt, amely először Babilonban székelt. Az állam közigazgatási nyelve az arámi volt. Nagy Kurus idején a birodalom fővárosa Ekbatana lett, bár nemsokára megalapították Paszargadait. I. Dárajavaus trónra kerülésekor Szúzába helyezte át a fővárost, majd felépítette Perszepoliszt. Az ókori görög szerzők leírják, hogy a perzsák több fővárost is fenntartottak. Szúza volt a téli, Ekbatana a nyári, Perszepolisz az őszi, míg Babilon a tavaszi főváros. Mások szerint viszont Perszepolisz csak vallási helyszíneként szolgált.

A birodalmat tartományok, vagy más néven szatrápiák alkották, amelyeket Nagy Kurus hozott létre. A helyi kormányzó, a satrapa komoly jogokkal rendelkezett. Ez a stratégia később is megmaradt, sőt, meg is erősítették e jogokat. A tolerancia miatt a legtöbb szatrápiában béke volt. A satrapák hivatalos státusza a király védnöke volt, és maga nevezte ki őket. A feladatuk miatt illették őket a rend és a béke őrzője címmel is. Ők voltak a rendszer mozgatórugói: beszédtek az adókat, törvényeket alkottak és betartatták a királyi rendeleteket. Háborút indíthattak és békét köthettek a szomszédos népekkel. A satrapákat a perzsa és méd arisztokratákból, ritkább esetekben a perzsa hercegek közül választotta ki a mindenkori uralkodó. Például Hisztasposz (a későbbi I. Dárajavaus) Párza (azaz Perzsia) satrapája, majd Khsajársá testvére, Masziszt pedig Baktria satrapája volt. A satrapák voltak a király szeme és füle. A birodalomban titkos ügynökök is tevékenykedtek, akik végigjárták az államot, és vészhelyzet esetén segítséget kérhettek a királytól. Némely satrapák hatalomra törekedtek és fellázadtak.

A behisztuni írások alapján I. Dárajavaus korában 23 satrapa volt. Ezek: Parsa (Perzsia), Uvaya (Elám), Babirus (Babilónia), Athura (Asszíria), Arabaya (Arábia), Mudraya (Egyiptom), tengeri népek, Sparda (Lüdia), Yanna (Iónia), Mada (Média), Armina (Armenia Magna), Katpatuka (Kappadókia), Parthava (Parthia), Zraka (Drangiana), Haraiva (Areia), Uvarizmiy (Horezm), Baxtris (Baktria), Sugunda (Szogdia), Gadára (Gandhára), Saka (Szkítia), Thatagus (Szattagüdia), Harauvatis (Arakhószia) és Maka. Ezt a felsorolást Perszepoliszban, a keleti lépcsősoron láthatjuk leírva, ahol minden évben megünnepelték a perzsa újévet, a *nourúzt*.

I. Dárajavaus perzsa király hajtott végre először jogi reformokat, azon belül is a bíráskodás, a megvesztegetés és az erőszakos cselekmények területén. Dárajavaus idejében sok nép kezdte el használni a „*dāta*” perzsa szót, amely törvényt jelent, és egyes népek a mai napig így nevezik. A reform fontos részét képezte a hadsereg kiváltságos jellegének visszaállítása, amellyel egyfajta „polgári” haderőt hozott létre. A hódoltatott népek arisztokráciáját bevonta a kormányzásba, ami a birodalom egyben tartását segítette.

Reformjain keresztül a birodalom közigazgatása megújult. 23 szatrápiát hozott létre, amelyek élén a satrapák álltak, akik törvényeket hoztak, tradíciókat alakítottak ki. Azonban a magasfokú helyi politikai önállóság körébe nem tartozott a katonaság feletti önálló rendelkezés.

Minden tartománynak saját törvényei, független költségvetési ellenőrzése, katonai koordinátora volt, melyeket a királlyal kellett egyeztetni. Ez a közigazgatási felosztás azt eredményezte, hogy kevés felkelés szerveződött. Dárajavaus megnövelte az államigazgatás tagjainak számát is. Ugyanakkor közgazdasági jártasságáról is ismert volt. Megreformálta a gazdasági rendszert, és aranypénzt, darikot veretett, amely tartós értékkel bírt. Az adórendszerben az adókat ezüstben kellett befizetni. A hadjáratok miatt több hajógyár is épült, fejlődött az ipar és a kereskedelem, ezzel együtt pedig gyarapodott a népesség. A fizikai mértékegységeket is szabványosította, ezzel megkönnyítette a birodalmon belüli kereskedelmet, és csökkentette az adminisztrációt.

Az akhaimenida uralkodók mindegyike jelentős törvényeket hozott. Az Óperzsa Birodalom átszervezése biztosította a birodalom fennmaradását és a közrendet az évszázadok során. II. Kurus perzsa király és I. Dárajavaus perzsa király a legismertebb törvényhozók a perzsa királyok között. Törvényeik hatással voltak a régió későbbi uralkodóira, valamint a polgári jogok fejlődésére. Sajnos, a kurus-hengeren kívül nem maradt fent jogi törvényekre vonatkozó dokumentum. Ennek szövege elismeri a népek szuverenitását, a konfliktusok békés elrendezését. Tiltja a rabszolgaságot és az erőltetett munkát, illetve elismeri az emberek élethez, tulajdonhoz, munkához és bérhez való jogát. Vallásszabadságot, szabad hagyományápolást és szabad mozgást is biztosított. A perzsa nagykirály felelős volt a bíróságért, ő nevezte ki a bírókat is, tehát abszolút hatalommal rendelkeztek. A bíróság vezette a jogi adminisztrációt. Hérodotosz műveiben leírja a perzsa bíróság működését, amely szerinte követendő példa. A perzsa uralkodókról a görög történetírók leírták, hogy keményen büntették a korrupciót, de a többi bűncselekményt is szigorúan bírálták el.

A királyi és a helyi törvényeket megtalálhatjuk az egyiptomi sírokban, Memphiszben, Edfuban. Az egyiptomi hagyományban jó királynak tartják I. Dárajavaust, a Bibliában Kurusnak is emléket állítottak a zsidók felszabadítójaként.

Monetáris rendszer

Valószínűleg I. Dárajavaus perzsa király volt az első akhaimenida király, aki érmét veretett: a perzsa arany darikot. Ezzel a pénzzel finanszírozta a háborúkat; gazdaságilag és ideológiailag is fontos pénznem volt. A darikon kívül veretett még ezüst szigloszt is. Később, miután egységesítette a mértékegységeket, könnyebben tudta behajtani az adókat, valamint ez leegyszerűsítette a kereskedelmet és a bankrendszert is.

A darik erős valutának számított, 95,83%-os tisztaságú aranyból verték, és súlya 8,385 gramm volt. Az ókori görögök a pénzt Dárajavaus után nevezték dareikós statér-nek, bár valószínűleg a pénz neve az óperzsa zarig (arany) szóból származik. Az érmék verésére a királynak monopóliuma volt. A darik mellett használt ezüst šekelt (ógörögül: sziglosz) korábban Mezopotámiában használták, i. e. 3000 körül. A sziglosz 90%-os tisztaságú ezüsből készült, és 5,56 gramm volt a súlya. Húsz sziglosz ért egy darikot.

A pénzügyi rendszer változásáról Perszepoliszban maradtak fent ékírási dokumentumok. I. Dárajavaus uralkodásának első éveiben természetben fizettek, amely még utódai alatt is részben fennmaradt. Ebben az időben a kereskedelem más országokkal csereügylettel, míg a görögökkel pénzügylettel történt. A pénzügyi reform csak részleges volt, mivel később sem váltották érmére a kincstárakban felhalmozott aranyakat.

Adórendszer

II. Kurus és Kambúdzsija idején a perzsa királyok adóként különböző ajándékokat „kaptak” a birodalom népeitől. Dárajavaus, a reformja után állandó adókat vetett ki, amelyeket ezüstben, a kor általános fizetőeszközében szedtek be (ritkán aranyban). Néhány szegényebb körzetben engedélyezték az egyedi adókat: ló, fa, gabona. Ez a rendszer hatékony volt, de egyenlő, mivel Fársz régióban, ahol a perzsák éltek, nem fizettek adót. A beszedett adókat az állam a királyi udvarra, közhivatalnokok fizetésére, közmunkákra, csatornák és épületek építésére fordította. A hadsereget a helyőrség környékén lakó népesség tartotta el, de a fegyverzet szintén az adóbevételekből került beszerzésre. A Dárajavausi reform elsődlegesen a Gaumáta által bevezetett közigazgatási rendszer megszüntetésén alapult, aki a hozzá való hűség fejében több tartománynak teljesen elengedte az adókat és szolgálatokat majd helyreállította a hadsereg kiváltságos helyzetét. A perzsa arisztokrácia visszakapta elkobzott javait.

Az adók és a királyi birtokok jövedelmei voltak a legfőbb bevételi források. Az egész közigazgatási rendszer az adók rendszeres és megbízható behajtására épült fel. A beszedett adókat a királyi kincstárba vitték, amelynek három városban (Perszepolisz, Szúza, Ekbatana) több épülete is volt. A perszepoliszi ásatások során több anyagtáblán is megtalálták az adókról szóló beszámolókat. Ezek megemlítik, hogy városi és útdó is volt, amelyeket az utakon, illetve a városfalnál kellett befizetni. A hivatalnokok munkáját a szatrápiákban titkos felügyelők ellenőrizték.

Dárajavaus találmanya volt az adóbérleti rendszer, amely szintén a rendszeres királyi jövedelmek igénye miatt jött létre. Az adóbérelő kifizette egy-egy terület kiszabott adóját, azután annyi jövedelmet hajtott be a lakosságon, amennyit csak tudott. A polgári közigazgatás és a katonai helyőrségek egymástól függetlenek voltak, egymást ellenőrizték. Xenophón leírásában: „Ha a katonai parancsnok nem

gondoskodik megfelelően a tartomány védelméről, a lakosság vezetője vagy a mezőgazdasági munkálatok vezetője bepanaszolja, hogy védelem hiányában nem lehet dolgozni. Ha viszont a katonai parancsnok gondoskodik a békéről, s a vezető felügyeletére bízott föld még sincs bevetve, megművelve és benépesítve, a katonai parancsnok panaszolja be az utóbbit.”Az efféle kölcsönös ellenőrzés gátolta a szatrápiák elszakadási kísérleteit is, amelyek a korábbi közigazgatási rendszerekben megszokottak voltak.

Az adórendszerről szóló statisztikai adatokat Hérodotosz munkájában találjuk meg, aki I. Dárajavaus perzsa király idejéből nagy pontossággal jegyezte fel az állandó adóbevételeket szatrápiára lebontva. Ennek hitelessége azonban megkérdőjelezhető, mert nem veszi figyelembe a szatrápiák gazdasági erejét. Az adókat talentumban adja meg, amely tömegegység az ókorban elterjedt volt, és a teli vizes amfora súlyát jelentette. A görög és attikai talentumok 26 kilogrammosak, az egyiptomiak 27 kilogrammosak, a babiloniak 30,3 kilogrammosak voltak. 2004-ben egy görög ezüst talentum 20 ezer amerikai dollárt ért.

Közlekedés

A hatalmas birodalomban a nagy távolságok miatt gondot okozott úgy a csapatok eljuttatása a birodalom egyik végéből a másikba, mint a kommunikáció. I. Dárajavaus kiépíttette a királyi utat. Ez a lüdiai Szardeisz városától Szúzán, Paszargadain át vezetett keletre, Perszepoliszig. A két város közötti távolság 2700 kilométer volt, amelyet a lovak egy hét alatt tettek meg, míg ez az út gyalog 90 napig tartott. Az út építése nehézségekbe ütközött, mivel meg kellett küzdeni a kis-ázsiai hegyekkel, az asszíriai sivataggal, a babiloni mocsarakkal és a perzsa hegyekkel is. Ezt az utat használta Marcus Ulpius Traianus római császár is majd 700 évvel később.

Dárajavaus idején még létezett a régi szuezi-csatorna is, amely egykor a mai csatorna helyén volt, és amelyen akkoriban a perzsa hajók haladtak át. A perzsa mérnökök zsenialitása nemcsak a csatorna megépítésében mutatkozott meg, hanem a Görög–perzsa háborúk idején megépült két pontonhídon is, amelyek a Helészpontoszon íveltek keresztül.

Mezőgazdaság

Az óperzsa időkben nagy jelentősége volt a mezőgazdasági termelésnek, amely a birodalom gazdagságát alapozta meg. Különösen sokat javított az eredményességen, hogy azokat a területeket, ahol kevesebb volt a csapadék, öntözték, így Egyiptomban, Babilonban, Közép-Ázsiában. Ezt egy csatornarendszer tette lehetővé, amelyet Iránban és Afganisztánban a mai napig használnak. A perzsa királyok nagy pénzt fektetettek a vízellátás kiépítésébe, amelyet öt generáción keresztül fejlesztettek.

A csatornarendszer úgy épült fel, hogy van egy függőleges kút, amelynek az alján egy ferde folyású csatorna fut végig. A rendszer jellemzője, hogy hatásosan használja a föld gravitációját és szivattyú nélkül tudja továbbítani a vizet a föld mélyéből a felszínre illetve veszteség nélkül juttatja el a vizet távolabbi helyekre.

A földek tulajdonosai perzsa nemesek, templomok és vállalkozások voltak. A magas szintű földművelés tette lehetővé a gazdag perzsa kertek kialakítását. Az elámi ékírások szerint a Perszepoliszban és Paszargadaiban talált agyagtáblákon óperzsa nyelven Batrakatašnak, illetve Pâthragâdának nevezték ezeket a kerteket, mai nevük a görögöktől származik. A görög paradeiszosz szó Paszargadai város nevéből származik, amelynek hatalmas kertjei voltak az ókorban.

Dárajavaus támogatta az új növényfajták nemesítését, terjesztését, uralma alatt terjedt el a rizs, a lucerna és a különféle gyümölcsfák termesztése.

Kereskedelem

A kereskedelemben a luxusárak helyét a kézműipari termékek és használati cikkek vették át. Az emelkedő árak ellenére ezek egyre több ember számára váltak elérhetővé, ugyanis az uralkodók közmunkákkal igyekeztek a lakosság számára megélhetést biztosítani. Szabályozták az árak és a bérek jelentős részét, így próbálva meg elejét venni a lakosság elszegényedésének. Ennek köszönhetően az átlag perzsa alattvaló életszínvonala magasabb volt, mint például görög kortársáé.

A Perzsa Birodalomban virágzott a távolsági kereskedelem, valamint megnőtt a babiloni bankházak szerepe is, amelyek már nemcsak kölcsönökkel foglalkoztak, hanem aktívan részt vettek a gazdasági életben is.

Hadsereg

A perzsa hadsereg volt az akkori világ legerősebb serege, amellyel csak Nagy Sándoré versenyezhetett. Több ezer kilométert ellenőriztek, és jártasak voltak a háborúskodásban. A hadsereg ütőereje a kitartó és fegyelmezett gyalogságban volt, amely a legkorábbi időkben (i. e. 6. század) a szabad földközösségi tagokból szerveződött. A perzsa elit hadsereget a perzsa „halhatatlanoknak” hívták, akik 10 000-en voltak, és a királyi testőrség feladatait látták el. A halhatatlanok tagjai perzsák, médek és elámiták lehettek.

II. Kurus idejében, amikor Perzsia helyett még a médek uralták a régiót, a hadsereg felkelt a méd uralom ellen. Fontos szerep jutott a hadseregnek a politikai egység birodalmon belüli megteremtésében is. A főparancsnokot hazaparatának nevezték, aminek a jelentése: „a király mögött a második”. A sereget gyalogság és lovasság képezte, amelynek létszámát a perzsa nemesség biztosította.

A perzsa hadsereget a legtöbben a lovaikról ismerték fel, a katonák pedig remek céllövők voltak. A későbbi időkben színes kocsikkal szálltak harcba az ellenséggel. Az ostromgépeket Iónia elfoglalásakor nem ismerték még a görögök, ezért a perzsák könnyen legyőzték őket. Korabeli általános megítélés volt, hogy a perzsa egységek fegyelmezettek és gyors reakciósúak voltak, azonban a görög–perzsa háborúkat mégis elvesztették. Ennek oka a görög gyalogság és később a lovasság fejlődése, amely fokozatosan felülmúlta mind fegyverzetben, páncélzatban, mind kiképzésben a perzsa hadsereget. Az i. e. 4. században a kényszersorozott, alkalmi katonaság már nem volt képes felvenni a harcot a gyakorlott görög katonákkal. Ekkorra már a halhatatlanok között is megszűnt a rendszeres kiképzés és gyakorlás.

A perzsa hadseregnek több állomáshelye is volt a birodalomban, ezeket perzsa tisztviselők irányították. Az állomáshelyeket úgy alakították ki, hogy könnyen eljussanak a problémás körzetekbe, ezért stratégiai pontokban, főutak mellett és határterületeken létesítették őket. A katonákat a birodalom népei adták, kivéve a perzsákat, médeket és elámitákat.

A satrapák intézték a hadsereg ellátását, finanszírozását a saját közigazgatási területükön, de nem volt joguk a sereg irányításához. A szatrapia hadseregét a nagykirály által kinevezett helynök felügyelte. Békeidőben, amikor nem volt ütközet, kiképezték a katonákat, és toborozták az újoncokat. A birodalom területén a katonai egységek egyúttal csendőri feladatokat is elláttak. Hérodotosz művei alapján tudható,

hogy a hadsereget 67 etnikai csoport és három fő haderő alkotta: a gyalogság, a lovasság és a haditengerészet, kiegészülve az íjászokkal.

A perzsa hadsereg etnikai sokszínűsége ellenére, a perzsa parancsnokok hatásos taktikájával és vezetésével nagy győzelmeket aratott. Briant történész szerint I. Khsajársá perzsa király és utódai csak ceremoniális szerepet játszottak a seregben, a morál javítása érdekében volt szükség a jelenlétükre. Ruf római történétíró szerint csak a perzsa király személye miatt tudták összetartani a sokszínű sereget.

Az Akhaimenida-dinasztia uralkodása alatt a zoroasztrizmus határozta meg a birodalom hitvilágát olyannyira, hogy de facto államvallás is volt. A vallás és annak világnézete nagy hatással volt a perzsa kultúrára.

A jó szerepét ebben a vallásban Ahura Mazda isten testesíti meg. Ő hozta létre a tüzet, ezért ez a szimbóluma. A rossz egy természeti erő, amely szemben áll Ahura Mazdával, és lelki síkon létezik. A rossz lélek Ahriman, vagy Angramainju. A zoroasztrizmus szerint a jó és a rossz örök ellentéte a világ mozdítóereje. Emellett sok, az indiai hitvilág mitológiájából ismert istent (például Mithrász, Indra) tiszteltek.

Az i. e. 5. századból származó hérodotoszi írás I. Artakhsaszjá és II. Dárajavaus korát eleveníti fel:

„A perzsák nem tisztelték az istenséget, nem építettek hatalmas templomokat és a görögökkel ellentétben nem hittek abban, hogy az isten ember alakú. A perzsák imádták a Napot, a Holdat, a Földet, a tüzet, a vizet és a szeleket.“

Hérodotosz megerősíti, hogy az imádság és az áldozat nem folyhatott papok nélkül, akik nem lehettek más vallás tagjai. A megbízatás apáról fiúra szállt.

I. Dárajavaus idején a zoroasztrizmust beépítették a királyi ideológiába. I. Dárajavaus és fia, I. Khsajársá több írásában, mint a bízútun írásban, vagy a reliefeken kijelentették, hogy a királyok Ahura Mazda akaratából lettek uralkodók, ezzel kívánták legitimalizálni a hatalmukat.

AZ ÓKORI INDIA

Az Indus-völgyi civilizáció, más néven Harappa-civilizáció az indiai szubkontinens első, kizárólag régészeti emlékek alapján ismert civilizációja volt, amely fénykorát a I. e. 2500 – I. e. 1700 között élte. Nagy valószínűséggel a mezopotámiai leletekben szereplő Meluhha az Indus-völgyi civilizáció területét jelentette.

A Harappa-civilizáció az Indus és a Szaraszvati folyamok völgyében alakult ki. Legfontosabb városai a nevét adó Harappa, Mohendzso-Dáró, Csanhu-Dáró, Kálibangan és a kikötőváros Lothál voltak.

Az Indus-völgyi civilizáció történetéről nem állnak rendelkezésre írásos források. A régészeti leletek tanúsága szerint a I. e. 4. évezred folyamán az őslakosság településein megjelentek a nyugati és déli irányból érkező bevándorlók. Ezek már földművelő népek voltak, és ismerték a fémmegmunkálást. A leletanyag nem utal arra, hogy hódítók lettek volna, sokkal inkább a békés egymás mellett élésre való berendezkedés látható.

A i. e. 3. évezred közepére fejlett városi civilizáció alakult ki a térségben, amely kereskedelmi kapcsolatban állt Mezopotámiával, és ellenőrzése alatt tartotta Magan (a mai Omán és térsége) valamint a Perzsa-öböl kereskedelmét. A mezopotámiai leletekben szereplő Meluhha név nagy valószínűséggel a Harappa-kultúrára utal. A térségben meluhhai lerakatok is működtek, és számos indiai pecsételő, valamint igazgyöngy került elő.

I. e. 1800 táján elvándorlás kezdődött, amivel párhuzamosan a Gangesz mentén megjelentek a civilizáció első csírái. Az Indus-völgyben fokozatosan hanyatlásnak indult a városi kultúra, aminek oka feltehetően a klímaváltozás és az ennek következtében történő erdőpusztulás volt. A korábban döntőnek tartott árja bevándorlás már egy pusztulófélben levő civilizációt érintett – igaz, eltűnését valószínűleg meggyorsította, erre utal például az, hogy Harappában ebben az időszakban erődítményeket emeltek. I. e. 1700-ra az Indus-völgyi civilizáció megszűnt létezni.

A Harappa-kultúra ismerte az írást. Számos lelet is ránk maradt, azonban a szótagírással lejegyzett nyelvet máig sem sikerült megfejtenünk. A térség városaiban nem csak az írás, hanem a súly- és mértékrendszer is közös volt, elképzelhető hát, hogy közös irányítás alatt álltak.

Az Indus völgyének városai alapvetően két részből álltak: a falakkal körülvett, magaslatra épült citadellából, valamint az alsóvárosi részből. A kettőt legalább egy felvonulási út kötötte össze. A fellelővárban voltak a könnyen megközelíthető, kiváló szellőzésű raktárak, olykor víztározók is. Az alsóváros utcái derékszögben metszték egymást, a jó minőségű, égetett téglából készült házak zöme pedig legalább egy emelettel bírt. Ebben a korban már kiváló csatornázottság volt jellemző, és a legtöbb házban volt fürdőszoba és mellékhelyiség. Több égetőkemencét és nagy, templomként azonosítható épületet is sikerült feltárni, azonban a vallásról csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Valószínűleg kezdetben a termékenység szimbolizáló istenanya volt a kultusz középpontjában, később megjelenhetett a teremő férfiisten, és az őt szimbolizáló lingamok. A szent számokat már ekkoriban külön jelekkel szimbolizálták. Egyes ábrázolásokon már szent állatok és más istenalakok is

felbukkannak (ilyen a proto-Brahmanként azonosított bivaly, vagy a két irányból ábrázolt arcú proto-Siva).

A Harappa-kultúra tárgyi emlékei közül kiemelkedő fontosságúak a valószínűleg adminisztratív célokra használt pecsételők, a megmunkált gyöngyök és a sok terrakottaszobor.

Az Indus-völgyi civilizáció alapja az Indus öt mellékfolyója által elárasztott terület, ahol búzát, árpat, szezámot, hüvelyeseket, datolyát, dinnyét és gyapotot termesztettek. Tartottak juhot, kecskét, disznót, bivalyt, zebut, egyesek szerint elefántot is. Az ipar és a kereskedelem is fejlett volt. Gyapot- és gyapjúszövetet, kézműves termékeket és ékszereket is gyártottak és adtak el. Híresek a kövekből és máz nélküli agyagból kiégetett (terrakotta) gyöngyeik, karpereceik. A hiányzó nyersanyagokat már a fejlettség korai időszakában 500–800 km távolságból szállíthatták Harappába. Ábrázolások szerint a kereskedelem ökor- vagy bikavontatta szekereken vagy hajókon zajlott. A kereskedőknek saját pecsétnyomója volt, ezzel azonosították az árukat. Súlymértékeik elértek Mezopotámiába és Egyiptomba. Kovácsaik olyan fűrófejeket készítettek, amivel még a drágaköveket is átfűrták.

Az indoiráni népek vagy 19. századi elnevezéssel árják az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó indoiráni nyelveket beszélő népcsoport, amely a feltételezések szerint az i.e. 2. évezredben közép-ázsiai szálláshelyéről, feltehetően a Kaszpi-tengertől és az Aral-tótól északra levő kazah sztyeppéről, az andronovói kultúra területéről több hullámban keleti és nyugati irányba kirajzott. Egyes elméletek szerint első vándorlásaik során több törzsük Európában lelt új hazára, ahol nyelvük a legtöbb európai népcsoport nyelvének alapvető sajátosságait határozta meg. Második hullámuk a 2. évezred közepén délkelet felé kiindulva meghódította az indiai szubkontines és Irán nagy részét, ahol kultúrájuk keveredése a helyi népek hagyományaival alapvetően átrajzolta a meghódított területek nyelvi, kulturális arculatát. A hagyomány szerint ősi vallásuk áldozati szertartásainak szent szövege, a Rigvéda, hamarosan egyike lett a hinduizmus legfontosabb forrásainak a Védáknak.

A szanszrit szó, "árja" jelentése „igaz”, „nemes” vagy „úriember” (Árja-Putra, Árjakanja stb). Ugyanakkor a védikus irodalomban ezzel a szóval nem jelöltek sem etnikumot sem faji vagy nyelvi fogalmat. Müller szerint az "árja" szó etimológiailag a szanszrit "ar" (szántani, művelni) szóból ered. Ezért az árja azt jelenti, "termesztő, vagy a földművelő. Ez az etimológia azonban ellentétben állni látszik azzal az elképzeléssel, hogy az árják vándorló nomádok voltak. Az indoiráni népek azonban az andronovói kultúra népeként nem voltak még nomádok, hanem letelepedettek. A lovas nomadizmus csak az i. e. 1. évezred elején alakult ki. Ma az árja elnevezés lényegében nyelvészeti fogalmat takar, amely az indoárja és iráni nyelvekkel (beleértve a núresztánit is) együtt alkotja az indoeurópai nyelvcsalád indoiráni vagy árja ágát.

Maga a szó a 19. században került be az európai köztudatba, annak a téves feltételezésnek a kapcsán, hogy a szanszkrit nyelv volt az indoeurópai nyelvek őse. Ez a nézet elsősorban Adolph Picket elmélete volt, aki Írországot, és az íreket próbálta etimológiailag az árjakkal kapcsolatba hozni. Ma már tudjuk, hogy a szanszkrit az indoeurópai nyelvek egyike, nem maga az indoeurópai alapnyelv, hanem az India északi részét meghódító indoárják nyelve. A népvándorlás gondolata régészeti, néprajzi és nyelvészeti kutatásokon alapul. Az árják migrációs elmélete szerint az árják vagy protoárják korábbi élőhelye Közép-Ázsia azaz nagyjából a kelet-iráni területek

környékén lehetett, a régi Szogdia, Hvárezm, és Baktria területén, ezt megelőzően pedig az ettől északra fekvő szomszédos vidékeken, a Volgától keletre a sztyeppén és a Transzurál erdővidékén a mai Kazahsztán északi részén.

Az indo-árják a legtöbb kutató szerint i.e 2000 környékén hagyták el a proto-árja őshazát, két csoportra szakadtak, az első elérte Észak-Mezopotámiát, megjelent a Karakum sivatag környékén, tovább vándorolt a mai Észak-Afganisztánba, majd Irán felé, de a többség a Hindukust átlépve megjelent Indiában.

Az árják vándorlását követő elméletek szerint az első indo-árja népcsoport a 2. évezred közepén India északi részén (a Pandzsáb és a szomszédos régiók) hatoltak be a szubkontinensre, feltehetően a Hindukus hegységet átszelve, majd innen hódítottak tovább, miután legyőzték az őshonos népeket, a Rigvédában is említett Dásza vagy Dászju törzset. Nincs régészeti bizonyíték arra, hogy mely útvonalakon árasztották el Indiát, de feltehető, hogy a bevándorlók több hullámban telepedtek meg a régióban és némileg egymástól eltérő nyelvjárásokat beszéltek. A védikus vallás, vagyis a vaidika dharma a véda birtokosaiként jellemzi az árja népcsoportot, akik világos bőrűek voltak, és a sötétbőrű, a szubkontinensen őshonos dravidákat az uralmuk alá hajtották. Az ősi hindu forrásokban, elsősorban a védákban nincs olyan utalás azonban, ami egy ilyen jellegű külső hódítást közvetlenül alátámasztana. Csata és erődök bevételéről és Indra, a harcos isten dicséretéről szólnak az írások. India déli régiójában magasan fejlett kultúrát létrehozó dravidák, és az északi területeken a szanszkrit nyelvet beszélő védikus népek keveredése már az ősi szövegekben is tapasztalható, a Rigvédában és a későbbi védákban egyaránt, ám kétségtelen, hogy a két kultúra elkülönül egymástól. A védikus írásokban visszatérő elemet, a fény és sötétség harcát sok kutató értelmezi úgy, hogy az valójában a sötét bőrű dravida népek, és az északi, világosabb bőrű szanszkrit nyelvű árja népcsoportok küzdelme. A hódítás korának maradványa a mai indiai kasztrendszer, ahol a Védák három fő kasztja, a bráhmán, a ksatrija vagy rádszanja és a vaisja az árja eredetű világos bőrű papi, harcos és földművelő kasztot jelenti, míg a negyedik a súdra a sötét bőrű, nem árja, dravida vagy munda eredetű őslakókat. Mindezekon kívül vannak az eredetileg rabszolga érinthetetlenek (pária vagy dali). A négy főkasztot jelentő szanszkrit varna szó jelentése is 'szín'.

Az 1910-ben felfedezett ősi indiai romvárosok (Mohendzsodaro, Harappa) úgy tűnt, bizonyítják a migrációs elméletet, hiszen ezek a mezopotámiai kultúránál is régebbi városok viszonylag rövid idő alatt néptelenedtek el i. e 1700 és 1500 között. Ezt a folyamatot az árja hódítás következményeként értelmezték, azonban a térségben végbemenő földrajzi változások is előidézhették ezt, például a védikus forrásokban fellelhető nagy folyó, a Szaraszvati kiszáradásának is szerepe lehetett a városok pusztulásában. A régészeti kép még hiányos és ellentmondásos. A harappai művelődésben pl. a rá jellemző pecsétnyomokon nem találkozunk lóval, marhával viszont annál inkább. Az indoárjakra jellemző ló megjelenése az i. e. 2. évezred közepére keltezi az indoárja behatolást. Másrészt az agyaedények díszítéseinek vizsgálata és ezeknek a védákkal való összehasonlítása alapján korábban azt gondolták, hogy az indoárják már az i. e. 3. évezred végén megjelenhettek itt és a harappai H temető az indoárjáké lehet. Ma már azonban azt gondolják inkább, hogy a Rigvédába a harappai motívumok később kerültek be, az őslakossággal való összeolvadás után, ezzel színesítve a védikus hagyományt.

Néhányan a indiakutatók közül úgy vélekednek, hogy az Indus-völgyi civilizáció a védikus kultúra egyik ágaként virágzott, és elképzelésük szerint ez volt az a civilizációs mag, amelyből a későbbi kulturális és nyelvi sokszínűség kifejlődött.

A proto-árja panteonban az istenek különböző karakterek, olyanok, akik természeti erőket (mint a nap, hold, víz, tűz, szél, stb) személyesítenek meg, és olyanok, amelyek elvont gondolatokat (mint a védikus Mitra, vagy avesztáni Mithra, nevének jelentése „isteni szerződés”). A kultikus, áldozati szertartások istenei is jelen vannak, például a „Tűz” (Agni a védikus, vagy Atar az avesztai) de szerepet kap a Rigvédából ismert, az indo-iráni eredetű „Szauma”, azaz védikus Szóma (avesztáni „Haoma”), amely eredetileg bódító ital, és a tűz kultuszával együtt fontos szerepet játszott az áldozati szertartásokban.

Az árja kultúrája rendelkezett költészeti hagyományokkal is. A papok által művelt vallási költészet kereteit szigorúan kötött képletek és metrikus szabályok segítségével alakították ki. A védák és az Aveszta korábbi, ősi himnuszai és énekesei is tartalmaznak utalásokat.

Az árja szó használatát nyelv és nép jelölésére Max Müller vezette be, aki 1853-ban használta először az "Arya" kifejezést angol nyelvi környezetben, utalva egy bizonyos fajra és nyelvre. A 19. századi kutatók tudományos régészeti feltárások híján a védákban, az ókori India és az indo-árják eredeti íásaiban látták elméletük igazolását. A védikus írásokban visszatérő elemet, a fény és sötétség harcát sok kutató értelmezte úgy, hogy az valójában az északi, világosabb bőrű, felsőbbrendű, szanszkrit nyelvű árja népcsoportok küzdelme a sötét bőrű, elmaradott dravida népek ellen. Müller is elsősorban nyelvészeti alapon alakította teóriáját.

India autentikus ősi vallását hinduizmusnak vagy brahmanizmusnak nevezzük. A hinduizmus nehezen definiálható, a történelem során dinamikusan fejlődő vallási rendszer, amely napjainkban is alakul, formálódik. A kereszténység és az iszlám után a harmadik legnépesebb vallási formáció, a világon több mint 900 millió ember világnézetét képezi. Lényege nem isteni kinyilatkoztatáson alapul, hanem a rendkívül differenciáltan rétegződött indiai társadalmi rendszernek, a kasztrendszernek sajátos képződménye.

A hinduk ősidők óta ugyanazon névvel jelölik a vallásuk alapjául szolgáló elvet, magát az egyetemes hindu vallásrendszert: Szánátana Dharma (a. m. „Örök Rend” vagy „Örök Törvény”). A hinduizmus tehát azoknak a különféle, egymástól igen távolinak tűnő hitrendszereknek, gyakorlatoknak és szent írásoknak a gyűjtőneve, melyeknek alapvető világnézetét a Szánátana Dharma határozza meg.

Brahmanizmusról az i.e. első évezred kezdete óta beszélhetünk, a monopolhelyzetbe került papság (brahmanák) széles körű társadalmi szerepvállalásának megjelenésétől. A szó az indiai papok kasztjának (brahmanák) nevéből származik, és nem Brahma isten nevéből, mint azt korábban feltételezték. Hasonlóan a lámaizmushoz, amely azokat a buddhistákat jelöli, akiknek lámák a papjai.

A hinduizmus földrajzi eredetű szó, az Észak-Indiát előzőnlő muszlimok az Indus-vidék lakóit nevezték hinduknak, a folyónév perzsa alakjából képezték a nem iszlám hitű lakosság nevét. Tágabb értelemben az i.e. 3. évezredbeli, az árják megjelenése előtti vallási formációkat is a hinduizmus megnyilvánulásaként értelmezhetjük. Szűkebb, mai értelmezésben a hinduizmus kifejezést attól az

időszaktól használjuk, amikor az őslakók által hirdetett vallási (autochon) elképzelések összeolvadtak az upanisadok lélekvándorlást és megváltást hirdető tanaival. Ettől az időszaktól jellemző a brahmanák kiváltságos helyzetének elismertsége is.

A hinduizmus fogalmát ma a kutatók szinte egyöntetűen az indiai kultuszok és vallási formák gyűjtőnévének tekintik, ezért ezt a terminust meglehetősen tág összefüggésben tárgyalják. A hinduizmus magában hordozza a védikus vallást, a brahmanizmust, a tantrizmust és az indiai lokális vallásokat is.

Az indiaiak bár használják a 'Hindu' kifejezést, vallási hovatartozásukat annak alapján határozzák meg, hogy kit tekintenek a legfőbb istenüknek. A két legnagyobb vallási csoport a visnuiták (vaisnavák, vaiśyák vagy vaiśvák) – azaz Visnu (Viśnu) isten és megtestesüléseinek (I. isna, Rama) követői, illetve a sivaiták (śaivák) – azaz Siva (Śiva) isten követői.

A hindu vallás követői vallásukat, a hinduizmust, a Dharma elnevezéssel illetik. A Dharma egyetemes, a mindenséget átható világtörvény, amelyhez minden létezőnek igazodnia kell, legyen az élő, élettelen vagy isteni eredetű a világegyetemben. A Dharma nem keletkezik, nem múlik el, öröktől fogva létezik és örökké létező is marad, eredete a végtelenbe vész. Átfogja a természeti törvények rendszerét, az ember mentális életében pedig erkölcsi kötelezettséggé lényegül.

A Dharma törvénye az összességében rendezett világegyetem vezérlő fonala, amely az embert mint társadalmi lényt is pontosan körülhatárolt feladatai a készíti. Ezek a feladatok nem egyéni választás vagy kinevezés, hanem öröklődés (beleszületés) útján kerülnek kiosztásra, az ősidőktől fogva kijelölt szabályok szerint. A társadalom rétegei, a kasztok, szigorúan előírják tagjaik számára azt, hogy mit tehetnek és mit nem a vallási rituális megnyilvánulásaikban, a munkában, házasságban, étkezésben és a legegyszerűbb mindennapi tennivalókban.

A legfelsőbb kaszt a brahmanák (papok) kasztja, akik a legnagyobb mértékű szellemi és erkölcsi tisztaságuk miatt a legközelebb állnak az istenekhez. Az utánuk következő második kaszt a harcosok kasztja (ksatriják) akik a fennálló társadalmi rend védelmét látják el, számuk a bizonyos előírások módosulnak (például a hús fogyasztása engedélyezett). A harmadik kaszt a dolgozók (vaisják) kasztja, elsősorban a gazdasági tevékenységeket folytatók tartoznak ebbe a körbe, az ipar, kereskedelem, földművelés és az állattenyésztés területein dolgozók. Ez a három felső kaszt jogosult a védák tanulmányozására, az ez alatt létező kaszt tagjai alantas foglalkozást űznek, szolgálnak a felső három kaszt számára (súdrák).

A négy kaszton kívül esők az (asprisják vagy páriák), érinthetetlenek. Ők tisztátalan mesterséget folytatnak, mint például az utcaseprők, WC-tisztítók, vagy a tolvajok. Az említett kasztok számtalan alcsoportra bonthatók, a hindu társadalom rétegződése szempontjából több ezer kasztról beszélhetünk. Az azonban, aki nem hinduként született, az összes kasztbelihez képest alacsonyabb helyet foglal el a világban, nincsenek kaszt szerint besorolva, nem kaptak eredendő, rájuk nézve kötelező törvényeket.

Az ortodox hindu iskolák a kasztok tagjait szinte eltérő fajként tartják számon, akiknek bár vannak azonos tulajdonságaik, ám jogaik és kötelességeik szempontjából alapvetően különböznek.

A kasztrendszer Indiában a mai napig fennmaradt és máig a társadalom gerincét alkotja. Amíg az európai kultúrkörben a vallás- és államrendszerek, valamint a

pénzügyi hierarchikus rétegződések szerint tagozódtak a társadalmak, addig Indiában szigorú, vallási, örökletes szabályok szerint, amelyben a gazdagság, a hatalom másodlagos. Így a magasabb kasztok tagjai lehetnek szegények, az alacsonyabb kasztbeliek gazdagok. A vagyoni helyzet nem befolyásolja az egyénre kiszabott Dharmát, amely öröktől fogva létezik. Mivel a kasztrendszerhez való tartozás nem kinevezés kérdése, hanem csak beleszületni lehet, és a hindu törvények kasztra és személyei.e szabottan adottak, a hinduizmus sajátosan indiai jelenség, így ilyen szempontból nem világvallás. Térítő tevékenységet sem folytat.

A hinduizmus alapvető forrásai a védák (Véda, azaz tudás). Nem egy ember alkotása, hanem évezredek során formálódó hittételek összessége, amely kiegészítéseivel (brahmanák és upanisádok) hatalmas mennyiségű ismeretanyagot, vallási előírást, filozófiai tézist tartalmaznak. A kutatók i. e. 1500–i. sz. 1500 közötti időszaki.a datálják a teljes mű létrejöttét.

A védák a teisták szerint isten (Isvara) kinyilatkoztatásai, ebben hasonlít a bibliai ószövetség vallásos értelmezésére, azonban részei valójában időben távoli korszakokban jöttek létre és egymástól eltérő, sőt egymásnak ellentmondó elképzeléseket is tartalmaznak.

A védák négy fő részből (szanhitá) állnak:

Rigvéda - 1028 himnusból álló gyűjtemény

Számavéda - Az áldozati szertartások előkészületeinek énekei

Jadzsurvéda - Áldozati szertartások közben mondott énekek

Atharvavéda - "Varázsénekek"

Ezeket kiegészíti a brahmanák gyűjteménye, amelyben az áldozati szövegeket magyarázzák meg, illetve az upanisádok, amely a védákhoz kapcsolódó filozófiai értekezések gyűjteménye.

Az upanisádok legtöbb része az i.e. 7-5. században jött létre, mint a Védák utolsó fejezetei. A Védantáknak („A Védák összefoglalásai”-nak) is nevezett szövegek eltérnek az eredeti Védák hangvételétől, a rituális áldozatokkal kapcsolatos kérdéseket már filozófiai tárgyú gondolatok váltották föl. Az upanisádok 108 fejezete a hinduizmus későbbi filozófiai alapjait teremtette meg. A védákat csak a legfelsőbb négy kaszt tagjai tanulmányozhatják, illetve a brahmanák magyarázhatják. A védákhoz járulnak a szent hagyomány szövegei(szmritik), amelyek tartalmazzák a legkülönbélebb tudományok vezérfonalait (szútráit) és tankönyveit (sásztráit). Szmritinek számít a hinduk két leghíresebb eposza, a Ramajána, és a Mahábhárata is.

A Ramajána Visnu egyik megtestesülésének (avatára), Rámának a harcát meséli el a feleségét elrabló gonosz démonkirállyal Rávanával, míg a több mint kétszázezer verssorban leírt Mahábhárata Bharata király leszármazottainak harcait, viszontagságait, testi és lelki gyötrődéseit önti költői formába. Ez utóbbi eposzt az teszi különösen fontossá, hogy tartalmazza azt a legtöbbször külön kezelt filozófiai tankölteményt, amelyet (tévesen, de érzékletesen) a „Hindu Bibliának” neveznek. Ez a költői betét a Bhagavad-gíta, azaz a „Magasztos szózata”, amelyben Visnu nyolcadik avatárja Krisna elmagyarázza Isten, a világ és a lélek lényegét.

A Rámájána egy ősi szanszkrit epikus ciklus, amelyet a hindu bölcsnek, Válmíkinak tulajdonítanak, és fontos részét képezi a hindu kánonnak (szmriti). A Rámájána egyike a két ősi indiai nagy eposznak a Mahábhárata mellett. A mű a

társadalmi csoportok egymáshoz való viszonyait ideálisan megformált karaktereken keresztül ábrázolja.

Címe, a Rámájana összetett szó, a Ráma és ajana (=„megy, halad”), azaz Ráma utazása. 24 000 versből áll, hét könyvet (kándas) tesz ki és összesen 500 éneket (sargas) tartalmaz. Az eposz Ráma történetét meséli el, aki Visnunak a hindu „megtartó” istennek a hetedik földi reinkarnációja (avatárja). Ráma feleségét Szítát elrabolta a Lanka (Sri Lanka) démonkirálya Ravana, és a hős, szövetségeseivel keresésére indul, majd egy végső összecsapás során kiszabadítja. Témájában az eposz az emberi létezés erkölcsi tanításait vizsgálja, és megvilágítja a dharma fogalmát. A történet erősen szimbolikus-allegorikus, egészében egy spirituális utazás.

A Mahábhárata Jelentése: „Bharata leszármazottainak nagy küzdelme” vagy „Bharata nagy nemzetségének harca”) ősi, mintegy háromezer éves, szanszkrit nyelvű hindu eposz. Mintegy 500 millió hindu számára jelenti a kultúra gyökereit. Százezer versszakával a világirodalom leghosszabb alkotása, nyolcszor hosszabb mint az Ilias és az Odüsszeia együttvéve. Alaptörténete – egy gigantikus testvérháború – köré számtalan monda és elbeszélésfüzér társul. Legnagyobb jelentőségű betéte a Bhagavad-gíta („A magasztos éneke”), amelyre egyfajta szentírásként tekintenek a hívők, mivel ebben meséli el I.isna a vallás lényegét, az élet értelmét, és feltárja a világmindenség legfőbb törvényét (dharma). Szereplői esendő emberek, akik ugyanúgy ezeknek a törvényeknek vannak kitéve, mint a műben szereplő istenek, és akik megpróbálnak eleget tenni a hindu vallás előírásainak.

A két eposzon kívül jelentős forrás a 18 purána. A purána szó jelentése „ősi” és elsősorban a védikus írások metafizikai, transzcendentális eredményeit foglalják össze, elsősorban isten megtestesülései és híveinek cselekedetei köré építve. Tizennyolc fő puránát különböztetünk meg, amelyek közül hat Visnuval, hat Sivával, hat pedig Brahmával foglalkozik. Kérdés-felelet formában írták őket. A legismertebb és legkiforrottabb puránának a Bhágavata Puránát vagy más néven Srímad-Bhágavatamot tartják, amely a lélek tökéletesítésének módszereiről tanít.

A purának a világrendszert egy földkorongként képzelik el, amelynek középpontjában a Méru hegy áll. A föld alatt szellemek és démonok laknak, ide kerülnek a gonosztevők és itt van a hindu pokol. A föld felett egymásra rétegezett világok, az istenek és szellemek lakóhelyei vannak. A világrendszert burokok veszi körül és végtelen számú hasonló társával, időtlen idők óta lebeg a világegyetemben.

Az upanisadok óta az istenek rangsora és jelentősége a mitológiákban folyamatosan változott, ma a hindu pantheon első helyét a trimurti, azaz a három isten: Visnu (a megtartó), Siva (a pusztító) és Brahma (a teremtő) foglalja el.

A védikus istenek tisztelete is megmaradt, így Indra, az istenek királya, vagy Varuna, Agni (a tűzisten) és Mitra sem vesztek jelentőségükből. Ezek az úgymond másodlagos istenek megfelelnek a nyugati hitvilág "angyalainak", többnyire egy bizonyos ügyért, dologért, cselekedetek végrehajtásának sikerességéért felelnek (például az elefántfejű Ganésa. Emberfeletti képességekkel bírnak, ám ugyanúgy alávetettjei a Dharma, a Karma törvényeinek, és cselekedeteiktől függően akár alantasabb, esetleg emberi formában születhetnek újjá. Az ezernyi démon (ráksaszák), a több száz isteni, vagy isteni tulajdonságokkal felruházott lény, aszkéta, brahmana, az indiai vallást rendkívül sokszínű formációvá teszik, így szinte adódik a mitológiai tanköltemények és csodás elbeszélések hatalmas mennyisége.

A három főisten mégis különleges helyet foglal el a mitológiai rangsorban, mivel nemcsak egyfajta uralkodószerep jutott számukra, hanem minden lényhez hasonlóan, dharmájukat teljesítik be, amely a legmagasabb szintű Dharma, a világ egészére kiható következményekkel. Ennek megfelelően értékelik szerepüket a legkülönbébb vallási irányzatok, szekták és filozófiai iskolák is, sőt, több iskola a "minden egy" elve alapján egyazon végső valóságot látja bennük, amelynek a három megszemélyesített isteni lény csak más-más megnyilvánulása.

Visnu a Védákban még kevésbé előkelő istenség volt, jelentősége az évszázadok során egyre nőtt, ahogy különféle hősökkel és istenségekkel azonosították. A világ fennmaradása felett őrködik, az emberiség erkölcsi tisztaságáért felel és veszély esetén, a romlás időszakaiban megtestesülései (avatárak) útmutatást nyújtanak a társadalmak fennmaradásához. Ezek a megtestesülések a következők voltak: hal, teknős, vadkan, ember-oroszlán, törpe, Parasuráma (baltás Ráma), Ráma és Krisna. A jövőben, a jelenlegi világkorszak végén mint Khalki, a lófejű istenség fog megtestesülni, hogy felvegye a harcot a gonosszal.

Visnu az örökké létező megtartó, aki a nagy világkorszakok (jugák) között emlékszik az összes lélekre vonatkozó karmikus elrendelésre, megálmodja az új világot, annak minden megnyilvánulásával együtt és vigyáz annak rendjére. Létrehozza (köldökéből kihajtó lótuszlevélen) Brahmát, a teremtet, aki fizikailag teremti meg a világokat, a körforgásban a lelkeket fizikai testtel látja el, és mint demiurgosz, építőmesterként felfűzi a sorsokat az Örök Világtörvény mindent átható szövetére. Brahma dharmáját teljesítve visszavonul az öröklétbe, várva újabb jelenésére.

A trimurti legproblémásabb és leginkább vitatott alakja Siva, a pusztító, aki a védikus Rudra természetisten utódjaként, kezdetben mint a betegségek terjesztője és a pusztítás istene, de mint a nemzőerő megszemélyesítője (linga -phallosz- képében tisztelt isten) is megjelenik. Ő az, aki mérhetetlen aszketizmusával szellemi lénnyé válva, a világegyetem szövedékét uralja és bármikor képes felbontani azt. Dharmája a pusztítás, aki a nagy világkorszakok végén megsemmisíti a mindenséget, hogy Visnu majd tiszta lapokkal újjáteremthesse azt.

Ahogy Visnut, úgy Sivát is sok hindu a legfőbb istennek tartja, így Indiában két vallási párt vetélkedik egymással: a visnuiták és a sivaíták. A nagyfokú vallási tolerancia természetesen nem engedi meg, hogy éles törésvonalak, háborúk szabdalják a vallásrendszert, a különbségek elsősorban a vallásfilozófiai iskolák eltérő értelmezéseiben jelennek meg. Visnu- és Siva-templomok százával találhatók minden nagyvárosban, míg Brahmának ezzel szemben csak két vagy három templomot szenteltek egész India-szerte, utalva arra, hogy Brahma "csak" meghatározott feladatokat lát el, nincs közvetlen hatása mindennapi életünkre.

A Maurja Birodalom a Maurja család királysága volt az ókori Indiában (i. e. 325–i. e. 183). A dinasztia Csandragupta Maurja alapította, aki megdöntötte a Nandadinasztia uralmát, elfoglalta Magadhát, majd fővárosát Pataliputrába helyezte át (ma Patna). I. e. 305-ben legyőzte I. Szeleukosz Nikatör szeleukida uralkodót, és birodalmát nyugat felé, a mai Afganisztán területére is kiterjesztette. Országát keleten a Bengáli-öböl határolta, délen pedig a Narbada folyó. Fia, Binduszára elfoglalta a Dekkán fennsíkot, unokája, Asóka, az ókori India leghíresebb uralkodójaként a történelemben először egyesítette csaknem egész Indiát és Afganisztánt. Ezzel

fejeződött be Indiában a törzsi szerveződésről a területi alapon szervezett államra áttérés időszaka.

Asóka {„Gondtalan”} felvett név, eredeti neve Pijadaszi {=„Kedves tekintetű”}), (i. e. 304 – i. e. 232) vagy Nagy Asóka az indiai Maurja-dinasztia harmadik császára, unokája Csandragupta Maurjának aki Nagy Sándor hadjáratát követően meghódította Észak-India túlnyomó részét. Az első indiai uralkodó, aki a szubkontinens zavaros politikai viszonyait megszüntette, államát egységbe szervezte, és birodalmát a mai Afganisztán nyugati határaitól a Bengáli-öbölíig kiterjesztette. Uralkodásának székhelye Magadha (a mai Bihár). Apja (Binduszára) uralkodása alatt mint alkirály a birodalom egyik tartományát igazgatta, de annak halála után véres háborúba keveredett testvéreivel. Kegyetlen, hírhedt diktátorként ismerték, de a kalingai háború (i. e. 265 – i. e. 263 körül, a mai Orisza környékén) véres mészárlásai után, amikor rádöbbsent győzelmének iszonyatos következményeire, jelleme gyökeresen megváltozott. Elhatározta, hogy lemond minden további hódító háborúról. A buddhizmus lelkes követője és propagátora lett, de birodalmában vallási toleranciát hirdetett. Kormányzati tisztviselőket, dharmatisztviselőket jelölt ki, hogy jámborságra oktassák és baráti kapcsolatokkal buzdítsák a népet. India-szerint emlékműveket állított Buddha életének eseményei színhelyén, az erőszakmentesség (ahimsza), tolerancia, a szeretet híve lett. Felhagyott a vadászattal és vegetáriánus lett. Korát messze megelőzve állatmenedékhelyeket létesített, kórházakat és utakat építtetett és fejlesztette az öntözéses gazdálkodást a mezőgazdaságban. India történetében gyakran úgy emlegetik, mint Szamrát Csai. avatott Asóka, azaz Asóka, a Császárok Császára.

A Kalinga állam elfoglalásakor elkövetett tömeggyilkosságokat őszintén megbánó Asóka buddhista hitre tért át, a buddhizmust államvallássá tette, békepolitikát kezdett és enyhített a törvények szigorán. Halála után a birodalom meggyengült; részeire tagolódott és gyorsan lehanyatlott. Az utolsó maurja uralkodót, Brihadrathát főparancsnoka, Pusjamitra gyilkolta meg.

A Maurja Birodalom volt az indiai bennszülött civilizáció első nagy virágkora. Gazdasági életének alapja a mezőgazdaság, másodsorban a kereskedelem volt, az állam fő bevételei a földadók voltak.

AZ ÓKORI KÍNA

Előemberek és ősemberek Kína területén (őskőkör)

A legkorábbi fosszilis emberi koponya az 1963-ban Shanxi tartományban talált i. e. 600 000 évre datálható lelet. A D. Black elnevezéséből származó pekingi előember (*Homo erectus pekinensis*, korábban *Sinanthropus pekinensis*) maradványai kb. 400 000 évvel ezelőttre datálhatók, és 1923-ban találta meg őket J. G. Andersson svéd tudós a Peking melletti Zhoukoudian (Csou-koutien) falu barlangrendszerében. A pekingi előember hasonlított a jávai előemberhez (*Homo erectus erectus*).

Zhoukoudian felső barlangjaiban időben az európai cro-magnoni embernek megfelelő késő kőkori (i. e. 50 000 – 35 000) használati tárgyakat is találtak. Ez a korai *Homo sapiens* csontból és kőből eszközt készített, állati bőrből ruhákat és tudott tüzet gyújtani. Az általános afrikai eredethez tartozó tudósok gyakran nem veszik figyelembe a távol-keleti maradványokat.

Neolitikus kor (újőkör)

Az i. e. 8. évezredben a mai Kína északi és déli részén egyaránt megindult a mezőgazdasági tevékenység, megkezdődött Kína neolitikus forradalma. Ebből a korai időszakból számos leletet találtak. A Peiligang (pei-likang) és Cishan (ce-san) kultúrák lelőhelyein több kölesféle (*Setaria italica*, *Panicum miliaceum*) feldolgozására alkalmas eszközökre bukkantak. Nem elképzelhetetlen, hogy éppen a Sárga-folyó völgyében termesztették először a kölest. A Peiligang-kultúrához tartozó legkorábbi lelőhelyen, Nanzhuangtou faluban (Hebei tartomány déli része) utalást találtak arra is, hogy ott kutyát és disznót házasítottak. A Peiligang-kultúrához tartozó településen a temetőben egyszerű, kevésbé díszített agyagedényeket is találtak. Délen az i. e. 5. évezredre datálható rizs (*Oryza sativa*) maradványokat fedezték fel. A déli Pengtoushanban (peng-tousan) és Zengpiyanban (ceng-pijan) korábbi, az i. e. 8. évezredből származó termesztett rizs maradványaira bukkantak a kutatók. A mezőgazdaság (növénytermesztés, állatok házasítása) fejlődésén kívül a neolitikus reformokhoz tartozik még a kerámiák és a textilek fejlettebb előállításának.

A központi magelmélet és a multicentralizmus

Néhány évtizeddel ezelőttig úgy vélték, hogy két nagy neolitikus kultúra létezett Kínában: a Yangshao-kultúra (jang-sao; i. e. 4. évezred – i. e. 3. évezred közepe) a Gansu, Shaanxi, Henan és Hubei tartományok területén és a Longshan-kultúra (lung-san; i. e. 3. évezred közepe - i. e. 18. század) a mai Shandong és Jiangsu tartományokban. Ez a kettős kultúra elmélet, amely a keleti yi (ji) és a nyugatabbra élő xia (hszia) törzseket összekapcsolta a Yangshao-Longshan kettősséggel, az 1930-as–1950-es évek domináns nézete volt. Manapság a helyzetet sokkal komplexebbnek látják, amely részben az 1959-ben feltárt Miaodigouban (Shanxian, Henan tartomány) talált leleteknek köszönhető, hiszen itt a legelső rétegben a Yangshao-kultúra, a felette lévőben a korai Longshan-kultúra, majd megint felette a történelmi korszak Keleti Zhou dinasztiájának maradványaira bukkantak. Ebből számos kutatónak úgy tűnt, hogy a Longshan- és a Yangshao-kultúra nem egymás mellett párhuzamosan, hanem egy helyen egymásból alakult ki, így megszületett a “központi magterület”-elmélet (K. C. Chang), mely az 60-as–70-es évek legfontosabb elméleti bázisa volt.

Az 1980-as évektől ennek helyébe lépett az egyedi kultúrák fontosságára koncentráló ”regionális rendszerek és kulturális típusok” (multicentralizmus) elmélete,

melyet először Su Bingqi fogalmazott meg 1981-ben. Ez az elmélet a Sárga-folyó elsődleges és kizárólagos szerepét tagadja, és ehelyett a többforrású, alapvetően önállóan fejlődő, de egymással kapcsolatban álló kultúrák hipotézisét állítja fel.

Hat ilyen alapvető területre hívja fel a figyelmet:

az egészen északi területek, a mai Nagy Fal mentén (északkeleti kultúrkör)

Shaanxi, Henan, Shanxi (közép-északnyugati kultúrkör)

Shandong és környéke (kelet-kínai kultúrkör)

a Jangce alsó folyása (délkeleti kultúrkör)

Hubei és környéke (közép-kínai kultúrkör)

Boyang-tó és a Gyöngy-folyó környéke (dél-kínai kultúrkör)

Mindegyik ilyen regionális rendszeren belül léteztek még kulturális típusok. Az elmélet újdonsága tehát az, hogy a korábbi elképzelés helyett - amely szerint a Sárga-folyó völgyéből mint centrumból sugárzott volna ki a kínai kultúra a periférikus, barbár területek felé - inkább arról van szó, hogy a sokszoros eredet, a pluralizmus, diverzitás és az interakció a jellemző kulcsszavak.

A legendák kora

A legendák kora a kínai történelemnek az írott történelem korát megelőző mesés korszaka. Erről a korról a szóbeli hagyományt lejegyző írott források számolnak be, amelyek nem korábbiak az i. e. 1. évezrednél. A leghíresebb ezek közül Sima Qian (Sze-ma Csien) A történetíró feljegyzései (Shiji, magyar: Si-csi) című őskronikája, amely a történelem kezdetét az i. e. 3. évezred elejére teszi. A krónika szerint kezdetben a „Három Fenséges” (Sanhuang: szan-suang) és az „Öt Császár” (Wudi: vu-ti) mitikus uralkodókról, úgynevezett „kultúrhéroszok” jelentek meg a későbbi Kína területén, lakhatóvá téve a földet, s megtanítva az addig a vadság állapotában élő embereket a különféle civilizációs vívmányokra. A kultúrhéroszokat Yu (Jü) császár által alapított Xia-dinasztia (Hszia) követte.

A kultúrhéroszok uralma

Az első kultúrhérosz Huangdi (Huang-ti), a Sárga császár volt, akinek a nevéhez olyan találmányokat fűznek, mint például a fejsze, a mozsár, az íj, a nyíl, a ruha, a cipő, a szekér, a csónak, a kútúrás, a naptár, s ami talán a legfontosabb, a harang és az áldozati edény – ez utóbbiak biztosították ugyanis a kapcsolatot az istenekkel, szellemekkel, ősökkel. Bizonyos források szerint ő írta elő először, hogy a férfiak és a nők különböző ruhát viseljenek – tehát vele jelent meg a különbségtételek rendszere, a nemek elválasztása, amely a kínaiak számára oly fontos volt. Huang Di kezdte meg a közutak építését is. A kultúrhéroszok közé tartozott Fuxi (Fu-hszi), ő tanította meg az embereket a vadászatra, a halászátra, a hús megfőzésére, ő teremtette meg a bagua-t (pakua), vagyis a nyolc jósjelet. Ő határozta meg a házasság szabályait, és a korábbi csomóírás helyébe lépő írásjegyek kidolgozását is neki tulajdonítják. Shennong (Sen-nung), az „isten földműves” nevéhez a földművelés kezdetei, a földműves szerszámok, a gyógyfüvek ismerete, és a kereskedelem – az első cserepiacok létrehozása – kötődnek. A Suiren (Szu-j-zsen) nevű kultúrhérosz a hagyomány szerint a tűzgyújtást ismertette meg a világgal. A felsoroltak és a többi kultúrhős természetesen legendás személyek, létük igazolhatatlan. A körük fűződő történetek azonban arról jó képet adnak, hogy a kínaiak mely vívmányokat tartották fontosnak, mely tárgyakról és intézményekről gondolták azt, hogy általuk kiemelkednek a kínai világot körülvevő barbárságból.

A kultúrhéroszok korának végén két, a konfuciánus hagyomány által a bölcs és erényes ember megtestesítőjének tartott uralkodó, Yao (Jao) és Shun (Sun) után a „Nagy” jelzővel illetett Yu császár került a trónra, aki többek között a Kínában oly fontos vízszabályozási tevékenységgel szerzett magának hírnevet. (E három bölccsel többször találkozunk majd a késő Zhou-kori filozófiai szövegekben.) Nagy Yuhöz olyan közjogi intézmény fűződik, amely egészen a 20. század elejéig meghatározta Kínát: ő hozta létre az örökletes monarchiát. Míg ugyanis a korábbi legendás uralkodók utódjukat rátermettség alapján választották ki minisztereik, híveik közül, Yu a saját fiát ültette a trónra. Ezután Kínában évezredekig elképzelhetetlen volt az olyan utódlás, amely nem az uralkodói családon belül történt – kivéve természetesen a véres dinasztiaaváltásokat, amelyek esetében az uralkodóház erényének hanyatlására volt szokás hivatkozni.

A Xia-dinasztia kérdése

A Nagy Yu császár által alapított Xia-dinasztia a hagyományos datálás szerint az i. e. 23-18. század között állt fenn. A Xia-dinasztia kérdése azonban meglehetősen problematikus. A régészeti leletek nem bizonyítják, hogy ekkoriban Kína területén létezett volna valamiféle egységes állam, és Xia nevű dinasztia létét sem igazolja semmi. A tárgyi leletek tanúsága szerint Kínában ekkoriban bomlott fel a fejlett ősközösségi társadalom, s a kínaiak elődjai a következő századokban léptek át a neolitikumból a korai bronzkorba.

Az 1920-as években a nyugati történetírás módszereit is alkalmazó Yigupai (jiku-paj; „a régi forrásokban való kételkedés”) irányzata, Gu Jieganggal (Ku Csie-kang) az élén megkérdőjelezte a Han-korból ránk maradt források történeti hitelességét, és a vízőzönt megfékező Yu császárnak és más személyeknek is kimutatta mitikus jellegét. Ily módon az állítólagosan Yu császár által alapított és Jie (Csie) császárral kihalt Xia-dinasztia léte is megkérdőjeleződött. Ugyanakkor a Sima Qian által lejegyzett Shang-dinasztia kronológiáról a megtalált közvetlen jóscsontforrások alapján kiderült, hogy hiteles, és pontosan rögzíti a királyok névsorát.

Manapság a Xia-dinasztiát a Luoyangtól (lo-jang) keletre, Henanban feltárt Erlitou-kultúrával (i. e. 19. század – i. e. 14. század közepe) szokás azonosítani, amely valóban domináns szerepet töltött be a korabeli Kínában. Az Erlitou-településeken palotának is beillő, 100×100, illetve 72×58 méter alapterületű épületeket találtak. A sírokban a hagyományos edényeken kívül kezdetleges, egyszerű formájú bronzedények is felbukkannak.

A Shang-kor (i. e. 18-11. sz.)

Az első bizonyítottan létezett dinasztia a Shang-dinasztia (Sang) volt (más néven Yin-dinasztia) volt, amely az i. e. 18-17. században jutott hatalomra a kegyetlenségéről és züllöttségéről híres utolsó Xia-házi uralkodó, Jie hatalmának megdöntésével. A Shang királyok befolyása a Sárga-folyó középső és alsó szakaszának, illetve ezek mellékfolyóinak völgyére terjedt ki, tehát a mai Észak-Kína jelentős része az uralmuk, vagy legalábbis hatásuk alatt állt. A Shangok birodalma – bár erről igen keveset tudunk – minden bizonnyal nem egységes állam volt, hanem a Sárga-folyó vízgyűjtő területén élő olyan törzsek szövetsége, amelyek elismerték a Sang törzs uralkodójának vallási és politikai elsőbbségét, adót fizettek neki és részt vettek a hadjárataiban.

Az állam – vagy államok – alapja ekkor már a földművelő faluközösség volt, amely adót fizetett a felette uralkodó, tőle valószínűleg élesen elkülönülő arisztokratikus vezető rétegnek. A korszak két felbecsülhetetlen jelentőségű vívmánnyal gazdagította a kínai kultúrát: egyrészt megjelent és elterjedt a bronz – a fantasztikus díszítésekkel ellátott Shang-kori bronztárgyak ma a múzeumok féltve őrzött kincsei –, másrészt megszületett a kínai írás.

A bronz „arisztokratikus” fém: előállítás a korban igen drága volt, ezért elsősorban – sok esetben máig ismeretlen funkciójú és megfegtetlen díszítésű – áldozati edények, illetve fegyverek készültek belőle. Ez elősegítette a társadalom tagozódását, végképp elvált egymástól a termelőmunkát végző, elsősorban földműveléssel (és kiegészítésképpen selyemhernyó-tenyésztéssel, selyemszövésével) foglalkozó köznép, valamint az ezt igazgató, adójáért háborúskodó, helyette az istenekkel kapcsolatot tartó, szabadidejét főként vadászattal töltő arisztokrácia. A kínai társadalom egészen Konfuciusz és a többi korai filozófus koráig (i. e. 6-5. sz.) mereven arisztokratikus maradt.

A másik Shang-kori vívmány, az írás talán a bronznál is nagyobb hatással volt a későbbi kínai fejlődésre. Az első írásos emlékek az i. e. 2. évezred közepéről maradtak fenn; sok más ókori kultúrától eltérően ezek nem gazdasági feljegyzések, hanem rituális jellegű feliratos tárgyak, úgynevezett jóslócsontok. Ezek zöme a Shang királyi udvarban készült. A királyi jós egy lapos csontdarabra felvésett egy kérdést a jövőre (például a másnapi vadászat sikerére) vonatkozóan, majd a csontdarabot izzó fémdarabbal hevítette. A csont megrepedt, a jós a repedésekből olvasta ki a választ, amit sokszor a csontra is felvésett. Ezután a csontdarabot a királyi „levéltárba” helyezték, így maradhatott ránk egy helyen – a Shangok egyik fővárosában, Anyang közelében – több tízezer feliratos jóslócsont.

A jóslócsontokon található írásjegyek – bár egy részüket még nem sikerült megfejteni – minden kétséget kizáróan a mai kínai írás közvetlen elődjének tekinthetők. Nem tudjuk, hogy a csonton kívül írtak-e más anyagra. Mivel azonban a jóslócsontokon már egy viszonylag fejlett írásrendszer jelenik meg, elképzelhető, hogy a kínai írás már a jóslócsontok elterjedése előtt létrejött, de e fejlődésről – amely valamely romlékony anyagon, például vásznon, falevélen, bambuszlapon stb. mehetett végbe – semmit nem tudunk.

Az a tény, hogy a kínai írás alapja a Shang-korban létrejött bonyolult, több ezer írásjegyből álló rendszer lett, nagy hatással volt a későbbi kulturális fejlődésre. Mivel az írás megtanulásához rengeteg – a termelőmunkától elvont – idő kellett, az írástudás még inkább az előkelők kiváltsága lett, mint az egyszerűbb írásrendszert használó kultúrákban. E bonyolultság lehet a magyarázata annak a hatalmas tiszteletnek is, amely Kínában az írástudókat és az írott szót évezredekig övezte. A jogfejlődés szempontjából is fontos az írás-olvasás nehézsége; mivel a később írásba foglalt törvényeket csak a kiválasztott kevesek tudták elolvasni, feltételezhetjük, hogy az írott törvények inkább az azokat alkalmazó írástudó hivatalnokok, mint a köznép számára születtek. Talán ennek is része volt abban, hogy Kínában – tudomásunk szerint – nem jött létre olyan népi mozgalom, amelynek célja a törvények írásba foglalása lett volna.

A jóslócsontok mellett a Shang-korban születtek feliratos bronzedények is, ezek általában valamilyen rituális cselekedetet vagy birtokadományt örökítettek meg, csakúgy, mint a későbbi, Zhou-kori bronztárgyak. Az írásos források jellegüknél fogva

igen keveset árulnak el a Shang-kori társadalomról, még kevesebbet a korban követett jogról, szabályokról. Feltételezhetjük, hogy írott törvények nem léteztek, s az életet az íratlan szokásjog szabályozta.

Megjegyzendő, hogy a Shang-kori civilizáció folyó völgyi jellegű volt. A folyó völgyekben alakultak ki a civilizációs központok, az azokat elválasztó hegyekben civilizálatlan, barbár törzsek éltek, amelyek folyamatosan veszélyeztették a letelepült, földműves népességet. A hanok a későbbi korokban is elsősorban a folyó völgyekben telepedtek meg, csak rendkívül lassan, több évezredes folyamat eredményeként sikerült a hegységekből kiszorítaniuk vagy beolvasztaniuk a „barbár” törzseket.

A Zhou-kor

A Shang-dinasztia utolsó királyát, a Xia-házi Jiéhez hasonlóan züllött és kegyetlen Zhout a Zhou törzs uralkodói, Zhou Wenwang (Wen király – Ven) és fia, Zhou Wuwang (Wu király – Vu) döntötték meg valamikor az i. e. 11. században. Ezzel kezdődött a Zhou-kor (Csou), amely a Kr. e. 3. századig, a kínai császárság megalapításáig tartott. E korszak rendkívül fontos szerepet játszott a kínai történelemben: ekkor alakultak ki azok az eszmék, hagyományok, gondolkodási és társadalmi modellek, intézmények és ideológiák, amelyek az egész későbbi kínai történelmet meghatározták. Ekkor jöttek létre a nagy kínai filozófiai iskolák, ekkor születtek azok a művek, amelyek egészen a legújabb korig mintául és hivatkozási alapul szolgáltak, ekkor alakult ki az írott klasszikus nyelv, amely egészen az 1910-es, 1920-as évek nyelvújító mozgalmáig szinte változatlan formában a birodalom fő kommunikációs eszköze lett. A Zhou-korban öltött formát a sajátos kínai kultúra.

Korai Zhou-kor (i. e. 11. sz. – i. e. 771)

A Zhou-dinasztia első felében, az úgynevezett Korai Zhou-korban vagy Nyugati Zhou-korban az uralkodóház hatalma Észak-Kína nagy részére kiterjedt. Fővárosa a Wei-folyó völgyében, a mai Xi'an (Hszi-an) közelében állt – közel ahhoz a helyhez, ahol később Qin (Csin) állam hatalmas fővárosa, Xianyang (Hszianjang) épült. A Zhou eredetileg valószínűleg a Shangnál alacsonyabb kulturális szinten álló, de nagyobb katonai erővel rendelkező törzs volt, ezt jelzi, hogy a Shangok meghódítása utáni időszakból a régészeti leletek nem utalnak éles kulturális törésre. A hódítók tehát átvették a meghódítottak kultúráját.

A Zhou-ház birodalma sem tekinthető egységes államnak. Wu király ugyan meghódította a Shangok befolyása alatt álló területeket, a hatalmas birodalmat azonban képtelen lett volna egyedül kormányozni – az egységes kínai állam létrejöttéhez még mintegy nyolcszáz évnek kellett elteltie. Az első Zhou királyok a meghódított területeket rokonaiknak, hűséges híveiknek vagy a behódolt területi vezetőknek adták adománybirtokul. E helyi vezetők elismerték a Zhou királyok politikai és szakrális hatalmát, de saját területükön többé-kevésbé önállóan uralkodtak.

A Zhou uralkodók szakrális elsőbbsége igen sokáig fennmaradt. A wang (vang), „király” cím mellett viselték a Tianzi, „Ég fia” méltóságot is, jelezve, hogy eredetük isteni, s hogy ők szolgálnak közvetítőül az Ég és az emberi világ között. Jellemző, hogy amikor a Kr. e. 4. században Shang Yang (Sang Jang) reformjai sikerrel jártak Qinben, és a Zhou király elismerése jeléül áldozati húst ajándékozott Qin fejedelmének, az esetet a Qin-beli krónikás – aki a történeteket számunkra közvetítő Sima Qian (Sze-ma Csien) forrásául szolgálhatott – érdemesnek tartotta feljegyezni annak ellenére, hogy valóságos hatalommal Zhou ekkor már nem rendelkezett.

Wen és Wu királyok uralkodását a későbbi konfuciánus hagyományban aranykornak tekintették, nevükhöz számos történet és legenda fűződött. Valójában azonban az i. e. 8-7. századig igen kevés hiteles adattal rendelkezünk a kínai történelemről. A Wen, Wu és a többi korai Zhou-királynak tulajdonított intézmények, intézkedések, beszédek zöme minden bizonnyal későbbi, idealizáló hamisítvány.

Az biztos, hogy a helyi fejedelmek az idő múlásával egyre inkább elvesztették személyes kötődésüket a Zhou-házhoz. Míg egy helyi vezető, aki hatalmát a Zhou királytól kapta, valószínűleg élete végéig hűséges maradt a Zhou-házhoz, az ő fia, unokája vagy még későbbi leszármazottja, aki már öröklés útján, s nem adománnyal jutott a trónra, nem érezte kötelességének mindenben engedelmeskedni a távoli Zhou uralkodónak.

Mindenesetre a korai Zhou-korra még a viszonylagos stabilitás, a Zhou-ház uralmának elismerése, az arisztokratikus társadalom szilárdsága volt a jellemző. Ebből a korból egyre több feliratos bronzedénnyel rendelkezünk – ezek időnként teljes „szerződéseket” tartalmaznak –, és talán ekkorra nyúlnak vissza az első kínai könyvek, a Yijing (Ji-csing, Változások könyve), a Shujing (Su-csing, Írások könyve) és a Shijing (Si-csing, Dalok könyve) legkorábbi részei is.

A hagyomány szerint a földművelés az úgynevezett „kútföldrendszer” alapján folyt. Ennek az a lényege, hogy egy négyzet alakú földet két-két párhuzamos vonallal kilenc egyenlő darabra osztottak; ezekből nyolcat egy-egy parasztcsalád művelt, míg a kilencediken, amelyen az adógabona termett, a nyolc család együtt dolgozott. (A rendszer a nevét a „kút” (井, jing) írásjegynek a felosztott földdarabra emlékeztető formájáról kapta. Lehetséges, hogy a kútföldrendszer a valóságban soha nem létezett, mindenesetre a későbbi évezredekben az ideális, egyenlőségen alapuló paraszti társadalom jelképévé vált. A hagyomány szerint a kútföldrendszert számolta fel Qinben Shang Yang, amikor eltörölte a földdarabokat elválasztó észak-dél és kelet-nyugat irányú határvonalakat.

Késői Zhou-kor (i. e. 770-256)

A Zhou-ház hatalma a dinasztiaalapítást követő néhány évszázadban fokozatosan meggyengült, olyannyira, hogy amikor Kr. e. 771-ben egy barbár törzs megtámadta a fővárost, a fejedelmek nem siettek a megszorult király segítségére, így a város elesett. Ezután a Zhou-ház székhelyét áttette a biztonságosabb keleti területekre, a mai Luoyang környékére. Az i. e. 770-től i. e. 256-ig tartó Késői Zhou-kort ezért Keleti Zhou-kornak is nevezik.

A Keleti Zhou-korra a királyi ház egyre gyorsabb hanyatlása, a helyi fejedelmek megerősödése volt jellemző. A főváros átköltözése után az „Ég fia” valójában csak szakrális jellegű hatalommal rendelkezett. A Zhou uralkodók királyi címüket megtarthatták – még évszázadokig egyetlen fejedelem sem merészelte felvenni a wang címet, akármekkora hatalommal rendelkezett is –, bizonyos szertartásokat csak ők végezhetek el, s egyes diplomáciai aktusokhoz is az ő hozzájárulásuk kellett. Az általuk ténylegesen uralt terület azonban fokozatosan egy-két városnyira zsugorodott.

A Tavasz és ős korszak (i. e. 722-481)

I. e. 770-től i. e. 221-ig a gyakorlatban a teljes politikai széttagoztság jellemezte Kínát. Ezt az időszakot két korszakra szokták osztani: a Tavasz és ős korszakra (Chunqiu – Csuncsiu) és a Hadakozó fejedelemségek (Zhanguo – Csankuo) időszakára. (Mindkettő egy-egy történeti műről kapta a nevét.)

A Tavasz és őszi korszakban Kína területén száznál is több, a Zhou királyok adománybirtokaiból létrejött, kisebb-nagyobb, egymástól többé-kevésbé független állam létezett egymás mellett. Ezek az országocskák háborúztak, szövetséget kötöttek, kereskedtek, versengtek egymással. Hasonló kultúrájuk mellett az kötötte őket össze, hogy a Zhou királyok szakrális felsőbbbségét általában elismerték – de azt nem engedték nekik, hogy ügyeikbe érdemben beleszóljanak.

Némi stabilitást, a háborúskodásban valamennyi korlátozást az úgynevezett „hegemónok” (ba – pa) rendszere biztosította. Ez azt jelentette, hogy a korszak egyes kiemelkedő, saját országukat jelentősen megerősítő fejedelmeit a többiek elismerték „hegemónnak”, aki a Zhou királyok nevében bizonyos intézkedéseket hozhatott a többi ország ügyeiben is. Ez a rendszer azonban csak az i. e. 8. századtól az i. e. 6. századig működött, ekkor is csupán korlátozott eredménnyel.

A Tavasz és őszi korszak a folyamatos háborúk, de ezzel együtt a különböző államok közötti egyre élénkebb érintkezés, valamint a hatalmas gazdasági és kulturális fejlődés időszaka is volt. A régi, Korai Zhou-kori társadalmi rendszer és intézmények kezdtek felbomlani, átalakulni. Tehetséges, de kevésbé előkelő származású emberek hatalomra kerülhettek, régi arisztokrata családok szülöttei elszegényedtek és kiestek a kegyekből. Ugyanakkor a gazdaság fejlődése következtében a népesség növekedett, a kínai világ határai kitágultak, az egymástól korábban viszonylag elzárt államok közötti kapcsolatok szorosabbá váltak.

A Tavasz és őszi korszakban került sor a törvények első írásba foglalására. A társadalom felbolydulásával, a korábbi normák megrendülésével ugyanis szükségesnek tűnhetett a szabályok rögzítése, a viszonyok konzerválása. Emellett az egyre nagyobb területű és sűrűbb népességű államokban elkerülhetetlenné vált, hogy a korábbi, személyes kapcsolatokon alapuló normarendszert felváltsa a személytelen és elfogulatlan törvények rendje. Ezt a folyamatot, az ezzel foglalkozó forrásokat a következő fejezetben tárgyaljuk. Az új viszonyok közepette megindult az útkeresés, megjelentek az első „filozófiai” iskolák, amelyek elsősorban evilági, politikai kérdésekre keresték a választ. A fő kérdés az volt: hogyan lehet a nyilvánvalóan a fejetejére állt világban rendet teremteni, miként lehet a köznépnak és a vezető rétegeknek nyugalmat és ezzel jólétet biztosítani. A legfontosabb ilyen iskolának a konfucianizmus, a mohizmus, a taoizmus és a legizmus számított.

A Hadakozó fejedelemségek korszaka (i. e. 403-221)

A Tavasz és őszi korszakban öt fejedelemség emelkedett ki a többi közül. Ezek közül az egyik, a központi fekvésű Jin (Csin) i. e. 453-ban három részre szakadt, mindháromban a Jinben korábban uralkodó dinasztia egy-egy főembere alakított saját uralkodóházat. Ezzel a jelentősebb fejedelemségek száma hétre emelkedett. A szakadást Kr. e. 403-ban az ekkor már valós hatalommal nem rendelkező Zhou király is elismerte, innentől szokás számítani az új korszak, a Hadakozó fejedelemségek időszakának kezdetét.

Ebben a korszakban, miután a Zhou-ház teljes eljelentéktelenedése nyilvánvalóvá vált, az államok közötti küzdelem még élesebb lett és új dimenziókat öltött. Már nem csak az országhatárok kiterjesztéséért, a minél nagyobb befolyásért harcoltak a fejedelemségek, hanem nyíltan vállalták az új célt, a többi állam megsemmisítését, a kínai világ egyesítését. A fejedelmek sorban felvették az eddig

csak a Zhou-ház által használt wang (vang), „király” címet, ezzel is jelezve, hogy immár az egész birodalomra igényt tartanak.

A harc általánossá válását elősegítette a vas, a „demokratikus” fém elterjedése. Kína ugyanis a Keleti Zhou-korban lépett be a vaskorba. Vasból, a drágább bronzsal szemben, mezőgazdasági szerszámok is készültek, ami elősegítette a termelés hatékonyságának növekedését. Az új fém jelentősége a harcászatban még nagyobb volt: lehetővé tette, hogy a korábbi, arisztokratikus, költséges harci szekerekre épülő hadakozást felváltsa az olcsó vaskorpusokkal ellátott tömeghadseregek háborúja.

Az évszázados harcok folyamán az i. e. 3. századra végül három állam emelkedett ki: a déli Chu (Csu), az északkeleti Qi (Csi) és az északnyugati Qin (Csin). A végső harc végül e három fejedelemség között zajlott, s mint ismeretes, Qin győzelmével zárult.

A hegemoniáért folytatott küzdelem két síkon folyt. A külpolitika területén megélénkült a diplomácia, szövetségek kötöttek és bontattak fel, háború háborút követett. A lehető legsikeresebb szövetségi rendszer létrehozására, s ezzel a birodalom egyesítésére két elképzelés létezett. Az egyiket, a „horizontális szövetség” elvét Qin próbálta elfogadtatni: ennek alapján keleten Qi államra támaszkodva Chu állammal szemben próbált tengelyt létrehozni. A másik, a „vertikális szövetség” terve Chu államban született: ez Qin kirekesztésével, Qi és Chu körül hozott volna létre erős államcsoporthat a kisebb fejedelemségek részvételével. Ebből látszik, hogy valójában két ország állt egymással szemben: Qin és Chu, s mindkettő Qi államot próbálta megnyerni a terveihez.

A másik jelentősebb terület, ahol az egyesítési harc zajlott, az egyes államok bel- és gazdaságpolitikája volt. A hadakozás ugyanis nemcsak a harcmezőkön folyt. Azért, hogy a lehető legerősebb hadsereget tudják kiállítani, a fejedelemségek igyekeztek mindent alárendelni a katonaság fejlesztésének és ellátásának. Ehhez meg kellett találni a kormányzás, az erőforrások összpontosításának leghatékonyabb módjait. Az egyes államok sorra léptették életbe a különböző reformokat, s mint a történelem megmutatta, a legsikeresebb belső intézkedéseket végrehajtó állam lett az, amelyik az évszázados véres harcban végül felülkerekedett. A reformokhoz új eszmékre és képzett kormányzati szakemberekre volt szükség – ezeket biztosították a különböző filozófiai iskolák, elsősorban az i. e. 4. században megjelent legizmus. Ennek következtében a korszakra jellemző változás a hivatásos tisztviselők megjelenése a kormányzatban és a városok fontosságának megnövekedése, mivel a közigazgatási központok idekerültek, továbbá a polgárság kialakulása.

Korai császárkor

Qin-dinasztia

Qin állam az i. e. 10-9. században jött létre a Wei-folyó völgyében, a mai Gansu (Kanszu) és Shaanxi (Senhszi) tartományok területén, s évszázadokig jelentéktelen, félbarbár terület maradt a kínai világ periferiáján. A központi fekvésű fejedelemségek sokáig nem ismerték el magukkal egyenrangú, „kínai” államnak, uralkodóját még i. e. 361-ben sem hívták meg a fejedelmek találkozójára.

Az a tény, hogy Qin a kínai területek periferiáján helyezkedett el, hosszú távon nagyban hozzájárult sikeréhez. Egyrészt nem kötötték azok a hagyományok, amelyek a központi területeken sokszor a fejlődés gátjává váltak. A „konfuciánus” – valójában már jóval Konfuciusz előtt ismert – erények, a „kötelességtudat” (yi, ji) és a

„szertartásosság” (li) béklyói, az örökletes kiváltságok rendszere, ha nem is voltak teljesen ismeretlenek Qinben, de nem váltak meghatározóvá. Így, mivel a fenti erényekre épülő örökletes arisztokrácia gyenge volt, nagyobb tér jutott az állam hatékony működéséhez elengedhetetlen központosításnak. Mivel a yi, a li és a többi hagyományos „erény” nem hatotta át a társadalmat, lehetővé vált, hogy e – szokásjog jellegű – normarendszerek helyett egységes, írott, az élet minden területére kiterjedő törvények szabjanak keretet a lakosok életének. Mindez persze kiváltotta a központi, „civilizált” fejedelemségek írástudóinak rosszallását, de Qin megerősödéséhez nagyban hozzájárult.

Az ország földrajzi elhelyezkedése katonai szempontból igen előnyös volt. Quint minden oldalról hegyek és folyók vették körül, s amikor a hegységeken átkelőként szolgáló szorosokat (guan, kuan) sikerült elfoglalnia, szinte sebezhetetlen lett: ő maga a szorosokból bármikor támadást zúdíthatott a hegységek lábánál elterülő sík vidékekre, védekező harcok esetén viszont a szorosok elzárásával területét könnyedén megóvhatta a pusztítástól.

A periférikus helyzet következménye volt az is, hogy Qin egyfolytában, évszázadokon át ki volt téve a barbárok (a forrásokban általában: zsung barbárok) támadásainak. Míg a központi területeken a hegyekben élő törzsek ekkorra már nagymértékben beolvadtak a hanok közé, a hegyes-völgyes Qinben és környékén még számos vad népcsoport élt, amelyek folyamatosan fenyegették a letelepült földművelő népességet. Qinbeli Xiang már i. e. 771-770-ben hadjáratot folytatott a zsungok ellen, amikor azok megtámadták a Zhou királyságot – ez utóbbi ekkor ismerte el Quint vazallus területnek, innentől datálható Qin állam hivatalos történelme. I. e. 623-ban az egyik legnagyobb Qin-beli fejedelem, Mu (uralkodott: i. e. 659-621) hatalmas győzelmet aratott a zsungok felett. A legjelentősebb zsung-ellenes sikert Kr. e. 327-ben érte el az ország, ekkor – az időközben úgy tűnik, letelepült – „barbároknak” huszonöt fallal körülvett városát foglalták el. Nemsokára, Zhaoxiang (Csao-hsziang) király alatt (Kr. e. 306-251) Qin hosszú falat épített a hu-nak nevezett barbárok ellen – ez volt talán az első lépés a későbbi Nagy Fal megteremtéséhez.

A barbár támadások okozta látszólagos hátrány Qin előnyére vált: az évszázados harcokban a Qin-beliek hozzászoktak az állandó háborúskodáshoz, és a kínai világ legtapasztaltabb, legkeményebb – és legkegyetlenebb – katonáivá váltak. A nomádok elleni, életre-halálra menő háborúban nem lehetett alkalmazni a kínai államok közötti hadijogi normákat, a cél itt nem új adófizetők szerzése, hanem az ellenség megsemmisítése volt. Qin ezáltal valódi katonaállammá vált, amelyben a hivatalnokapparátus és az egész állam fő célja a hadsereg utánpótlásának, felszerelésének és ellátásának biztosítása volt. Így Qinben jelentősebb kulturális értékek nemigen születtek, ugyanakkor a hadsereg idővel képes volt egyedül legyőzni az összes többi kínai államot. A barbárok közelségének tudható be egy haditechnikai újítás, a mozgékony lovasság alkalmazása is, amely vasfegyverekkel ellátva jóval hatékonyabb volt, mint a nehézkesebb harci szekerek.

Qin végső győzelméhez a nagy fejedelmeken kívül egy olyan kivételes egyéniség is hozzájárult, mint Shang Yang (Sang Jang), a törvényhozó, aki reformjaival felkészítette Quint a végső összecsapásra.

Qin Shi Huangdi

Qin i. e. 326-ban – történetében először – az ország bemutatta a hagyományos la áldozatot, ezzel jelezve, hogy magát a kínai világ részének tartja. 318-ban nagy győzelmet aratott Han, Zhao, Wei, Yan és Qi felett, állítólag 82 ezer ellenséges katonát lemészárolva. 312-ben Chu seregeit verte szét, a Chu-beli áldozatok számát a győztestől származó források 80 ezerre tették. I. e. 293-ban Hant és Weit győzte le, 240 ezres veszteséget okozva, 274-ben Wei felett diadalmaskodott, 150 ezer ellenséges katonát megölve. I. e. 260-ban Zhao 400 ezer katonáját, akik megadták magukat, a Qin seregek – ígéretüket megszegve – lemészárolták. Ezek után már nem is keltett jelentősebb feltűnést, hogy i. e. 256-ban Qin kiirtotta a hatalmát már rég elvesztett maradék Zhou-házat, s ezzel névlegesen is véget vetett a Zhou-dinasztia nyolcszáz éves uralmának.

A birodalomegyesítés feladatát végül az i. e. 246-ban trónra lépett Ying Zheng (Jing Cseng), a későbbi Csin Si Huang-ti (Qin Shi Huangdi) hajtotta végre. Ying Zheng, a kínai történelem egyik legnagyobb egyénisége, tizenhárom évesen, kalandos úton lett Qin királya. I. e. 238-ban vált nagykorúvá, ekkor vette saját kezébe a kormányzást. Első dolga az volt, hogy udvarában leszámolt az egymással vetélkedő egyénekkel – így ért i. e. 235-ben szomorú véget az őt hatalomra juttató Lü Buwei (Lü Pu-vej), a kereskedőből lett főember, akit a későbbi, igen elfogult konfuciánus hagyomány Ying Zheng természetes apjának tartott. Nem várt jobb sors a legnagyobb legista filozófusra, Han Feizire (Han Fei) sem, aki i. e. 233-ban Qinbe látogatott. Őt nem sokkal az után, hogy a király személyesen fogadta, kivégezték – talán volt tanuló társa, Li Si (Li Sze) intrikái nyomán.

Hatalma megszilárdítása után Ying Zheng kifelé fordult. Kr. e. 230-ban tehetséges hadvezérei lerohanták Hant, majd sorra a többi fejedelemséget. I. e. 221-ben az utolsó ellenfél megadta magát. Ezzel Kína – történelme során először – egy uralkodó alatt egyesült.

A fejedelemségek egyesítése után Ying Zheng azonnal nekilátott, hogy az addig szétaggolt területekből egységes, központosított birodalmat hozzon létre. Bár rövid uralkodása alatt kevés új intézményt alkotott, s a gyakorlatban a Qinben már évtizedek, évszázadok óta működő rendszert terjesztette ki az egész birodalomra, ezzel olyan forradalmi változásokat hozott a kínai világban, amilyenekre a 20. századig nem volt példa.

Az egész általa ismert civilizált világot uraló Ying Zheng kevésnek tartotta a Zhou uralkodók hagyományos címét, a „királyt” (wang), ezért új méltóságot alkotott: magát Huangdinak, „fölséges uralkodónak” nevezte, ezt szokás „császárnak” fordítani. A cím elé odaillesztette a shi, „első” írásjegyet, s így lett a teljes neve Qin Shi Huangdi, vagyis „Qin Első Császára” (rövidebben Qin Shi Huang).

Tanulva Zhou sorsából, Li Si javaslatára a meghódított területeket nem osztotta szét tábornokai, rokonai, miniszterei között, hanem a Qinben már eddig is működő közigazgatási rendszert kiterjesztve Kínát harminchat tartományra (jun, csün) osztotta, ezek élére kormányzókat (junshou, csünsou) és katonai parancsnokokat (junwei, csünvei) nevezett ki a polgári, illetve katonai ügyek intézésére. A kormányzókat és parancsnokokat a központi kormányzat nevezte ki, ennek tartoztak felelősséggel, és bármikor leválthatták őket. A tartományok több járásból (xian, hszian) álltak, ezeket a járásfőnökök igazgatták – ők tízezer portánál nagyobb járás esetén a ling, a kisebb

járásokban pedig a zhang (csang) címet viselték. (Később a tartományok száma 48-ra emelkedett.)

Annak érdekében, hogy a régi arisztokráciát szemmel tartsa, illetve anyagi és társadalmi bázisától megfossza, a legyőzött fejedelemségek előkelőit fővárosába, Xianyangba telepítette. Az elfoglalt államok fegyvereit beolvasztotta és hatalmas szobrokat öntött belőlük.

A fejedelemségeket korábban elválasztó falakat Qin Shi Huangdi lebontatta, a birodalom északi határán a barbárok elleni védekezésül épült falszakaszokat viszont összeköttette: ez lett a ma is látható kínai nagy fal elődje.

A hagyomány szerint Qin Shi Huangdi, az Első Császár egységesítette a pénzt, a mértékegységeket, a kocsitengelyeket és az írásjegyeket. (A kocsitengelyek egységesítése azt szolgálta, hogy a földutakon a kerekek által vájt nyompárban közlekedő szekerek akadálytalanul szállíthassák a híreket, a seregeket és az adógabonát.) A birodalom hivatalos írásává a Qinben addig is használatos úgynevezett „kispecsétírást” (xiaozhuan, hsziaocsuan) tették meg. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy ez – igen bonyolult volta miatt – valószínűleg csak a hivatalos feliratok, ünnepélyesebb dokumentumok lejegyzésére szolgálhatott, a kevésbé fontos iratokat egyszerűbb, „kancellár” írással (lishu, lisu) írták.

Qin Shi Huangdi igyekezett teljesen megbolygatni és átalakítani az addigi társadalmi rendet, felszámolni az örökletes arisztokrácia, a helyi kiskirályok uralmát. Az ellenállás letörése érdekében elrendelte, hogy bizonyos gyakorlati hasznú – jóslással, orvoslással vagy földműveléssel foglalkozó – írások kivételével minden könyvet égessenek el, kivéve a császári könyvtár állományában lévő műveket. A veszélyesnek tartott konfuciánus írástudókat élve elásatta.

Mindemellett nagyszabású építkezésekbe fogott. A már említett Nagy Fal mellett hatalmas császári palotát építtetett, illetve hegynyi méretű síremléket állíttatott magának. A leghíresebb utána maradt emlék a sírjától nem messze talált cseréphadsereg: a Qinben valaha uralkodott katonás rendet a szabályos sorokban menetelő, egyforma páncélzatú és fegyverzetű több ezer agyagkatonánál jobban semmi sem illusztrálhatná. Az Első Császár legendásan babonás volt. Mélyen hitt az örök élet fűvének létezésében, ezért tengeri expedíciókat küldött a halhatatlanok szigetének megkeresésére, a csodaszer megszerzésére. Emellett – talán a korábban ellene végrehajtott sikertelen merényletkísérletek hatására – fokozódó üldözési mánia vett rajta erőt. Palotájába zárkózva csak bizalmasaival érintkezett, minden nap más teremben aludt, s kizárólag a hozzá legközelebb állók tudták, hogy éppen hol tartózkodik. Sírjába állítólag egész földalatti várost építtetett, amelyben a tó- és folyómedreket víz helyett higannyal töltötték fel.

Mint láttuk, Qin jól szervezett katonaállam volt, és Qin Shi Huangdi az itteni rendszert terjesztette ki a meghódított területekre. Ami azonban Qinben működött, a többi volt fejedelemségben – részben az eltérő hagyományok, részben a Qin által alkalmazott kegyetlen eszközök miatt – kemény ellenállást váltott ki. Az Első Császár gyakorlatilag minden társadalmi réteg érdekeit megsértette: a parasztságot a súlyos adók, közmunkák és katonáskodási kötelezettség, az arisztokráciát a hatalmát megnyirbáló intézkedések, a tudósokat az őket sújtó rendeletek állították szembe Qin uralmával.

I. e. 210-ben Qin Shi Huangdi egy körutazáson váratlanul megbetegedett és meghalt. Azonnal kibontakozott az utódlási harc, s többek között Li Si intrikáinak köszönhetően nem a tehetségesnek tartott trónörökös, hanem egy másik, apjánál is kegyetlenebb és önteltebb fiú került hatalomra. A birodalom ekkor már az összeomlás szélén állt. Az i. e. 209-ben kitört parasztfelkelést a Qin seregek még leverték, de a következő években már az egész birodalom lángba borult. I. e. 206-ban egy lázadó csoport betört a fővárosba és kiirtotta a testvérgyilkosságok által már amúgy is megtizedelt császári családot. A következő évek harcaiból végül a Liu Bang (Liu Pang) nevű lázadó vezér került ki győztesen. I. e. 202-ben ő alakította meg a Han-dinasztiát, amely több mint négyszáz évig állt fenn és a kínai történelem egyik aranykorát hozta.

A Qin-dinasztia természetesen nem tűnt el nyomtalanul. Bár az első években a Han-dinasztia kénytelen volt részben visszatérni a birtokadományozási politikához, később e területeket visszavették, így az egész császárkori Kína közigazgatása a Qin-kori tartományi keretekre épült. Mint fentebb említettük, ugyanez mondható el a jogrendszerről is. Az alacsony származású első Han uralkodó nem rendelkezett megfelelő tapasztalattal, hivatalnokállománnyal, elméleti háttérrel, így kényszerűségből is Qin intézményeire, hivatalnokaira, törvényeire és államszervezési gyakorlatára épített – miközben propagandájában természetesen megtagadott mindent, ami elődjével kapcsolatos volt.

A Han-kor Kína történetének egyik legfényesebb korszaka volt: megszilárdult az egységes, bürokratikus kormányzott Kína eszméje, a kínai művészetek virágzásnak indultak, a konfucianizmus hivatalos állameszmévé vált, rögzült a hivatalnokvizsgák rendszere. A kínaiak a mai napig „han”-oknak nevezik magukat, nyelvüket pedig „a hanok nyelvének” (han-jü).

Az i. e. 206/202-től i. sz. 9-ig tartó időszakot Korai Han-kornak, az i. sz. 25-től 220-ig tartó periódust pedig Késői Han-kornak nevezik. Az előbbi Nyugati Han-kor, az utóbbit Keleti Han-kor néven is emlegetik – a fővárosok, Csang-an (Chang'an), illetve Lojang (Luoyang) elhelyezkedése alapján.

Korai Han-kor

A Csin-dinasztia rövid ideig tartó uralmát egy felkeléssorozat söpörte el. A dinasztia bukását követő zűrzavarból két lázadó vezér, Hsziang Jü (Xiang Yu) és Liu Pang (Liu Bang) emelkedett ki, akik közül i. e. 202-ben az utóbbi emelkedett ki, megalapítva a Han-dinasztiát.

Liu Pang kénytelen volt támogatóit, rokonait nagy földbirtokadományokkal jutalmazni, és a Csin-dinasztia bukásából okulva igyekezett minden tekintetben kompromisszumos politikát folytatni. A központi hatalom megerősödésére, a birodalom felvirágzására csak Liu Pang dédunokája, Han Vu-ti (Han Wudi) császár alatt került sor (uralkodott i. e. 141/140–87). Vu-ti megfogadta egyik tanácsadója, Tung Csung-su (Dong Zhongshu) javaslatát, és az ország államideológiájává a konfucianizmust tette, amely ekkor már legista elemekkel keveredett. Vu-ti végleg felszámolta a helyi kiskirályok uralmát, a birodalmat tizenhárom tartományra osztotta, amelyet kinevezett hivatalnokok igazgattak. Bevezette a versenyvizsgákat. A birodalom határait évtizedek óta veszélyeztető hsiungnukra (xiongnu), vagyis ázsiai hunokra sorozatos vereségeket mért, birodalma határait kiterjesztette, és biztosította a Közép-Ázsiába vezető kereskedelmi útvonalakat.

Vu-ti uralkodásának vége felé, s különösen utódjai alatt a parasztok terhei növekedtek, fokozódott a földkoncentráció, ami az uralkodóház meggyengüléséhez vezetett. A tehetetlen császárok kezéből a tényleges hatalom a császárnéi családok kezébe csúszott át. Vang Mang (Wang Mang), az egyik császárné unokaöccse i. sz. 9-ben palotaforradalmat hajtott végre, és Hszin (Xin, azaz „új”) néven saját dinasztiát alapított. A feszültségek enyhítése érdekében visszaállította a kútföldrendszert, az uralkodó tulajdonának nyilvánított minden földet, megtiltotta a rabszolgák adásvételét, a sólepárlást, a vasöntést és a szeszfőzést állami monopóliummá nyilvánította. A reformokat azonban képtelen volt következetesen végrehajtani, s az állandó bizonytalanság és a természeti csapások hatalmas felkelésekhez vezettek. Vang Mang uralmát a felkelők megdöntötték, s a trónra a Han-ház egyik tagja, Liu Hsziu (Liu Xiu) került (25), visszaállítva a Han-dinasztia uralmát.

Késői Han-kor

Liu Hsziu visszatért a Nyugati Han-kor elején alkalmazott parasztpártoló politikához, s sikerült dinasztiája hatalmát konszolidálnia. A megerősödött birodalom újra legyőzte a hsziungnukat (73, 91), és megszilárdította Kína közép-ázsiai uralmát.

A 2. században azonban újra megindult a földkoncentráció, a parasztok elszegényedtek, miközben a trónon tehetetlen bábcászárok követték egymást. 184-ben kitört az egy vallásos taoista szekta által vezetett sárgaturbánosok felkelése, amely ugyan elbukott, de a dinasztia uralma végleg meggyengült, s a hatalom a helyi parancsnokok kezébe került. Ezek egyike 220-ban hivatalosan is véget vetett a Han-dinasztia uralmának. Ezzel a szétagoltság több évszázados korszaka vette kezdetét Kínában. A Han-kort közvetlenül a Három királyság korszaka (220-280) követte.

VIZSGAKÉRDÉSEK

1. Az „Ókori Kelet” fogalma, területi és kronológiai határai.
2. Az ókori Egyiptom történetének főbb korszakai, azok jellemzése.
3. Az ókori Mezopotámia történetének főbb korszakai, azok jellemzése.
4. Az ókori Babilon történetének főbb korszakai, azok jellemzése.
5. Az ókori AsszírIA történetének főbb korszakai, azok jellemzése.
6. A Földközi-tenger keleti térsége történetének főbb korszakai, azok jellemzése.
7. Az ókori Kis-Ázsia történetének főbb korszakai, azok jellemzése.
8. Az ókori Irán történetének főbb korszakai, azok jellemzése.
9. Az ókori India történetének főbb korszakai, azok jellemzése.
10. Az ókori Kína történetének főbb korszakai, azok jellemzése.
11. A földrajzi tényező szerepe az ókori Kelet társadalmainak történeti fejlődésében.
12. Az egyiptomi állam kialakulásának problémaköre.
13. Egyiptom predinasztikus korszakának általános jellemzése.
14. A korai királyság Egyiptomban: általános leírás.
15. Az Óbirodalom Egyiptomban: általános leírás.
16. A piramisok építése: okok, jelentőségük, gazdasági és politikai következmények.
17. Az első és a második átmeneti időszak: általános jellemzés.
18. A Középbirodalom Egyiptomban: általános jellemzés.
19. Harc a hükszoszokkal: nehézségek, következmények.
20. Az Újbirodalom Egyiptomban: általános jellemzés.
21. Hatsepszut fáraónő uralkodása: bel- és külpolitika.
22. IV. Amenhotep (Ehnaton) vallási reformja: okok, tartalom, következmények.
23. A Újbirodalom hódításainak főbb irányvonalai.
24. Hettita-egyiptomi ellentétek: okok, folyamat, következmények.
25. Az ókori egyiptomiak világképének jellemzése.
26. Az ókori egyiptomi kultúra jellemzése.
27. A hettita királyság történelmi fejlődésének jellemzői, főbb szakaszai.
28. Az első civilizációk Mezopotámiában: a gazdasági, politikai, társadalmi fejlődés jellemzői.
29. A társadalmi élet sajátosságai az ókori Mezopotámiában (Kr. e. III-II. évezred).
30. A Gilgames-eposz, mint történelmi forrás.
31. Az özönvíz mítosza: okok és különbségek a bibliai és epikus változatban.
32. Nagy Sargon tevékenysége: következmények és jelentősége.
33. A III. Űri dinasztia: általános jellemzés.
34. Az Óbabiloni Birodalom időszaka: általános jellemzés.
35. Hammurapi uralkodás. Hammurapi törvényei, mint történelmi forrás.
36. A középbabiloni időszak: általános jellemzés.
37. Babilónia és AsszírIA kapcsolatainak sajátosságai.
38. Újbabiloni időszak: általános jellemzés.
39. AsszírIA történelmének korszakolása.
40. AsszírIA történelmi fejlődésének sajátosságai. Az asszír állam politikai fejlődése.

41. Az Óasszír Birodalom: általános jellemzés.
42. A Középasszír Birodalom: általános jellemzés.
43. Az Újasszír Birodalom: általános jellemzés.
44. III. Tiglatphalasar reformjai.
45. Az ókori asszír állam bukása: okok, folyamat, következmények.
46. Asszíria és Urartu konfrontációja.
47. Urartu történelmi fejlődésének főbb jellemzői.
48. Lüdia történelmének főbb jellemzői.
49. A Méd Birodalom kialakulásának főbb jellemzői.
50. A perzsa állam kialakulása. II. Kürosz uralkodása.
51. I. Dareiosz uralkodása: reformok és azok következményei.
52. Görög-perzsa háborúk: okok, főbb események, következmények.
53. A Perzsa Birodalom bukásának okai és következményei.
54. Fönícia fejlődésének főbb sajátosságai.
55. A föníciai gyarmatosítás.
56. Palesztina/Kánaán lakossága a zsidók előtti korszakban. Az ókori zsidók vándorlása Palesztinába.
57. Júda és Izrael királyságának kialakulása és történelmi fejlődése.
58. Az ókori India történelmének korszakolása.
59. Az árja kérdés India történelmében.
60. India történelmének védikus idősze: általános jellemzés.
61. India történelmének buddhista idősze: általános jellemzés.
62. Ashoka reformjai. Az első központosított állam Indiában.
63. Alapvető vallási tanítások az ókori Indiában.
64. A kaszt (varna) rendszer Indiában.
65. Az ókori Kína történelmének korszakolása.
66. A Xia és Shang-Yin idősze: általános jellemzés.
67. A Zhou-dinasztia uralkodása: általános jellemzés.
68. Központosított állam kialakítása Qin-Sihuangdi alatt, Qin-Sihuangdi reformjai.
69. A Han-dinasztia uralkodása: általános jellemzés.
70. Wang Man reformjai és azok következményei.
71. A „vörös szemöldökűek” és a "sárgaturbánosok" felkelése Kínában.
72. Alapvető társadalmi és politikai tanítások az ókori Kínában.

TESZTFELADATOK A
„AZ ÓKORI KELET TÖRTÉNETE ÉS KULTÚRÁJA” CÍMŰ
TANTÁRGYBÓL

1.

1. Ma melyik ország területén található a 8000 éves város, Catal Hüyük?

	Libanon		Irán
	Törökország		Egyiptom

2. Melyik dinasztiában vált despotikus hatalommá a szakrális királyság az ókori Egyiptomban?

	1		3
	2		4

3. Milyen életmódot folytatott, mi volt a jellegzetessége a homo erectusnak?

4. Hol alakultak ki városállamok? Mondd el, milyen részekből állt egy városállam?

2.

1. Az őskor időrendi felosztása:

	csontkor – kőkor – bronzkor – rézkor		kőkor – bronzkor – rézkor – vaskor
	kőkor – csontkor – rézkor – vaskor		kőkor – rézkor – bronzkor – vaskor

2. Mit jelent a rekonstrukció szó?

	eredeti állapotba való helyreállítás		római népszavazás
	új területek gyarmatosítása		balzsamozási eljárás

3. Sorolj fel alkotásokat, lelőhelyeket, amely az őskori "művészetre" utal! (min. 3)

4. Miért születtek törvények? Melyik az első (máig fennmaradt) törvénygyűjtemény?

3.

1. Melyik vallásra jellemző a nirvána fogalma?

	dzsainizmus,		brahmanizmus
	buddhizmus		zoroasztrizmus

2. Mikortól használták a király személyére a fáraó elnevezést Egyiptomban?

	Korai (archaikus) kor		Középbirodalom
	Óbirodalom		Újbirodalom

3. Milyen jellemzői, funkciói, feladatai voltak a mezopotámiai királynak?

4. Sorold fel az ókori keleti államok nagy folyóit és államokat alkotó népeket!

4.

1. Melyik nép építhetett *zikkuratot*?

	egyiptomi		perzsa
	föníciai		sumer

2. Melyik jellemző nem igaz Mezopotámiára?

	városállam		csatornarendszerek
	templomgazdaság		cseréphadsereg

3. Miért volt szükség az ókori államokban időszámításra?

4. A víz mindenütt nélkülözhetetlen a földműveléshez. Hasonlítsd össze a mezopotámiai, egyiptomi, indiai és kínai öntözéses földművelést! (Hasonlóságok, különbségek.)

5.

1. Pótold a hiányzó nevet!

Isten el akarta pusztítani az emberiséget. Egyedül ..... nyert kegyelmet, mert igaz ember volt.

	Ádám		Káin
	Noé		Mózes

2. Melyik vallás nem többistenhívő?

	buddhizmus		brahmanizmus
	iszlám		sintó

3. Hasonlítsd össze a mezopotámiai városokat az Egyiptomi Birodalommal! Mi a különbség?

4. Milyen csoportokra osztható az ókori keleti államok társadalma?

6.

1. Melyik mai ország helyén feküdt Fönícia?

	Törökország		Irak
	Libanon		Irán

2. Melyik NEM volt szent állat az ókori Egyiptomban?

	bika		macska
	teve		íbisz

3. Hasonlítsd össze a mezopotámiai és az egyiptomi tudományt!

4. Milyen találmányokról híres az ókori Kína?

7.

1. Melyik város királya volt Gilgames?

	Ur		Uruk
	Larsa		Babilon

2. Mik voltak a fáraó uralkodói jelvényei?

	jogar és kard		korona és korbács
	korona és kard		jogar és korbács

3. Mi jellemezte az ókori Egyiptom vallását? Miért mumifikálták a halottak testét?

4. Sorold fel az ókori Kelet leghíresebb építményeit!

8.

1. Mit ábrázol Hammurapi sztéléje (i.e. XVIII. század)?

	a királyt az ülő istenség előtt		az istenek tanácskozását
	az ülő király előtt álló bírót		a királyt és családját

2. Kicsoda a leghíresebb egyiptomi építőmester?

	Ipu		Tutanhamon
	Imhotep		Nefertiti

3. Mi az Indiában kialakult hindu vallás lényege?

4. Mi a Biblia ószövetségi részének szerepe a zsidó vallás és a zsidó nép számára?

9.

1. Kik döntötték meg az óasszír birodalmat?

	babilóniaiak		hettiták
	médek		egyiptomiak

2. Ki építtette a szakkarai lépcsős piramist?

	Dzsószér		Mükerinosz
	Sznofru		Khephrén

3. Milyen ókori keleti írásokat ismersz? Miért a hangjelölő írás a legfontosabb az újítás az írás történetében?

4. Miről híresek: Hammurapi, Kheopsz, Mózes, Dávid, Salamon?

10.

1. Mi készült az alábbi módon? „Rongyhulladékot öntöttek meszes vízbe és addig kevergették, főzték, amíg a folyadékból sűrű pép lett. Ezután egy szitaszerű eszközzel kimerítettek egy adagot a pépből. Az így kapott ívből kipréselték a vizet, majd kitették száradni.”

	papír		papírusz
	pergamen		agyagtábla

2. Hogyan nevezték Palesztínát?

	Az álom földje		Az ígéret földje
	A hit földje		Isten földje

3. Az ókori Kelet általános jellemzői.

4. AsszírIA hanyatlásának és bukása okai.

11.

1. Mikor épültek a piramisok?

	Korai (archaikus) kor		Középbirodalom
	Óbirodalom		Újbirodalom

2. Melyik birodalom fővárosa volt Ninive?

	Újbabiloni		Perzsa
	Asszír		Hettita

3. Az egységes állam kialakulása Egyiptomban.

4. Az árja bevándorlás hatása India történelmére.

12.

1. Melyik ókori Keleti állam található más kontinensen, mint a többi?

	□ Kína		India
	Egyiptom		Mezopotámia

2. Mi nem volt jellemző a parasztságra Egyiptomban?

	Többségük állami vagy templomi gazdaságokban dolgozott		Közmunkára foghatták őket
	Személyükben szabadok voltak		Át is telepíthették őket

3. Az egyiptomi fáraók külpolitikájának általános jellemzése az Újbirodalom idején.

4. A föníciai városállamok általános jellemzése.

13.

1. Melyik mai ország helyén találhatók az ókori Babilon romjai?

	Irak		Szíria
	Irán		Törökország

2. Ki volt az óasszír kor legjelentősebb uralkodója?

	Sarrukinu		I. Samsi-Adad
	Urukagina		I. Adad-nirári

3. Egyiptom utolsó virágzása II. Ramszesz idején.

4. Az asszír hadsereg.

14.

1. Miből készülhetett a babiloni Istár kapu?

	kőből		bronzból
	agyagból, mázas cserép borítással		fából

2. Milyen magas volt eredetileg a Kheopsz piramis?

	60		146
	102		205

3. Az első föníciai városállamok. Ugarit.

4. Az indiai kultúra az ókorban.

15.

1. Válaszd ki a hamis állítást!

	kínaiak találták fel a porcelánt, a selymet, a papírt.		Az „arab” számok az egyiptomiak közvetítésével jutott el a világ több pontjára.
	A kerék a sumérok találmánya.		A föníciaiak írása: betűírás.

2. Melyik eszköz készült pattintással?

	husáng		íj
	szakóca		eke

3. A sumer városállamok általános jellemzése.

4. Az ókori kínai kultúra történelmi jelentősége.

16.

1. Hová építették a piramist építtető fáraó halotti templomát?

	A piramis közepébe		A piramis közelébe
	A piramis alá		Távol a piramistól

2. Milyen „színű” a Huangho?

	sárga		kék
	vörös		fekete

3. Az ókori Egyiptom tudományos ismeretei.

4. Kína egyesítése Csin Si Huang-ti idején.

17.

1. Honnan érkezett Ábrahám családja Kánaánba?

	Mezopotámiából		Betlehemből
	Egyiptomból		Urartuból

2. Mi az állam?

	a hatalom érvényesítésének módja		meghatározott területen történelmileg kialakult tartós emberi közösség
	a társadalom fölött gyakorolt hatalom formája		

3. Jellemezd a folyamvölgyi civilizációk gazdaságát!

4. Mitanni és Urartu fejlődése.

18.

1. Milyen gazdasági modell volt jellemző a sumér városállamokra?

	Kereskedőállam. A kereskedővárosokban a királyok hatalmát gazdag kalmárok korlátozták.		Templomgazdaság . A központ a templom volt, a termények raktározását, elosztását és kereskedelmét is innét irányították.
	Katonai hódításokra épült.		

2. Mi volt Egyiptom fővárosa az Ó- és Középbírodalom idején?

	Théba		Kairo
	Memphis		Luxor

3. Jellemezd az indiai kasztrendszert!

4. Gazdaság és társadalom Egyiptomban az Újbírodalom idején.

19.

1. Mely népek hozták létre a mezopotámiai civilizációt?

	sumér, akkád, babiloni, asszír		☐ sumér, föníciai, akkád, babiloni,
	perzsa, sumér, akkád, babiloni,		

2. Hogy hívják azt az ünnepet, melyet a zsidók az egyiptomi kiszabadulás emlékére ünnepelnek?

	pészah		purim
	Jom Kippur		hannuka

3. Ismertesd az Amarna-reform előzményeit, legfőbb jellegzetességeit és kimenetelét!

4. Hammurapi uralkodása Babilonban.

20.

1. Mit jelent a „Buddha” szó?

	megtisztulás		megvilágosodás
	lélekvándorlás		újjászületés

2. Mikor kezdtek megjelenni a piramisok Egyiptomban?

	i.e. 3. évezred környékén		i.e. 1500 körül
	☐ i.e. 2. évezred környékén		i.e. 1000 körül

3. Ismertesd az asszír birodalom felemelkedésének történetét és sikereinek titkát!

4. Csing Si Huang Ti és Kína egyesítése.

21.

1. Kiket neveztek a "tenger fuvarosainak"?

	mezopotámiaiakat		föníciaiakat
	indiaiakat		kínaiakat

2. Mit tartalmaz a Tóra?

	Az Ószövetség első 5 könyvét		Fontos szabályokat az életvitellel kapcsolatban
	Ószövetségi és Újszövetségi történeteket		Kérdéseket Istenhez

3. A szöveggyűjteményben megtalálod Sarrukin legendáját. Olvasd el, majd idézd fel Mózes és Romulus és Remus történetét, és vedd sorba a párhuzamokat a történetek között!

4. Első államok az ókori Kínában.

22.

1. Mi volt a bibliai Bábel-torony eredetije?

	Káldeus papok csillagászati megfigyelő tornya.		Egy asszír király piramis alakú síremléke.
	Marduk babiloni toronytemploma.		

2. Ki mondta, kinek?

„Nem mehetsz el, hogy megvívj ezzel a filiszteussal, mert még fiatal vagy.”

	Dávid - Góliátnak		Saul - Dávidnak
	Saul - Góliátnak		Góliát – Dávidnak

3. Dél-India egyes területén nem a szanszkrit nyelvek virágoztak fel. Nevezd meg azt a nyelvet / népcsoportot, amely virágzó költészetet alkotott és máig megőrizte kulturális, politikai identitását!

4. A mezopotámiai vallás.

23.

1. Miben különbözött a perzsa nép a korábban Mezopotámiába érkezőktől?

	Míg a többi nép indoeurópai volt, a perzsa altáji nép		A perzsa indoeurópai nép, a többi nem.
	A mezopotámiai népek sémi népek, a perzsa nem.		

2. Kiket győzött le II. Ramszesz a kadesi csatában?

	hettiták		asszírok
	perzsák		zsidók

3. Melyik az első történetileg hitelesnek tartott kínai dinasztia?

4. A médek állama.

24.

1. Hol volt Assurbánapi híres könyvtára?

	Asszur		Harran
	Babilon		Ninive

2. Mit jelent a despotizmus?

	az uralkodó hatalmát sem törvények, sem egyéb szabályok nem korlátozzák		olyan állam, amely nagy területre terjed ki
	egy vallási közösség szétszóródása		

3. Melyik az eddig ismert legnagyobb neolitikus település?

4. Perzsia gazdasági-társadalmi felépítése az i. e.V-IV.században.

25.

1. Mire alapult Asszíria gazdasága?

	kereskedelem		zsákmányolás
	állattenyésztés		földművelés

2. Milyen adatot köthetünk az alábbi évszámhoz, i.e. XVIII.sz.?

	Hammurapi törvénygyűjteménye		Dávid legyőzi a filiszteusokat
	dór vándorlás		

3. Egy kultikus építmény meghatározását olvashatod. Hogyan nevezzük ezeket az építményeket? "Kőtömbökből és vízszintes lefedésükből keletkező, asztalszerű építmény, elsősorban Észak-Európában terjedtek el az ilyen rituális építmények."

4. A Sang-Jin birodalom állami és társadalmi berendezkedése.

26.

1. Mikor egyesítette Ménész fáraó Egyiptomot?

	Kr. e. 3000 környékén		Kb. 5000 évvel ezelőtt
	Kb. 10000 évvel ezelőtt		Kr. e. 1000 környékén

2. Ki élt a legkésőbb?

	Konfuciusz		Mózes
	Qin SiHuangti		Mohamed

3. Egyiptom a "Nílus ajándéka". Foglalja össze, mit tud az ókori mezőgazdaságról!

4. Az ókori Kína vallási tanításai és mítoszai.

27.

1. Melyik volt az újkőkor?

	paleolitikum		mezolitikum
	neolitikum		

2. Kik dolgoztak a piramisépítkezéseken?

	rabszolgák		katonák
	szabad egyiptomiak		erre szakosodott munkások

3. Mivel magyarázható a vallásos elképzelések, a vallások kialakulása?

4. A Középbirodalom bukása és a hükszoszok inváziója.

28.

1. Mi az, ami nem kínai találmány?

	ecset		íránytű
	porcelán		hangjelölő írás

2. Hová temetkeztek az Újbirodalom fáraói?

	A Királyok Völgyébe, Thébához közel.		Sehova, az Újbirodalom fáraóit már hamvasztották, hamvaikat szétszórták a sivatagban.
	Az amarnai templom alagsorába.		Piramisokba, Memphishez közel.

3. Mikorra tehető a legkorábbi vallásos elképzelések megjelenése?

4. A Perzsa Birodalom kialakulása.

29.

1. Ki volt az egyiptomi óbirodalom egyik legnagyobb fáraója?

	Kheopsz		Kürosz
	II. Ramszesz		Tutanhamon

2. Kik döntötték meg véglegesen az asszír birodalmat?

	hettiták		egyiptomiak
	médek		föníciaiak

3. Milyen „bizonyítékai” vannak a vallásos elképzelések megjelenésének? ”

4. Az indiai társadalom felépítése

30.

1. Ki fejtette meg az egyiptomi írást?

	Champollion		Rawlinson
	Grotefend		Rosette

2. Mi a *piktogram*?

	mértékegység		pénzérme
	barlangrajz		képjel

3. Melyek a különféle vallások közös jellemzői? Soroljon fel legalább négyet!

4. Korai államalakulatok Japánban.

SZAKIRODALOM

Általános irodalom

1. Біблія або Книга Святого Письма Старого й Нового Заповіту / Переклад Івана Огієнка. - К.: Укр. Бібл. Тов-во, 2002. - 1375 с.
2. Гроссман Ю. Історія стародавнього світу : Практикум: Навч. посібник для іст. фак. ун-тів / Юрій Гроссман, Ігор Лісовий. – Львів : Вища шк. : Вид-во при Львів. ун-ті, 1985. – 223 с.
3. Історія держави і права зарубіжних країн [Текст] : навч.пос. / О. М. Джужа, В. С. Калиновський, Т. А. Третякова, О. І. Анатольєва ; за ред. О. М. Джужи. – 2-те вид, доп. – Київ : Атіка, 2006, 256 с.
4. Косідовський З. Коли сонце було богом / З. Косідовський. – К. : Дитвидав, 1963. – 344 с.
5. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу. Курс лекцій. - К., 1996.
6. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. - К.: Либідь, 2000. - 592 с-
7. Першіц А.І. Історія первісного суспільства: підруч. для студ. іст. ф-тів ВНЗ / А. І. Першіц; О. Л. Монгайт; В. П. Алексєєв. - К.: Вища пік., 1980. - 224 с.
8. Редер Д. Г. Історія стародавнього світу [Текст] : навчальний посібник для пед. ін-тів / Д. Г. Редер, К. О. Черкасова; за ред. Ю. С. Крушкол. – К. : Вища школа, 1972. – Ч. 1. – 249 с.
9. Станко В.Н. та інш. Історія первісного суспільства. - Київ: Либідь, 1999. - 240 с
10. Тищик Б.Й. Історія держава і права країн Стародавнього світу: Навч. посібник. - Львів: світ, 2001.-384 с.
11. Ткачук П. Д. Історія первісного суспільства, стародавнього Сходу й античних цивілізацій у термінах, назвах, поняттях і датах : навч.- метод. посіб. для студ. іст. ф-тів ін-тутів, ун-тів та вчителів історії. – Вип. 2 / П. Д. Ткачук. – Луцьк : Вид-во обл. друк., 2003. – 174 с.
12. Ткачук П. Д. Історія стародавнього Сходу й античних країн у термінах, назвах, поняттях і датах : тлумач. слов. для студ. іст. ф-тів ін-тутів, ун-тів та вчителів історії / П. Д. Ткачук. – Луцьк : Надстир'я, 1992. – 114 с

Kiegészítő irodalom

1. Allen J. P. Genesis in Egypt. The Philosophy of Ancient Egyptian Creation Account / YES. Vol. 2. New Haven, 1988.
2. Allen J. P. The Ancient Egyptian Pyramid Texts. Atlanta, 2005.

3. Allen T. G. The Book of the Dead or Going Forth by Day. Ideas of the Ancient Egyptians concerning the Hereafter as expressed in their own Terms / SAOC. Vol. 37. Chicago, 1974.
4. Arisztotelész: Az athéni állam. Bevezetőt írta: Sarkady János. Bp., 1954.
5. Clark R. Myth and Symbol in Ancient Egypt. – L., 1991
6. Ecsedy Ildikó: A kínai állam kezdetei. Bp. 1987.
7. Gaál E.-Kertész I.: Az őskor és az ókor története. EKF Eger, 2003.
8. George A. R. The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts, Oxford, 2003 i.
9. Girshman, R.: Az ókori Irán. Bp., 1985.
10. Görög Történeti Chrestomathia (szerk.: Borzsák István). Bp., 1977.
11. Hamatta János (szerk.): Ókori Keleti Történeti Chrestomathia.
12. Hammond N. G. L.: A History of Greece to 322 B. C. Oxford 1991.
13. Hegyi-Kertész-Német-Sarkady: Görög történelem. Bp., 2003.
14. Hornblower S.: The Greek World 479-323 B.C. London-New York 2002.
15. Hornung E. Conceptions of God in Ancient Egypt. The One and the Many. – Ithaca, - N.Y., 1996
16. Hornung E. The Ancient Egyptian Books of the Afterlife. – Ithaca, - L., 1999.
17. Kákosy László: Az ókori Egyiptom története és kultúrája. Bp., 1998.
18. Kertész I.: Hellénisztikus történelem. Bp., 2000.
19. Kertész I.: Héraklész unokái. Bp., 2002.
20. Maspero, H.: Az ókori Kína. Bp., 1978.
21. Németh Gy. (szerk.): Államéletrajzok. Bp., 1998.
22. Németh Gy.: A polisok világa. Bp., 1999.
23. Oppenheim, A.L.: Az ókori Mezopotámia. Bp. 1982.
24. Puskás Ildikó: Istenek tánca. Bp., 1984.
25. Renfrew, C.: A civilizáció előtt. Osiris Kiadó, Bp., 1996.
26. Schuller W.: Griechische Geschichte. (Oldenbourg Grundriß der Geschichte). München 1982.

A DIÁKOK TUDÁSÁNAK A FELMÉRÉSE

A szemeszter alatt a diákoknak meg kell írniuk két modul dolgozatot, melyek magukban foglalják a rendszeres felszólalásokat a gyakorlati órákon. A diákok felkészültségi szintjét tesztfelmérés, szóbeli felelés és az egyéni munka kidolgozásának formájában ellenőrizzük. A modulok elsajátításának végleges ellenőrzése összefoglaló ellenőrző foglalkozással zárul.

Pontok lehetséges megoszlása a részmodulok értékelése során (1. sz. részmodul)

Állandó értékelés és önálló munka									Modul dolgozat eredménye	Összesen
T1	T2	T3	T4	T5			...	...	50	50
10	10	10	10	10	-	-	-	-		

T1, T2 ... – témák

(2. sz. részmodul)

Állandó értékelés és önálló munka									Modul dolgozat eredménye	Összesen
T6	T7	T8					...	...	50	50
18	18	14	-	-	-	-				

T1, T2 ... – témák

Az oktatási folyamat különböző részeinek értékelése

A hallgató tevékenységének formája	1. sz. modul		2. sz. modul	
	Összesen	Maximum pontszám (összesen)	Összesen	Maximum pontszám (összesen)
Gyakorlati foglalkozások	16	50	14	50
Laboratóriumi munkák				
Számítógépes tesztfeladatok				
Írásbeli tesztelés				
...				
Prezentáció				
Referátum				
Esszé				
...				
Témazáró (modul) dolgozat		50		50
Összesen	16	50	14	50

A DIÁKOK TUDÁSÁNAK OSZTÁLYOZÁSI KRITÉRIUMAI

- „**jeles**” (5) a diák - a tantervi követelményeknek kifogástalanul eleget tesz, a tananyagot ismeri, érti, tudja alkalmazni, a tantárgy szaknyelvét használja, szabatosan fogalmaz;

- „**jó**” (4) a diák - a tananyagot ismeri, érti, tudja alkalmazni, a tantárgy szaknyelvét használja, a tantervi követelményeknek megbízhatóan, kevés, jelentéktelen hibával tesz eleget;

- „**elégséges**” (3) a diák - a tantervi követelményeknek pontatlanul tesz eleget, gyakran szorul a számonkérés során tanári segítségre, a tantervi követelményekből a továbbhaladáshoz csak a szükséges minimális ismeretekkel, jártassággal rendelkezik, fogalmakat önállóan nem alkot, egyáltalán önálló feladatvégzésre nem képes;

- „**elégtelen**” (2) a diák - a tantervminimumot sem teljesítette, ennekeleggetteni a tanári útmutatás segítségével sem képes.

Minden modul dolgozatért a diák megszerezheti a maximális 50 pontot:

- modul dolgozat – 60 pont;

- gyakorlati órák – 20 pont;

- önálló munka – 20 pont;

Összegezve a két modul dolgozat eredményeitegy diák összesen 100 pontot érhet el, amely a „jeles” osztályzásnak felel meg.

Ha a tantárgy vizsgával vagy beszámolóval zárul, a **félévi osztályzat** egyúttal félév lezárását is jelentheti, és be **lehet számítani a vizsgán vagy beszámolón** a következő skála szerint:

Érdemjegy a 100 pontos skála szerint	EKTC érdemjegy	Érdemjegy a nemzeti értékelés skála alapján	
		differenciált	nem differenciált
90 – 100	A	kiváló	megfelelt
82-89	B	jó	
74-81	C		
64-73	D	elégséges	
60-63	E		
35-59	Fx	elégtelen pótvizsgázás lehetőségével	nem felelt meg, további leadás/pótvizsga lehetőségével
0-34	F	nem felelt meg – évismétléssel tanulja a tárgyat	nem felelt meg – évismétléssel tanulja a tárgyat

AZ ELLENŐRZÉS ESZKÖZEI

A tantárgy eredményeinek értékelésének és bemutatásának módszerei a következők: szóbeli felmérés, írásbeli gyakorlati munka, esszéírás, záró dolgozat.

A tanulók tevékenységének eredményeit 100 pontos rendszer szerint értékelik az alábbi ellenőrzési formák szerint:

aktuális - gyakorlati órán való teljesítmény (5 pontig), prezentáció előadása, otthoni egyéni órák (40 pontig): minden egyes feladat 5 pontig értékelhető; tematikus (modulonkénti) ellenőrzés (teszt) - 50 pontig (minden helyes válasz 1 pont).

A záróellenőrzés egy félévi értékelés azoknak a hallgatóknak, akik elméleti témákat tanultak és azokat gyakorlatilag elsajátították.

Az aktuális ellenőrzés és az egyéni házi feladat teljesítésének eredménye alapján a 90-100 pontot kapott tanulók felmentést kaphatnak a végső ellenőrzés alól, és "kitűnő" minősítést kapnak, 80-90 pont - "jó", 70-80 pontok - "kielégítő" ".

Tervezett feladatok: két modul dolgozat, esszé megvédése, beszámoló meghallgatása, a hallgatói prezentáció megtekintése.

AZ AKTUÁLIS ÉS ÖSSZEFOGLALÓ ELLENŐRZÉS FORMÁI

A folyó ellenőrzés formái: szóbeli felmérés, gyakorlati feladatok kivitelezése. A modul ellenőrzésformája: témazáró (modul) dolgozatok megírása. Félévzáró ellenőrzés: szigorlat/vizsgakérdések.

A MODUL DOLGOZATOK ÉRTÉKELÉSI SZEMPONTJAI

A témazáró (modul) dolgozat 5 elméleti kérdést tartalmaz. Egy elméleti kérdésre a vizsgázó maximálisan 10 pontot szerezhet.

Навчально-методичний посібник

Зубанич Ласлов Ласлович

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ:

*Методичні рекомендації
та робоча навчальна програма*

- 3-91   **Зубанич Л. Історія та культура стародавнього Сходу:**
Методичні рекомендації та робоча навчальна програма /
[Ужгород. нац. ун-т; Українсько-угорський навчально-
науковий інститут; Каф. історії Угорщини та європейської
інтеграції]. Ужгород, 2023. 212 с.

УДК 94(31/35) (076)

*Рекомендовано для підготовки до навчання студентів-бакалаврів
кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції
Українсько-угорського навчально-наукового інституту
Ужгородського національного університету*

Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний.

Формат видання 11,39x16,19/16.

Умовн. друк. арк. 9,77. Наклад:100. Зам. №56.

Видавництво ПП «АУТДОР – ШАРК»

88000, м. Ужгород, Україна

пл. Жупанатська, 15/1.

тел.: +38 (03122) 3-51-25.

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія 3т № 40 від 29 жовтня 2012 року.*